

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

38. AASTAKÄIK 2026 NUMBER 3 (444)

Ida-Virumaa passioon ehk korduma kippuvad mured	
	<i>Aimar Altosaar</i> 387
Luulet	
	<i>Guillaume Apollinaire</i> 416
	<i>Tõlkinud Paul-Eerik Rummo</i>
	<i>Triinu Tamme eeltõlgete põhjal</i>
Aednik Johann Peter Buecki elutee ja tegemised	
	<i>Heldur Sander</i> 433
Isevoolu liikuv Anu Kree: <i>Kolme tiivaga klaveri saatel</i>	
	<i>Eve Pormeister</i> 483
Intervjuu Andreas Kalyvasega	
	<i>Jens Jaanimägi</i> 510
Demokraatia ja vaesed: Prolegomena radikaalsele demokraatiateooriale	
	<i>Andreas Kalyvas</i> 530
	<i>Tõlkinud Jens Jaanimägi</i>

*Arvustus: Muusade kütkeis. Livia Viitol. Kaks muusat: Välis-
eesti luuletaja Liidia Tuulse (1912–2012) elulugu,
1960. aastate päevik, kirjavahetused Bernard Kangro,
Õie Fleigi ja Marie Underiga. Toimetanud Väino Klaus.
Tallinn: Tänapäev, 2025. 656 lk.*

Urmas Bereczki564

Abstracts

.....570

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Viltpliiatsijoonistused lk 415, 432, 482, 509, 563:

VALDUR OHAKAS (1925–1998), eesti kunstiklassik.

IDA-VIRUMAA PASSIOON EHK KORDUMA KIPPUVAD MURED

Aimar Altosaar

1980. aastate teisel poolel oli Nõukogude impeerium nõrgenemas ja Eestis hakati tõsiselt mõtlema okupatsiooni lõpetamise peale ning seejärel ka tegutsema. Kui kõikjal suuremates keskustes lehvivad juba rahvuslipud ning eestlaste vabaduspüüd muutus nähtavaks, siis Ida-Viru maakond, tollel ajal Kohtla-Järve rajoon, näis mujalt riigist vaadatuna sellest protsessist justkui väljas olevat.

Moskva võimuesindajate ja kohalike kolonistide ladviku arvates võis Ida-Virumaa juba ollagi päriselt koloniseeritud ja “vene maailma” osa, sest rahvastiku etniline ja päritolupõhine koosseis andis neile selleks lootust. Rahvastikustatistika järgi oli 4/5 maakonnaelanikest venelased (siin ja edaspidi tähenduses “kõik venekeelsed”), võõrpäritolu inimesed, kelle jaoks Virumaa olla lihtsalt üks järjekordne sotsialistlik löökehitis, “Kuzbass, Donbass või BAM”, kus rasket raha teenida, et siis võib-olla kuhugi suure kodumaa avarustesse edasi liikuda. Ida-Virumaa “kompartei- ja valitsustegelased” olidki palju enesekindlamad kui nende seltsimehed Tallinnas või mujal Eestis. Siin ajasid nad oma poliitikat edasi, sest tundsid seljataga impeeriumi tuge, mida nad ise esindasidki.

Selle tõttu on Ida-Virumaal iga eestimeelse rühmituse esiletõus, eestlastest eestvedajate ja kaasalööjate panus ning meele-

**Ettekanne 1. novembril 2025. aastal Jõhvi Keskraamatukogus
ajakirja *Akadeemia* Virumaa erinumbri esitlusel.**

kindlus eriti hinnatavad, sest nad tegutsesid kuni 1991. aasta sügiseni vaenulikus keskkonnas, mis sai jõudu ida poolt. Vallo Reimaa iseloomustas uut ärkamisaega Ida-Virumaal järgmiselt: kui mujal Eesti linnades, ka Tallinnas, liikus enamik rahvast vabane-mise poole ning selle vastu liikujad jäid selgelt eestimeelsetele alla, siis Ida-Virumaal oli vastupidi — linnu valitsevad impeeriumimeelsed aktiveerused ning mõne aastaga eestlaste vastuseis nendega aina teravnes. Venestunud linnade juhid muutusid avalikult vaenulikuks kõige eestiliku suhtes.¹

Eestis laiemalt oli Nõukogude ajal kujunenud arvamus Ida-Virumaast kui lootusetult venestunud piirkonnast, kus domineerisid põlevkivikarjäärid ja kaevandused aherainemägedega ning hiiglaslike tossavate korstnatega elektrijaamad. Nii mõnigi ütles, et see piirkond ongi juba Venemaale kaotatud ning Eestil pole lootust seda tagasi saada. See oli muidugi äärmiselt vale arusaam, sest nagu hilisem aeg on näidanud, on eestlased olnud selles maakonnas eriti aktiivsed rahvuslike huvide eest seisma ja võimelised elu ise korraldama, samas kui migrantrahval on need võimendused arenenud.

Kaalukas osa rahva liitmisel ja poliitilise tahte väljendamisel oli Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku vaimulikel, kes Jõhvi Mihkli koguduse õpetaja Peeter Kalduri sõnul tulid ka juba 1986. aastal kokku, et arutada, kuidas rahvuslike väärtuste eest maakonnas seista.² Kohalikest vaimulikest sai Avo Kiirest 1992. aastal riigikogu liige.

Ida-Virumaad tajusid interliikumise tegelased ehk tänapäevast öeldes “vene maailma” eest võitlejad oma kindla baasina, kus oli võimalik Eesti iseseisvusliikumist pidurdada või vähemalt Eestist üks tükk ära lõigata. Viimaseks jäänud Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste järel 1990. aastal moodustas valitsuse rahvarinde juht Edgar Savisaar, kes oli tol ajal venelaste silmis eestlas-konna üks liidreid, ning eestlaste suur eesmärk hakkas siis juba venelastele selgeks saama — eraldumine Nõukogude Liidust.

¹Telefonivestlusest Vallo Reimaaga 2025. aasta augustis.

²Telefonivestlusest Peeter Kalduriga 2025. aasta augustis.

15. mail 1990. aastal korraldasid venemeelsed tegelased Toompeal mäsu, mille käigus üritati üle võtta loss, kus ülemnõukogu pidas istungit. See rünnak tõrjuti tagasi, kuid kümme päeva hiljem oli ründajate ninamees Mihhail Lössenko aktsiooni korraldamas juba Kohtla-Järve linnavalitsuse ümber. Ajakirjanik Erik Gamzejev kirjutas 26. mail 2020. aastal ajalehes *Põhjarannik*, et see nägi pealtnägijate sõnul hirmutav välja, kui Mihhail Lössenko punaste käiselintidega töölissalklased olid sisse piiranud linnavalitsuse hoone, milles sõelusid Pihkvast kohale tellitud dessantväelased, ja “213 nõukogudemeelset tegelast üritasid Kohtla-Järvel [---] moodustada Eesti alternatiivseid võimuorganeid, mis hoiaks ära Eesti taasisesisvumise”.³

Impeeriumimeelsed saadikud korraldasid siis Kohtla-Järvel “Nõukogude föderatsiooni ühtsust pooldavate Eesti NSV kõigi tasandite rahvasaadikute I kongressi”. Töölismalevlased ei lasknud üritusele ligi isegi Edgar Savisaare valitsuse ehitusministrit Gennadi Golubkovi. Kongress jõudis järeldusele, et ülemnõukogu on pannud riikliku sõltumatuse poole püüeldes toime riigipöörde ja poliitiline pinge on Eestis viidud kodusõja piirini. Samal ajal toimus linnavalitsuse ümber stiihiline rahvakoosolek, kus lehvisid nii punased kui ka ka sinimustvalged lipud. Sõnasõda oli kirglik, kuid füüsilise vägivalda ohtu siiski polnud, nagu on osavõtjad kinnitanud.⁴

Raivo Vare, riigiminister aastail 1990–1992, on öelnud, et mure oli siis suur, sest mitmel pool NSV Liidus olid impeeriumimeelsed juba loomas oma kontrolli all enklaave. Vare sõnul ei tahtnud nad põhimõtteliselt alluda Eesti valitsusele ning löid Narva, Sillamäe ja Kohtla-Järve kolmikliidu.⁵

³Vt Erik Gamzejev, “Kuidas Kohtla-Järvel püüti Eestis alternatiivset võimu luua”. — *Põhjarannik*, nr 59, 26. V 2020, lk 10, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2020/05/26/16.1.

⁴Vt Jaak Eelmets, “Intersabat 1990 05 26”, www.youtube.com/watch?v=VS9mLlujbrc&t=2269s.

⁵Erik Gamzejev, “Pingeline 1991. aasta juuli: “Kui saaks, siis annaks teile tina””. — *Põhjarannik*, nr 80, 17. VII 2021, lk 5, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2021/07/17/9.2.

Meie piirivalve tegevus oli pinnuks silmas algusest peale, kui see 1990. aastal loodi, kuid 1991. aasta juulis teravnes olukord, kui töölismalevlastel takistasid Eesti tolli tööd majanduspiiril ning piiripunkt suruti Narvast välja Peeteristile. Piirivalvele toetuse pakkumiseks lendasid ükskord sinna helikopteriga kohale peaminister Edgar Savisaar, piirikaitse ülem Andrus Öövel, siseminister Olev Laanjärv, politsei juht Jüri Nurme ja riigiminister Raivo Vare. Pinge küll lahenes, kuid Narva viidi piiripunkt tagasi alles pärast putši augusti lõpus.

Viimase ülemnõukogu valimised olid küll põhimõtteliselt vabad nii kandidaatide ülesseadmisel kui hääletamisel, kuid sellest võtsid osa ka okupatsiooniar mee sõjaväelased ning valimisõigus oli ka siinsel migrantrahvastikul. Selle tulemusena olid ülemnõukogu liikmeks nii punaarmedelased kui ka Interrinde taustaga tege lased, kes tulid enamasti Ida-Virumaalt. Ajaleht *Põhjarannik* tegi nende ühe juhtfiguuri Nikolai Zahharoviga 2021. aastal intervjuu. Riigikogu liikme täis pensioni saav endine Kohtla-Järve juhtkommu nist ei pidanud end Eesti iseseisvuse vastaseks, kuid arvas endiselt, et küllap nõuandjad läänest soovitasid eestlastel sidemed Venemaaga katki rebida.⁶ Tegelikult oli ta ise üks jäigemaid vastaseid, kes esindas paraku Ida-Viru venelaste hulgas üsna laialt levinud impeeriumimeelset ilmavaadet. Ajakirjanik Koit Raud ta hetil kommunistliku partei linnakomitee soovil isegi Kohtla-Järve linnast välja saata, kuid see ei õnnestunud, ajad juba muutusid.⁷ Ida-Virust olid veel ülemnõukogu saadikuiks Vladimir Kuznetsov, Anatoli Novohatski, Pavel Grigorjev, Viktor Andrejev, Vitali Menšikov ja Nikolai Zolin.

Pika ajalooga Jõhvi oli segaste piiridega Kohtla-Järve konglo meraadi osana jäänud ilma isegi linnaosa staatusest. Jõhvi isa maalaste võitlus iseseisva linna staatuse saamise eest meenutab

⁶Vt Erik Gamzejev, “Miljonid iseseisva Eesti vastastele”. — *Põhjarannik*, nr 124, 26. X 2019, lk 7, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2019/10/26/14.2.

⁷Vt “Zahharovi võim tahtis Koit Raua koos perega Kohtla-Järvelt välja saata”. — *Põhjarannik*, nr 124, 26. X 2019, lk 7, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2019/10/26/14.2.

mikrotasandil Eesti võitlust iseseisvuse eest NSVList. Ajaleht *Põhjarannik* korraldas 2021. aasta suvel vestlusringi nendega, kes seda protsessi eest vedasid.⁸ Kolmekümne aasta eest toimunud sündmusi meenutasid Rein Aidma, Ago Gaškov, Avo Kiir, Kaido Kooga ja Vallo Reimaa. Kauaegne koolidirektor ja Jõhvi volikogu esimees Reimaa ütles:

1990ndate alguses oli Jõhvi kandi inimestel tekkinud selge tunnetus, et tahaks sellest Kohtla-Järve jamast välja pääseda. Laulev revolutsioon oli juba mitu aastat varem ära olnud. Ülejäänud Eesti oli juba mentaalselt nagu vaba. Kohtla-Järve liikus aga vastupidises suunas ja muutus aina tugevamini interrinde keskuseks.

Advokaat Kaido Kooga:

Mulle tundus ka, et Kohtla-Järve linnavõim on puhas intrite pesa, ja see mind ei rahuldanud. Eks ajalugu andis ka selleks oma panuse, sest Jõhvi linn oli olnud pikka aega omaette omavalitsus ja miks siis seda mitte taastada?

Vaimulik Avo Kiir:

1991. aasta kevadel oli kindel suund Eesti riigi taastamine. Kõik, mis sellele kaasa aitas, oli oluline. Olgu see näiteks kaitseliidu või teiste omaaegsete Eesti riigi organite taastamine. Jõhvi linn oli Eesti Vabariigi ajal iseseisev linn. See oli ka üks põhjus Jõhvi iseseisvuse taastamiseks.

Ajakirjanik Ago Gaškov:

Vahe Kohtla-Järve ja Jõhvi vahel oli ikkagi päris tuntav. Oli näha, et kokku need asumid ei sobi. Jõhvi ajalugu loomulikult mõjutas seda. 1991. aastal möödus ka 750 aastat Taani hindamisraamatu kirjetest, kus Eesti külasid esimest korda mainiti. See tõukas samuti tagant.

Rein Aidma, kes oli 1991. aastal Iisaku kooli direktor ning hiljem Ida-Virumaa maavanem ja riigikogu liige, meenutas, et Jõhvis asus tol ajal Interrinde raadiojaama Nadežda kõrge mast:

⁸Vt Erik Gamzejev, "Kuidas Jõhvi vabaks sai?". — *Põhjarannik*, nr 83, 24. VII 2021, lk 6–7, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2021/07/24/8.3.

Eks see püstitati siia Kohtla-Järve linnavõimu soosimisel. Maa-valitsus püüdis tollal ka Kohtla-Järve saadikute linnanõukogu istungile oma sõnumeid viia, aga sealt tuldi tagurpidi tagasi.

Vallo Reimaa:

Pidime arvestama reaalsust, et Kohtla-Järvega kokku leppimine oli üsna lootusetu. Seal läksime oma sooviga nagu vastu müüri.

Seepärast oli esimene eesmärk, et kõigepealt saaks Jõhvi omavalitsusliku staatusega linnaks Kohtla-Järve koosseisus. Seejärel tuli loota, et tekib võimalus teha järgmine samm. Jõhvi polnud tollal ju isegi mitte eraldi linnaosa, ta oli ühine üksus koos Ahtmega. Teda polnudki nagu olemas, erinevalt näiteks Oru linnaosast!

Ta mäletas, kuidas käis koos Jõhvi taastava kogu aktivistide Kaido Kooga, Heldur Valdmanni ja Tiit Haljandiga Kohtla-Järve tollase linnaepee Valeri Korbi juures. “Mulle ongi sellest kohtumisest meelde jäänud meeletu vaenulikkus, tundsime täiega, kui võõrad basoovitavad me seal kabinetis olime,” mainis Reimaa.

Kaido Kooga:

Mäletan, et Korbil olid sel kohtumisel mingid paberid ees ja ta rääkis tõesti nagu NSV Liidu juhid: kui nemad ütlesid, et Eesti iseseisvus ei ole võimalik, siis Korb ütles, et Jõhvi iseseisvus ei ole võimalik.

Polnud eriti ka seda lootust, et Eesti riigivõim hakkab sõdima Kohtla-Järvega ja eraldab Jõhvi Kohtla-Järvest. Nenditi, et ta ei saanud Kohtla-Järvega niigi hakkama. Aga läks nii, et augustiputši läbikukkumine ja Eesti vabaks kuulutamine andsid Eesti võimudele võimaluse kuulutada Jõhvi kohe täiesti iseseisvaks. 27. augustil 1991. aastal saigi Jõhvi taas Eesti Vabariigi Ülemnõukogu presiidiumi otsusega iseseisvaks.

EESTI VABARIIGI VALITSUS SEKKUB

Kuna Ida-Virumaa kohaliku võimu tegelased olid 1991. aasta augustiputši aktiivsed toetajad ning nende vaenulikkus eestlaste iseseisvusliikumise ja ühiskonna demokratiseerimise suhtes oli tuntud, tuli maakonnas kohe pärast iseseisvumise taastamise

väljakuulutamist midagi ette võtta. Valitsuse istungil 23. augustil 1991. aastal otsustati saata Ida-Virumaale laiade volitustega eriesindaja. Selleks kinnitati transpordiminister Tiit Vähi. Hiljem on meenutatud, et Vähi valiti seetõttu, et ta oli tol päeval välislähetuses ega saanud esitada vastuväiteid.⁹ Arvestades tema kiiret ja tõhusat tegutsemist ohtlikuks peetud maakonnas võiks aga öelda, et paremat varianti poleks olnudki võimalik leida.

Vähi lähikonnas nimetati teda kuberneriiks ning võib arvata, et ka idavirulased võisid energilist ja otsusejulgusega tuntuks saanud ministrit just nii nimetada. Segadust oli Ida-Virumaal muidugi palju. Mitmed aktiivsed putši toetajad pagesid kiiresti Venemaale, teised püüdsid hoida madalat profiili või hakata tegema Eesti võimudega koostööd, kuid usaldada ei saanud neist kedagi. Üks oli selge — maakonna suurimates linnades tuli korraldada erakorralised valimised, sest mitmete reaktsiooniliste tegelaste lahkumise järel tuli kohalik võim sisuliselt taas luua. Seni kehtestas Tiit Vähi talle antud volituste piires ajutise võimu, leides linnapeade kohusetäitjateks uued inimesed.

23. augustil 1991. aastal võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vastu otsuse Eesti Vabariigi Valitsuse erivolitustega esindaja kohta Kirde-Eestis, mis algas nii:

1. Kinnitada Kirde-Eesti piirkonnas korra ja stabiilsuse tagamiseks kuni Kohtla-Järve, Narva ja Sillamäe linnavalikogu uue koosseisu esimese istungjärguni Eesti Vabariigi Valitsuse erivolitustega esindaja (edaspidi eriesindaja), Eesti Vabariigi transpordi- ja sideminister Tiit Vähi järgmisi volitusi: [---].¹⁰

Valitsuse eriesindaja Tiit Vähi asus kohe tegutsema: sõitis Ida-Virumaale, kohtus linnavalitsuste liikmete ja suurte ettevõtete juhtidega. Ta sai endale abiliseks Peeter Jakovlevi, kes oli ise maakonnast pärit ja tundis inimesi. Nende asemele, kes olid putšis

⁹Vt Erik Gamzejev, “Tiit Vähi: ma ei tulnud eriesindajana Kirde-Eestisse kaklema, vaid ellujäämiskursustel väljapääsu otsima”. — *Põhjarannik*, nr 94, 19. VIII 2021, lk 9, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2021/08/19/12.4.

¹⁰Vt Riigi Teataja 1991, 29, 339, www.riigiteataja.ee/akt/13071694.

osalenud ja seejärel üle riigipiiri putkanud, samuti teiste Eesti iseisvuse tuntud vastaste asemele leidis Vähi kiiresti uued inimesed nii maakonnast kui ka mujalt Eestist. Ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel kuulutas peatselt välja ka erakorralised kohalikud valimised, et Narva, Sillamäe ja Kohtla-Järve saaksid õiguspärased võimuorganid.

Ühte visiiti valitsuse eriesindajana Narva kirjeldas Tiit Vähi Erik Gamzejevile antud intervjuus hiljem nii:

Mäletan, et kui olin eriesindajana esimesi kordi Narvas ja parajasti linnapea Vladimir Mižui kabinetis, siis kogunes Peetri platsile rahvas, kes nõudis, et Tiit Vähi tuleks välja nendega rääkima. Mižui ja mitmed muud tegelased ütlesid, et mitte mingil juhul ei tohi välja minna. Ütlesin, et tänan väga hoolitsuse eest, aga ma lähen välja.

Sain aru, et rahvas oli hirmul oma töö, elamise ja laste pärast. Nad tahtsid teada, kuidas elu edasi läheb. Ega ma ka teadnud, kuidas edasi läheb. Aga lubasin, et kedagi ei saadeta Eesti riigist välja ja proovime teha ka nii, et töökohad, nii palju kui võimalik, jääksid alles. Aga tuleb arvestada, et olukord on keeruline ja peame koos otsustama, kuidas sellest välja tuleme. Keegi ei rebinud mul pintsaku küljest nõöpe ära. Sain aru, et nad näevad minus stabiilsuse garanti ja aitajat, aga mitte vaenlast.¹¹

20. oktoobriks määratud valimisteni allusid linnade juhid valitsuse eriesindaja korraldustele. Kohe võeti ette ka Nõukogude ajal kunstlikult moodustatud tööstuslinnastu Kohtla-Järve laiali jagamine Eestile sobivama suurusega linnadeks. Oluline oli Jõhvi linnaõiguste taastamine ning maakonnakeskuseks kuulutamine.

Valimiste järel muutus linnade juhtide koosseis, kuid mitte nii palju, kui eestlased ootasid. Nii mõnedki putši toetajad, kes pugesid Eestist, toibusid kiiresti ning naasid valimisteks Eestisse, mistõttu Narvas muutsid valimised olukorda linna juhtimises kõige vähem. Kuna valijaskond ei olnud selleks ajaks meie seaduste

¹¹Vt Erik Gamzejev, “Tiit Vähi: ma ei tulnud eriesindajana Kirde-Eestisse kaklema, vaid ellujäämiskursustel väljapääsu otsima”. — *Põhjarannik*, nr 94, 19. VIII 2021, lk 9, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2021/08/19/12.4.

alusel kindlaks määratud ehk valisid kõik, kes olid Nõukogude ajal linnadesse elama tulnud, said uuesti ametisse volikogu esimees Vladimir Tšuihin ja linnapea Vladimir Mižui. Ain Kalmaru, kellest sai uus Kohtla-Järve linnapea, pälvis eestimeelsetelt kriitikat, et ta võttis asetäitjaks Valeri Korbi, kes oli olnud selgelt iseisivsuse vastastel positsioonidel. Keemiainsenerist Kalmaru oli linnapea ametis aga tõhus ja suutis venemeelsuse kantsiks peetud “kaevurite linna” juhtimist muuta ja kehtestas asjaajamiseks eesti keele.

Lühikese ajaga muudeti Ida-Virumaa poliitiline võim Eestisõbralikuks ning linnavalitsused hakkasid toimima linnavalitsustele, mitte vastutötamise staapidenä.

NARVA KOMISJON JA INFO KOGUMINE

Uus ajajärk jõudis kätte 1992. aasta aprillis, kui Tiit Vähist oli saanud peaminister ning valitsusel polnudki enam eriesindajatega muud institutsiooni, kes maakonnaga otseselt tegeleks. Probleemid aga ei jäänud kerkimata ning aprilli alul ähvardasid ametiühingud streikidega elektrijaamades ja põlevkivikaevandustes.

Olin aprilli algusest võetud tööle valitsusnõunikuks. Juba ühel esimestest tööpäevadest tuli mul sõita Ida-Virumaale, et kohtuda streikima valmistuvate kaevurite ja energeetikutega. Peaministri nõunik ja lähim abiline Peeter Jakovlev oli Ida-Virumaalt pärit, oli juba eelmisel sügisel vahendanud Vähile vajalikke kontakte ja olukorra hinnanguid ning nüüd aitas ta mindki rea peale. Käisin kohal ja kuulasin nad ära, streigihimu oli neil aga raugenud. Andsin info peaministri büroole edasi, kuid seejärel hakkas selliseid sõite Ida-Virumaale sagedamini ette tulema. Sain tuttavaks sealsete omavalitsuste juhtide ja volikogude liikmetega, kes püüdsid hoida olukorda kontrolli all. Ida-Virumaaga korrapärasemaks tegelemiseks otsustas valitsus luua valitsuskomisjoni.

31. juulil 1992. aastal võttis Vabariigi Valitsus vastu määruse valitsuse Narva komisjoni moodustamise kohta.¹² Kuna pärast

¹²Vt Riigi Tetaja 1992, 38, 496, www.riigiteataja.ee/akt/13082515.

mitmekuulist info kogumist ja suhete arendamist olin valmis selle tegevust nõustama ja koordineerima, kinnitati mind selle sekretäriks. Komisjon moodustati “Narvas kujunenud olukorra analüüsimiseks ja seal põhiseadusliku korra tagamiseks ning linna sotsiaalse ja majandusliku seisundi stabiliseerimiseks”. Komisjoni esimeheks määrati transpordi- ja sideminister Enn Sarap, liikmeteks tööstus- ja energeetikaministri asetäitja Arvi Hamburg, peaministri abi ja sekretariaadi juhataja Peeter Jakovlev, tööstus- ja energeetikaministri asetäitja Koit Kaaristu, siseministri esimene asetäitja Jüri Kaljuvee, ehitusministri asetäitja Aadu Kana, aseprokurör Jüri Kasesalu, kergetööstus- ja kaubanduskontserni Estar peadirektor Jüri Kraft, Tallinna Merekaubasadama peadirektor Peeter Palu, justiitsministeeriumi peaspetsialist Endel Rannus ja kaubandusministri asetäitja Eiki Zernask.

Komisjoni esimehel oli muu hulgas õigus kaasata komisjoni töösse teisi ministreid, riiklike ametite peadirektoreid jt ning lõpuks tagada “Narva elanike tõene informeerimine Eesti Vabariigi Valitsuse poliitikast ja Eesti ees seisvate probleemide lahendamisest”.

Valitsuskomisjoni töösse kaasati Eesti Väike- ja Keskmiste Ettevõtjate Assotsiatsiooni president Riivo Sinijärv. Tema ülesanne oli suhelda Ida-Viru suurte riigiettevõtete juhtidega.

Komisjoni sekretärina tuli minul hoida komisjoni liikmeid ja peaministrit kursis probleemide ja meeleoludega Narvas. Sain enda käsutusse linnapea oma vastas olnud kabineti, kus enne oli tegutsenud abilinnapea. Viibisin Narva kabinetis korrapäraselt ühel-kahel päeval nädalas, lasin levitada infot, et linnavalitsuses on võimalik rääkida valitsuse esindajaga, ning nii sain vestelda paljude narvalastega. Kõik ei julgenud sinna tulla, sest koht oli ikkagi linnapea silma all, kuid Narvas oli võimalik leida ka muid paiku, kus suhelda.

Komisjoni sekretäri ülesanne oli valmistada ette valitsusliikmete visiite Narva. Peaminister Tiit Vähi tegi oma ühe viimastest visiitidest just sinna. Sellest käigust tasub esile tõsta kohtumist Kreenholmi Manufaktuuri direktori Oleg Klušiniga, kus Tiit Vähi kinnitas, et kaubavahetusele Venemaaga ei saa lootma jääda,

sest äsja oli Venemaa Eestile kehtestanud topelttollid. Vähi sõnul kiirendas see veelgi kogu meie majanduse pöördumist läände. Juba 1992. aasta lõpul oli Venemaa osa Eesti ekspordis langenud 10% ligi. Kõige valusamalt lõi see muutus aga Ida-Virumaa ettevõtteid.

Narva valitsuskomisjon ei tegutsenud küll kaua, sest juba oktoobris toimus valitsuse vahetus, kuid enne riigikogu valimisi oli minul võimalik kohtuda paljude inimestega ja koguda infot, et edasi tegutseda.

Väljavõtteid Narva komisjoni tegevuse 1992. aasta septembri aruandest

Komisjoni esimesel istungil 3. augustil 1992. aastal arutati olukorda Narva linnas ja otsustati tähelepanu suunata peamiselt Narva suurettevõtete tegevuse parandamisele, et ära hoida ulatuslikku tööpuudust. 4. septembril tutvus komisjon peaminister Tiit Vähi juhtimisel Narvas olukorraga kohapeal. Peaminister sõnastas kolm probleemide ringi, mis tema sõnul olid tinginud komisjoni moodustamise: 1) kuritegevuse järsk suurenemine Narvas, mis oli suur isegi üle-eestilise kõrge fooni taustal; 2) ettevõtete ja vastavalt neis töötavate inimeste saatus; 3) Narva kui piirilinna staatusega seotud eriprobleemid — piirikaitse, toll, salakaubavedu ja rahvusvaheline kuritegevus. Kõige halvema mulje jättis peaministrile ja komisjonile aga tolliameti töö Narvas, samuti piiripunkti üldine väljanägemine. Ametkonnad reageerisid kiiresti ning veel sama komisjoni tegevuse ajal algasid ettevalmistused piirirajatise ehitamiseks.

Suurtest ettevõtetest oli kõige kriitilisemaks kujunenud Baltijetsi olukord. Komisjon tegi Riivo Sinijärvele ülesandeks tutvuda olukorraga Baltijetsis ning leida koos tehase juhtkonnaga lahendus. Sinijärve info järgi võeti tema tegevuse tulemusena 15. septembriks kõik administratiivsele puhkusele saadetud Baltijetsi töötajad uuesti tööle. Tehase ametiühingujuhid aga, kes võtsid otse ühendust valitsuskomisjoniga, kandsid ette, et tegelikult jätkus töötajate vallandamine ja tehase varade salajane müük. Peale tehase viimise majanduslikku kaosesse süüdistasid mitmed tehast

tundvad eksperdid direktor Valeri Tšetvergovit poliitiliste pingete üleskrüvimises. Oodati uue peadirektori määramist, kuid Narva valitsuskomisjoni ajal seda ei juhtunud. Komisjonis arutati korduvalt ka teiste suurettevõtete tööd, neid ka kohapeal külastades. Need olid Narva Kroomnaha Tehas (NAKRO), Kreenholmi Manufaktuur, Ehitusmaterjalide Tehas, elektriijaamad. Nende olukorda ei peetud nii kehvaks, et valitsus oleks pidanud midagi kiiresti ette võtma.

Väga palju abi oli tol ajal Ida-Virumaal tegutsenud mitteametlike “härrasmeeste klubide” tegevusest, neist tuntuim ja ilmselt mõjukaim on olnud 1992. aasta märtsis asutatud Karru Klubi, kuhu kuuluvad paljud endised ja ametis olevad piirkonna ettevõtete ja asutuste juhid, kogukonna- ja arvamusiidrid. Selles osalevad ka endised maavanemad Ain Kiviorg, Rein Aidma, Leo Raidma ja Riho Breivel. Mõttekojana tegutsedes hakkasid nad kohe pakkuma ideid, kuidas Ida-Virumaa majandust ja riigi julgeoleku olukorda parandada. Erik Gamzejev on kirjutanud:

1992. aasta kevadsuvel [valitsusele] teele läinud kirjas tehti muu hulgas ettepanek paigutada moodustatavast Eesti Vabariigi regulaararmees üks kolmandik Kirde-Eestisse. Samas peeti vajalikuks luua Ida-Virumaale sõjakool. Nii võib mõningate mööndustega pidada just Karru klubi sisekaitseakadeemia Ida-Virumaale rajamise plaani algatajaks.¹³

IDA-VIRU KOMISJON JA OLUKORRA STABILISEERIMINE

21. oktoobril 1992. aastal ametisse astunud Mart Laari valitsus pidas Ida-Viru suunda nii oluliseks, et eelmise peaministri meeskonnast jäeti mind Narva komisjoni sekretärina valitsusnõunikuna ametisse. Juba mõne päeva pärast sain ülesande korraldada uue peaministri visiit Narva, mis oligi tema esimene väljapoole Tallinna suundunud ametlik tööreis.

¹³Vt Erik Gamzejev, “Klubi, kus kõik on olnud presidendid”. — *Põhjarannik*, nr 104, 3. VI 2017, lk 10, dea.digar.ee/article/pohjarannik/2017/06/03/15.1.

Valitsuse korraldusega 4. novembrist 1992 moodustati “Ida-Virumaal tekkinud keerukate majandus- ja sotsiaalsete probleemide lahendamisele kaasaaitamiseks Vabariigi Valitsuse Ida-Virumaa probleemidega tegelev komisjon” ja kinnitati selle koosseis.¹⁴ Komisjoni ülesandeks oli abistada kohalikke omavalitsusi, aidata kaas ettevõtluse arendamiseks tingimuste loomisele, luua riigikantselei esindaja koostööd Ida-Virumaale ning toetudes riigiettevõttele Viru Infokeskus, aidata kaasa maakonnas tõese info levikule riigikogu ja valitsuse tegevuse kohta.

Valitsuskomisjoni esimeheks määrati keskkonnaminister Andres Tarand, liikmeteks sotsiaalminister Marju Lauristin, minister Arvo Niitenberg ja siseminister Lagle Parek ning komisjoni töös paluti osaleda riigikogu liiget Riivo Sinijärve ja Eesti Panga osakonnajuhatajat Margus Tilgat. Komisjoni sekretäriks määrati valitsusnõunikuna mind.

Eelmisest tööperioodist oli minu töölaual kogunenud suur hulk materjale Ida-Viru omavalitsuste ja suurettevõtete tegevuse kohta, kelle juhtidest enamikuga olin ka ise kohtunud. Selle andmebaasi põhjal ei olnud keeruline koostada ministrite ega teiste kõrgete tegelaste Ida-Viru visiitide kavu. 11. novembril toimunud visiidist on Mart Laar andnud ülevaate oma mälestusteraamatus *Pööre*:

Kui ma olin kohale jõudnud, võttis volikogu ees Peetri platsil mind vastu mitmetuhandeline rahvamass. Enamikus naistevägi olid kodust potid-pannid kaasa võtnud ja tegid nendega kõrvulukustavat lärmi, nõudes tööd ja leiba. Seda nähes kokkus turvameeste ülem Jaan Toots ära ja tegi ettepaneku inimhulgast mööda sõita ja tagauksest vaikselt volikogu majja sisse hiilida. Sain aru, et käes on otsustav hetk ja et paari minuti pärast saab selgeks, kas Eesti Vabariigil on Narvas mingit autoriteeti või mitte. [---] Lasin auto rahvamassi juures kinni pidada ja astusin otse rahva sekka. Ei saa salata, algul oli ikka hirmus küll. Eesti Vabariigi peaminister ei saanud aga ka tagauksest volikokku sisse hiilida. [---] Läksin ja rääkisin inimestega. Sellist asja ei olnud siin varem nähtud. Peaminister, kes julgeb otse nende juurde tulla ja otse inimestega rääkida. Inimesed hakkasid ise mulle teed tegema. Tagantpoolt

¹⁴Vt Riigi Teataja 1992, 48, 605, www.riigiteataja.ee/akt/24356.

karjuti, et ärge kolistage oma pannidega, me ei kuule midagi. Selleks hetkeks, kui volikogu ette jõudsin, oli rahvamass juba üsna leebe.¹⁵

Volikogu trepil võttis Laari “hapu naeratusena” vastu selle esimees Vladimir Tšuihin. Volikogu saalis jätkas Laar enda sõnul “valgustustööd, selgitades kõigile soovijatele turumajanduse põhitõdesid ja seda, et Venemaaga ei ole mõtet enam kaubelda. Turud asuvad nüüd läänes”.

Mart Laar külastas ka Narva Kreenholmi, mille direktor Oleg Klušin oli teinud Eesti valitsusega kogu aeg koostööd:

Tema ei olnud ka oma tehase probleeme ise tekitanud, vaid oli lihtsalt usinalt täitnud valitsuse korraldusi ja toodangut kuni viimase ajani Venemaale saatnud. Sinna kadus see loomulikult kui musta auku. Käskisin selle lõpetada ja püüdsin Kreenholmile hankida ameeriklastelt soodsat laenu villa ostmiseks, et Kesk-Aasia ja kadunud turud uutega asendada.¹⁶

Järgmisel päeval tuli Mart Laaril plaaniväliselt kohtuda Narva Ametiühingukeskuse ja Töötute Liidu esindajatega.

Kaks nädalat hiljem sõitsid Ida-Virumaale ministrid Lagle Paker ja Marju Lauristin. 25. novembri 1992. aasta *Päevalehes* on kirjutatud, et nad külastasid endist NSVLi sõjatehast Baltijets, mis oli siis suurtes võlgades:

Tingituna ettevõtte rahalistest raskustest on mitmed tsehhid otsustanud streikima hakata. Ametiühing ei luba enam inimesi koondada ja nõuab, et töötajatele makstaks nende palgad välja.

Tehase direktor **Valeri Tšetvergov** ütles kohtumisel ministriga, et tehase toodang on langenud üle 40 protsendi suurelt jaolt tänu sellele, et Venemaa keeldus tellimast “*Baltijetsilt*” seadmeid aatomijaamade ning sõjatööstuse tarbeks. Mõningat meditsiinis kasutatavat aparatuuri siiski toodetakse, kuid sellest on vähe, et ettevõtet pinnal hoida.

¹⁵Vt Mart Laar. *Pööre: Mälestusi. I*. Tallinn: Read, 2015, lk 110–111.

¹⁶Samas.

Kriisiolukorda pingestavad vargused, kusjuures metalli varastatakse lausa tonnide viisi. Tsetvergov ütles end teadvat, et küsimus tema vahetamise kohta on juba otsustatud. “*Leian, et juhtkonna vahetamine tuleb läbi viia kiiremas korras, see maandaks pinged.*” ütles ta.

Ühe valitsusametniku sõnul on mõeldamatu, et lihttöölised tonnide viisi metalli tehase territooriumilt välja viivad, ilma et juhtkond sellest midagi teaks. Ametniku sõnul saadetakse “*Baltijetsisse*” peagi revisjonikomisjon, kes peab kindlaks tegema, kui suur on varguste tegelik kahju ja kas jutud tehase vara ebaseaduslikust müümisest vastavad tõele või mitte.¹⁷

Oli selge, et esmajärjekorras tuli hakata tegelema Baltijetsiga.

Majanduse Stabiliseerimise Fondi tegevdirektor Raivo Linnas pöördus 1992. aasta sügisel korduvalt Ida-Viru valitsuskomisjoni poole toetuskirjadega Kreenholmi Manufaktuuri taotlusele saada valitsuselt tuge laenude maksmisel ja tagatise saamiseks uutele laenudele. Linnasel oli veel ideid, kuidas majandusolukorda Ida-Virumaal parandada. Seetõttu tegin talle ettepaneku tulla Ida-Viru valitsuskomisjoni juurde majanduseksperdiks, kes oleks valmis osalema konkreetsete ettevõtete juhtimise ümberkorraldamisel. Selline vajadus aga peatselt pärast Mart Laari Narvaskäiku tekkiski, sest mulle sai selgeks, et uus majandusminister Ain Saarmann ei olnud valmis midagi ette võtma, et vahetada välja riigiettevõtte Baltijetsi nõukogu (tollel ajal juhatuse) koosseis, kuhu kuulus nii mõnigi paadunud Nõukogude-aegne ministriumiametnik, kellel oli isegi eesti keelega raskusi. Kooskõlas peaministriga läksime ministrist mööda ning korralduse vahetada välja Baltijetsi nõukogu koosseis kirjutas alla Mart Laar.

Nõukogu esimeheks sai Raivo Linnas, kellel olid teadmised ja kogemus majanduse, tööstuse ja panganduse valdkonnas. Pannime temaga kokku uue nõukogu koosseisu, keda Eesti Vabariik võis usaldada. Uus nõukogu lasi lahti eelmise peadirektori ning võttis sellele tööle alates 1. jaanuarist 1993 Vladimir Nazarenko, keda oli minule eelnevalt tutvustanud Baltijetsi ametiühingu-

¹⁷Vt ““Baltijetsile” uus juhtkond?”. — *Eesti Päevaleht*, nr 254, 25. XI 1992, lk 1, dea.digar.ee/article/paevaleht/1992/11/25/6.

komitee delegatsioon. See toimus ühel novembriõhtul narvalase Valter Taraski kodus, Narva jõe äärses eestilike viilkatustega individuaalelamute asumis. Olin selleks ajaks ise käinud juba tehase ametiühingukoosolekul, kus kurdeti juhtkonna tegevuse üle, kes tegeles töötajate hinnangul peamiselt ettevõtte varade kantimisega Venemaale või otsese varastamisega. Küsimusele, kas neil on kedagi asemele pakkuda, vastati, et nad toetavad endist Baltijetsi tsehhijuhatajat Nazarenkot, kes oli vastuolude tõttu juhtkonnaga läinud tööle Sillamäele. Väärib meenutamist, et minu käigud suurtehase ametiühingukoosolekutele toimusid salaja, sõna otseses mõttes läbi aiaaugu, sest ametlikus pääslas ei tahetud näidata ametiühingu seotust Eesti valitsuse ametnikuga!

Raivo Linnas tegutses Ida-Virumaal tööstuseksperdina aastatel 1992–1994 nii Eesti ja Balti elektrijaama kui ka teiste suurte tööstusettevõtete juures. Ta oli RAS Baltijetsi nõukogu esimees ja hiljem selle likvideerimiskomisjoni esimees. Nõukogu liige oli ka Krediidpanga juhatuse esimees Rein Otsason. Koos riigikantselei ja rahandusministeeriumi ametnikega lahendasid nad kolme päevaga Baltijetsi palgavõla probleemi. Baltijets saneeriti, restruktureeriti ning valmistati ette erastamiseks.

Algasime valitsuse poolt Narva Kommertspanga likvideerimise, sest pangast oli kujunenud Eestile vaenuliku seltskonna rahastamise keskus. Samal ajal tegutses ka nn nelja ministri komisjon, mis peamiselt tegeles Ida-Virumaa julgeolekuaspektidega, kuid ka muude teemadega. Sinna kuulusid energeetikaminister (portfellita) Arvo Niitenberg, keskkonnaminister Andres Tarrant, sotsiaalminister Marju Lauristin ja siseminister Lagle Parek. See komisjon kuulus korrapäraselt ära julgeolekuasutuste ülevaadteid olukorra kohta Ida-Virumaal, aga ka mujal Eestis. Osalesin koos Linnasega selle komisjoni koosolekutel.

Mõningaid näiteid sündmustest ja kohtumistest

Siseminister Lagle Parek väisas 11.–13. veebruaril 1992. aastal Ida-Virumaad, et piirkonnas korraldada politsei, kaitsejõudu ja piirivalve koostööd. Politseiprefekt Helmut Paabo teatas, et neid suhteid alles hakati looma.

13. veebruaril avati Sillamäel väike õlletehas, kus sai tööd neli inimest. Tehas oli Saksamaalt ning võimeline tootma 2000 liitrit tumedat õlut päevas. Silmet sai õlletehase kompensatsiooniks Venemaale kinnijäänud raha eest. Kuna maakonnas polnud tükk aega uusi tootmisettevõtteid avatud, osales avamistseremoonial ka siseminister oma kaaskonnaga, õlle tootmise tsehhis mängis orkester Eesti hümn ja peeti ülevaid kõnesid. Selline suursündmus!

Toila sanatoorium aga, erinevalt mitmetest teistest samalaadsetest asutustest Eestis, töötas täie hooga. See kuulus tollel ajal veel Eesti Põlevkivile, mille peadirektor Väino Viilup ise veetis ka heameelega vaba aega Toilas. Ta oli samal ajal ühtlasi Kohtla-Järve linnavolikogu esimees. See oli Ida-Virumaal Purtse mõislinnuse kõrval siis üks väheseid kohti, kuhu külalised alati viidi.

Valitsuskomisjonil oli abi ka riigikantslei endise nõuniku Ants Liimetsa tööst, kelle riigisekretär Ülo Kaevats viis 1992. aasta detsembris üle Vladimir Mižui abiks Narva. Ta sai oma kasutusse linnapea vastas oleva kabineti, mida läks endiselt vaja minulgi, kui käisin Narvas, ja hiljem valitsuse eriesindajal Indrek Tarandil. Ants Liimets allus valitsuskomisjoni esimehele Andres Tarandile, mina kui komisjoni sekretär aga peaministrile.

Tänu Ants Liimetsale oli meil hea ülevaade, kellega Narva linnapea läbi käis ning kuhu ta lähetustele sõitis. Näiteks saime 4. aprillil teada, et Narva ja Sillamäe juhid läksid mõneks päevaks Taani. Kellega nad seal kohtusid, pole teada, kuid tõenäoliselt juba siis mõtlesid samad tegelased ka referendum korraldamisele.

15. aprillil toimus valitsuskomisjoni istung Sillamäe linnavalitsuses, kus olid päevakorras linna probleemid, Ida-Viru suurtegevõtete võlgnevused, ettevõtluskriis, Narva ettevõtlusfondi idee, president Lennart Mere peatselt toimuv visiit Ida-Virumaale jm. Linnapea Vitali Menšikovi sõnul olid linna elamumajandus ja lasteaiad ikka veel Silmeti tehase käes ning tehas määras edasi linnaelu igas selle aspektis. Linnas oli 11 000 tööealise kohta ametlikult 600 töötut, kuid Menšikovi sõnul tegelikult 5000. Taheti alustada magnetite tootmist, kuid polnud investeerimisvõimalusi. Õlletehase toodang läks hästi, kuid see ei päästnud olu-

korda. Rahandusministeerium oli olnud mõistev, doteerides linna eelarvet 47% ulatuses.

Mõni päev hiljem kutsuti mind Kadriorgu Lennart Mere juurde, kus pidin vastama tema küsimustele, kuhu Ida-Virumaal kolme päeva jooksul minna ja kellega tuleks kohtuda. Meie vestlust katkestasid küll pikad telefonikõned, sest Meri oli nõutud mees nii maailmas kui ka kodumaal, kuid kolme-nelja tunniga saime programmi kava kokku. Sõites kaasa Mere saatjaskonnas ning osaledes igal kohtumisel, püüdsin teha järjekindlalt ka märkmeid. Hiljem selgus, et neid läkski presidendi kantselei juhil akadeemik Mihkel Veidermal vaja koondaruande tegemiseks.

Vabariigi Presidendi kohtumiste ajakava visiidil Ida-Virumaa-le 21.–23. aprillil 1993. aastal oli järgmine:

21. aprill: Jõhvi kirik, maavalitsus, Kohtla-Järve linnavalitsus, maavalitsuse pakutav lõuna Valge Hobu trahteris, Estonia kaevanduse külastamine, Iisaku valla külastamine (vallavalitsus, pärgküüditatute ja mõrvatute mälestussambale, kiriku ja koduloomuuseumi külastamine, kohtumine rahvaga), ööbimine Narva-Jõesuu residentsis;

22. aprill: Sillamäe linnavalitsus, Silmeti 43. tsehhi külastamine, 6. tsehhi külastamine, Narva linnavalitsus, Eesti Kool Narvas, linnavalitsuse lõuna Hermannii linnuse kohvikus, tutvumine linnusega, Baltijetsi külastamine, EELK Narva kirik, Narva-Jõesuu residentsis kohtumine Narva ja Narva-Jõesuu eesti seltsidega ja Vene Sotsiaaldemokraatliku Partei esindajatega;

23. aprill: Eesti Soojuselektrijaama külastamine, Toila külanõukogu, Toila ametikool, jalutuskäik Oru lossi asukohas, sõit läbi Ontika Purtsesse, lõunasöök Purtselinnuses, tamme istutamine kommunismiohvrite parki.

Toon siinkohal ära ka fragmendid märkmetest mõnelt kohtumiselt, mis iseloomustavad põhiküsimusi, millega maakonnas kokku puututi, ja muresid, mida kohalikud juhid püüdsid Tallinnast tulnud kõrgete külalistega arutada.

Maavalitsuses, kus olid kohal ka mitmed omavalitsuste ja suurettevõtete juhid, pöördus jutt kohe põlevkivi peale, mille kohta Veiderma ütles, et see pole iseenesest õnn ega õnnetus, sest kõik

sõltub tehnoloogiast. Maavanem Märt Marits lisas, et ka poliitilistest otsustest. Lennart Meri sõnas, et meile on pakutud Vene odavat põlevkivi. Meil tuleb aga integreeruda Põhja-Euroopa energiasüsteemi. Elekter võiks saada meie eksporditartikliks, kuid seda ei tohi nii müüa, et meile jääb tuhk, teised saavad kulla. Venemaa kõrval võib ka Eesti rääkida oma "lähivälismaast". Eriti, kui Peterburil võisid siis Meri arvates olla ülejäänud Venemaast erinevad huvid.

Meri arutles edasi, et Ida-Virumaa kui selline on nõukogude relik, sest tegelikult on üks Virumaa. Nüüd tuleks aga tagada poliitiliste jõudude tasakaal. Maritsa sõnul on need küsimused olulised, sest kui Lääne-Virumaal oli ligi 80 tuhat elanikku, siis Ida-Virumaal 210 tuhat ning neid liites on tasakaal paigast ära. Ta lisas aga, et see on maakonnasiseselt veel rohkem paigast, sest kui maakond jagada horisontaalselt pooleks, jääb lõuna poole vaid 10 tuhat elanikku. Meri mainis, et 1000 aasta eest oli maakonnas rahvastiku paiknemise proportsioon umbes sama. Marits jätkas: põhjaosas on aga eestlasi vaid 15% ning seal on praktiliselt kogu maakonna majanduslik potentsiaal. Ida-Virumaa eestlased on mures. Ka põlevkivi ei ole toonud rikkust majja, kuid keskkond on juba rikutud, Tammiku piirkonnas ei saanud Maritsa sõnul enam viljagi kasvatada. Maakonnas jäi 1992. aastal 400 eestlast vähemaks, märkis ta. Lisades, et Eesti riigil pole ühtegi abinõu, et eestlased tuleksid siia tagasi ning kriitiline piir [eestlaste eksistentsile maakonnas üldse] läheneb.

Meri küsib selle peale, et millest te õhtuti unistate, kui maakonna peale mõtlete? Mis tooks eestlased tagasi? Marits nentis, et mõtteviis on muutunud ja vaid patriotismiga ei tulda. Ta loetleb: 1) siia tulijad peaksid saama laene, toetusi; 2) suhtumine Ida-Virumaasse peaks mujal Eesti muutuma, sest praegu eriti ajakirjanduses väga rängalt eksitakse meie maakonna vastu, sest skandaalide ja his unustatakse põhimõtted; 3) eelarvet tuleb meie kasuks ümber jagada, et saaksime lõpetada kuus pooleli olevat koolimaja; 4) migrantrahvastiku väljarände tuleb ka raha juurde anda. Meri tahtis viimasest punktist teada rohkem ja palus maavanemal detailiseerida. Marits: maakonnas saab äramineja 1,3 tuhat krooni inimese kohta. Meri arvutas, et siis 5,2 tuhat neljaliikmelise pere kohta. Marits avaldas, et lahkumise tempo hoidmiseks tuleks see summa tõsta 40–80 tuhande kroonini [pere kohta], kuid sellist raha neil ei ole võtta.

*

Meri: See aeg on möödas, kui kõike otsustati Tallinnas, ka seda, mis värvi kontoris seinu värvida. Usk teadusesse on nõukogude aegne ebausku. Vanasti tuli igas vallas ise olukorda hinnata ja otsustada. Selleks peavad olema adekvaatsed lähteandmed. Eesti rahva kestmine avaldub igas kohas ise viisi, seda ei saa tsentraalselt juhtida. Parem, kui üheaegselt võetakse vastu mitu erinevat lähenemisviisi. Tööpuudus kindlasti veel süveneb. Tuleb olla sõbralik ja karm ehk otsekohene. Venelaste remigratsioon ei ole eesmärk omaette. Ülim eesmärk on anda Eesti riigile püsijäämise garantii. See tähendab etnoliitiliste protsesside täpset tajumist. Mis oleks maksimaalne muulaste hulk, et oleks tagatud eestlaste kestmine? Sellele küsimusele ei oska keegi vastata. Kuid maakond ja vallad peavad sellest lähtuma. Heade spetsialistide lahkumine on traagiline, kuid on ka palju õnneotsijaid.

*

Samal päeval kohtus Lennart Meri ka Kohtla-Järve linnavalitsuses linnapea Ain Kalmaru ja volikogu esimehe Väino Viilupiga. Linnapea küsis presidendilt, milline oli tema esimene mulje maakonnast ja linnast. Meri küsis: kust pihta hakata? Kalmaru soovis alustada inimestest. Viilup sõnas, et nad valiti linnas võimule peale augustiputši ning eesti meeste etteotsa saamine on ime linnas, kus eestlasi vaid 20%. “Ega meid eriti ei toetata, kuid olukord siiski päris hea,” lisis ta. Kalmaru aga märkis, et tagasipööre on siin täiesti võimalik ning juba järgmistel valimistel võime võimu kaotada. Meri: Me pole veel mäe otsas, tagasilööke tuleb vältida. Ta lubas tegeleda sellega, et hoida Kohtla-Järvel eestlaste võimu, vajadusel taotledes erandeid seadusandluses. Lubas juristidega sellest rääkida. Kalmaru sõnul saab nende aeg, kes 1991. a. valiti, täis alles 1994. aasta sügisel ning kui võimalik, siis see aeg tuleks neile tagada. Ta väljendas muret ka haldusreformi üle, mille tulemusena Kohtla-Järve venelased võivad üle ujutada teised omavalitsused ning eestlastel on siis kõikjal peenike pihus. Kalmaru rõhutas, et Kohtla-Järvet ei tohi sulatada maakonna sisse. Volikogu aseesimees Avo Blankin tõi välja, et kõik peamised probleemid on seotud venelastega.

*

Kalmaru: kõige intensiivsem remigratsioon toimunud Kohtla-Järvelt. Tema sõnul oli ta ise Vähi valitsuse ajal migratsioonifondi loomise initsiaator. Ta pidas vajalikuks ka mujalt Eestis tagasi kutsuda neid, kes olid Ida-Virust kunagi lahkunud. Samas, ta nentis,

ei ole meil sisemigratsiooni strateegiat. Migratsioonifond ei luba maksta eestlastele, kes tahavad tulla Kohtla-Järvele. Meri: siia tulijatele tuleks maksta vähemalt kolimisraha! Ta jätkas: meie poliitika peab olema aktiivne ning mitte ootama seaduste valmimise järele. Kalmaru märkis, et kortereid ostavad praegu kokku uusrikkad. Meri: kuid uusriikastele müüdu eest saadud rahaga saaks ju toetada eestlaste tulemist! See probleem nõuab arukat lahendust, sest peame teadma migratsiooni tendentse, Venemaa huvi remigrante vastu võtta, parim aeg võib olla möödas; samas tuleb ka teada, kui suur on virumaalaste soov tagasi tulla.

*

Valdek Murd (Narva-Jõesuu Sanatooriumi direktor) tõi välja, et töötutega on mitmeid probleeme, eriti nendega, kelle pole siin mingeid juuri ning isegi 180-kroonist abiraha ei saa. Probleem on ka naistega, kelle mehed olid nõukogude ajal mundrikandjad ning lasid Venemaale jalga. Töötutel eestlastel on rohkem võimalusi siin midagi leida. Meri märkis selle jutu peale: Surgutis, kus käisid tööil ka töölised Eestist, vahetus kogu elanikkond keskmiselt iga 7 aasta tagant. Ta küsis, kas keegi teab mingit dokumenti, mis kinnitaks nõukogude võimu poolt rakendatud n-ö 101 kilomeetri piiri. Selle kohaselt ei saanud teatud kontingenti suurlinnadele lähemale elama lasta. Viilup seletas lühidalt nõukogudeaegset tööjõu hankimise mehhanismi: iga aasta alguses, kui kinnitati Kohtla-Järve rajoonis ettevõtete tööplaanid, löid direktorid lärmi, et pole tööjõudu plaanide täitmiseks, eriti lärmakas oli loomulikult ehitussektor. Kohtla-Järve Ehitustrusti eesotsas olid aga 1993. aastal Viilupi sõnul edasi endised tegelased, kelle juhtimisel see ettevõtte töötaski kui migratsioonipump. Ministrite nõukogu andis nõukogude ajal juurde tööjõulimiite ja raha tulijatele korterite ehitamiseks. Sama toimus loomulikult ka Tallinnas. Selle protsessi kohta on tema kinnitusele kõige rohkem dokumentaalseid jälgi ehitusministeeriumis. Kalmaru: Ehitustrust elab rantjeena riigi vara rentimise arvel. Millegipärast pole selle ettevõtte privatiseerimisel kuhugi jõutud. Narva jõest Kohtla-Järvele veevarustuskanaleid ehitav ettevõtte pidi talle teadaolevalt tooma siamaani tööjõudu Venemaalt. Ta lubas võidelda selle eest, et selline ehitus lõpetataks, kuna see veehaare on nagunii mõttetu.

KRIITILISED KUUD

Järgmised kuud kujunesid Ida-Virumaal kriitiliseks, sest impeeriumimeelsed jõud (tänapäeval ütleksime “vene maailma” võitlejad) võtsid ette Ida-Viru autonoomia referendumi korraldamise ning sügisel ootasid ees korralised kohalike omavalitsuste valimised. Valitsuskomisjoni sekretariaadi koosseis paisus alates aasta algusest suuremaks, mis seda laadi institutsiooni puhul oli väga ebatavaline. Raivo Linnase kui majandusnõuniku kõrval hakkas tööle literaat Valeri Kalabugin, kes valdas perfektselt eesti, vene ja inglise keelt nii sõnas kui kirjas, ning meil oli tema oskusi ja suurt töövõimet väga vaja. Sel ajal aitas meid ka sotsioloog Jelena Rõbakova, kes tundis hästi siinsete venelaste hingeelu, ning Nõukogude sõjatööstusettevõtte eripära tundev Dvigateli peaenergeetik Kalju Niidusaar.

Pidevalt oli meil käepärast ka Ants Liimetsa ja sotsioloog Sergei Gorohhovi Narvast saadatud informatsioon. Väga oluline osa oli sekretariaadi tehnilisel sekretäril ja dokumentide registri hoidjal Ülle Michelsonil. Meie igapäevatöö toimus vaid osaliselt Toompeal riigikantselei ruumides, sest liikusime ringi Ida-Virumaal või käisime mujal ametiasutustes. Ülle oli see, kes kõike teadis ja hoolitses selle eest, et valitsuskomisjoni töö kulgeks tõrgeteta ning dokumentatsioon oleks korras.

Valitsuse tegevuse edu Ida-Virumaal tagas eelkõige tihe ja ladus koostöö kohalike elanikega. Esile tuleb tõsta Narva volikogu eestlaste fraktsiooni liikmeid Rein Annikut (Narva Elektrivõrkude direktor), Anatoli Paali (Balti Soojuselektrijaama direktor, volikogu esimees), Raivo Murdi (Narva-Jõesuu sanatooriumi direktor), Olev Sillandit (Narva Haigla juht), Kohtla-Järve linnapead Ain Kalmarut ja volikogu esimeest Avo Blankinit, Jõhvi linnapead Aavo Keermet, haridusnõunikku Vallo Reimaad, Narva-Jõesuu linnapead Vello Juhkovit, piirivalve juhtimiskeskuse ülemat Riho Breivelit ja Jõhvi Mihkli koguduse õpetajat Peeter Kaldurit ning ajakirjanikke — vabakutselist Ahto Siiga ja *Põhjaranniku* toimetusest Kaie Nagelmani, Erik Gamzejevit ja Erik Kaldat.

1993. aasta kevadel menetleti välismaalaste seaduse eelnõu, milles määratleti, kes on välismaalased ja millistel alustel saavad nad Eestis elada. Seaduse järgi pidid kõik mittekodanikud end registreerima — kas taotledes Eesti kodakondsust, alalist või ajutist elamisluba, mille saamiseks olid loomulikult ka omad tingimused. Kuigi välismaalasi kohtles meie kavandatav seadus palju leebemalt kui mujal Euroopas tavaks, tekitas see impeeriumimeelsetes raevu ning seaduse kava rünnati nii ajakirjanduses kui ka saadeti ohtrasti kaebekirju riigikogule, valitsusele ja ka meie komisjonile. Kuigi president saatis jaanipäeva paiku riigikogus vastu võetud välismaalaste seaduse tagasi, kinnitas ta selle pärast seda, kui see oli teist korda riigikogus 8. juulil vastu võetud.¹⁸

Valitsusnõunik Aino Lepik von Wirén koordineeris selle seaduse loomist koos riigikogu liikme Mart Nuti ja diplomaat Märt Piiskopiga, ja ta on öelnud, et üheski riigis ei saa olla olukorda, kus seal viibivate inimeste staatus ei ole seadusega reguleeritud. Ta on meenutanud, et neile, kes ei olnud Eesti kodanikud, tulid registreerimise ja enese määratlemise nõuded suure ehmatusena, sest neile tundus, et nad elavad Nõukogude Liidus edasi:

“Olin kunagi Sillamäel neid asju seletamas. Saalis algas meie jutu peale tohutu mürgel, nii et isegi linnapea Vitali Menšikov hakkas juba natuke kartma. Aga ma püüdsin seletada, et tavalises riigis elavad kodanikud ja seal võivad elada ka mittekodanikud, kes elavad seal elamisloa alusel. Üks naisterahvas hüüatas selle peale, et tema on Sillamäe kodanik,” kirjeldas Lepik von Wirén ühte kohtumist. Ta mõistis siis, et inimestele jäi mõiste kodakondsus täiesti arusaamatuks.¹⁹

Rahvusvaheliselt tekitas meile probleeme Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooni (OSCE) vähemusrahvuste ülemvolinik Max van der Stoel (ametis 1993–2001). Aino Lepik

¹⁸ Vt Riigi Teataja I 1993, 44, 637, www.riigiteataja.ee/akt/28574.

¹⁹ Vt Aimar Altosaar, “Aino Lepik von Wirén: Eesti edu olnuks mõeldamatu kodakondsuse ja välismaalaste seaduseta”. — Arvamus.postimees.ee, 29.04.2023, arvamus.postimees.ee/7763457/ak-aino-lepik-von-wiren-eesti-edu-olnuks-moeldamatu-kodakondsuse-ja-valismaalaste-seaduseta.

von Wirén toob tsiteeritud intervjuus välja ülemvoliniku märgukirja president Lennart Merele 1. juulist 1993, kus van der Stoel väitis, et

seadust ei peaks analüüsima üksnes juriidilisest küljest, vaid ka võimalikest psühholoogilistest tagajärgedest lähtudes, mida see seadus venekeelses elanikkonnas võib esile kutsuda. [---]

Aino Lepik von Wirén tõi välja tema sõnad: “Enamik sellesse gruppi kuuluvatest inimestest on elanud sellel maal juba palju aastaid ning on Eestis oma juured kinnitanud ning et nad eelistavad teie maal edasi elada ja on väljendanud teie maale poolehoidu, hääletades referendumil maa iseseisvuse poolt.”

Narva ja Sillamäe sündmusi tuli aga käsitada üles kerkiva Venemaa imperialismi kontekstis. Lennart Meri tõi juba oma 1993. aasta Eesti Vabariigi aastapäeva kõnes välja Sergei Karaganovi doktriini, mis sisaldas lähivälismaa mõistet, paigutades ka meid riikide hulka, mille üle oleks Venemaal justkui erioigused.

Välismaalaste seaduse vastuvõtmisega sai täis komplekt seadusi, mis sätestasid Eestis elavate inimeste suhted Eesti riigiga. Kõiki neid, alates keele- ja kodakondsuse seadustest kuni välismaalaste seaduseni, ründasid pidevalt nii kohalikud venekeelsed poliitikud kui ka rahvusvaheliselt Venemaa diplomaadid ja poliitikud. Näiteks võttis Narva volikogu enamus vastu memorandumi, kus nõuti nende seaduste muutmist ning ühtlasi piiriäärsetele elanikele piiriületamisrežiimi lihtsustamist.

Narva ja Sillamäe volikogu otsustasid korraldada referendumit, et linnad saaksid mingi autonoomia ülejäänud Eestist. Esialgu pidi liituma ka Kohtla-Järve, kuid seal oli tol ajal veel piisavalt tugev pidamine eestimeelsetel linnajuhtidel. Oli selge, et Sillamäe ja Narva juhtivad rühmitused püüdsid luua Eestisse samasugust Venemaast sõltuvat regiooni, nagu olid juba Transnistria ning Gruusia küljest haaratud Abhaasia ja Lõuna-Osseetia.

Samas ei olnud nende linnade elanikkond sugugi üksmeelselt autonoomia referendumit taga, sest nii referendumit juhtkuju, Narva volikogu esimees Vladimir Tšuihin kui ka teised tegelased olid üles näidanud huvipuudust tavaliste inimeste elu suhtes. Püüdes raskes majanduslikus olukorras inimeste viha üles kütta, taotle-

ti poliitilisi eesmäärke — jääda ise igal juhul võimu juurde, mis autonoomia tingimustes tundus neile olevat tagatud, ning teiseks saada vabad käed sidemete tihendamiseks Venemaaga.

REFERENDUMI TÜHJAKSTEGEMINE

1993. aasta aprillis küsis peaminister Mart Laar minult, kas sooviksin võtta enda peale valitsuse eriesindaja ülesanded Narvas, sest seal tuleks olla pidevamalt kohal, kuni kohalikud valimised on toimunud. Olin juba aasta olnud n-ö Narva rindel ja lootsin peatselt naasta oma ettevõttesse Altosaar ja Tiik, aga lubasin jääda valitsuskomisjoni sekretäriks suve lõpuni, kuni olukord Kirde-Eestis linnades on rahunenud. Õnneks oli aga just sellel ajal ülikooli lõpetamise järel tööd otsimas Indrek Tarand, kes võttis peaministri ettepaneku vastu. Arvan, et moodustasime edasistel kuudel hea meeskonna, sest eriesindaja ja meie komisjoni sekretariaat tegid tihedat koostööd. Me vahetasime omavahel pidevalt informatsiooni ning meil oli võimalik tema küsimistele kiiresti reageerida, kui oli vaja mõnda valitsuse liiget või kõrget ametnikku kätte saada.

Indrek Tarand alustas tööd 1993. aasta juunist ja lõpetas oktoobris. Peale referendumini nurjamise korraldas ta valijate registri koostamist, et 17. oktoobri kohalikud valimised oleksid Narvas võimalikud. Kui linnas oli juba uus volikogu ja linnavalitsus, oli peale valitsuskomisjoni otsas ka valitsuse eriesindaja töö.

Eriesindaja Indrek Tarand käis palju Narva asutustes ja ettevõtetes, rääkis inimestega nii otse tänaval kui ka Narva traatraadio kaudu, mis oli tol ajal kuulda iga narvalase kodus ning oligi peamine infoallikas. Linnas ilmus ka ajaleht *Narvskaja gazeta* (Narva Ajaleht), mida siis loeti palju. Kuna ajaleht kuulus veel riigile, siis tekkis komisjonis mõte panna lehe vahele materjal, milles tutvustame narvalastele populaarsemas vormis Eesti seadusi ja valitsuse tegevust. Meie komisjonil oli Kalabugini kujul olemas suurepärase võimekus materjalide tõlkimiseks nii vene kui ka inglise keelde, sest meil tuli anda vastuseid ka rahvusvahelistele päringutele. Väljaandele panin nime *Pravitelstvennaja Ekstra* (Valitsuse Eri) ning tänu Valeri Kalabugini hämmastavale töövõimele and-

sime kahe kuu jooksul välja kolm numbrit neljaküljelist infolehte ajalehe vormingus. Olen ka aastaid hiljem näinud narvalaste kodudes ja tööruumides neid lehenumbreid, sest objektiivset informatsiooni Eestis toimuvast polnudki neil lihtne saada.

Indrek Tarand on sellest ajast jäänud meelde reljeefsete ütle-mistega ning ta tõi avalikkuse ette ja lükkas ümber referendumikorraldajate valesid. Näiteks hirmutasid rahvahääletuse eestvedajad Vladimir Malkovski ja Juri Mišin Tarandi sõnul pidevalt töökollektiive: “Kohe tulevadki vagunitega, viivad ära ja me peame sellele vastu olema! Meie viimane hingetõmme saabki olema see referendum — kõik see mees hääletama!” tsiteeris Tarand ninamehi.²⁰

Ta ise aga tegi ka hästi kaalutletud vempe, mis võisid tekitada Tallinna poliitikute seas hämmastust. Ta ütles, et ei suutnud “linnakodanike südameid võita” enne, kui talle tuli pähe *deus ex machina* mõte. “Hea küll, vanad, saate oma autonoomia, aga Eesti vabariik taandub koos Eesti krooni ja kõige muuga. Ehitame Berliini müüri ja vaadake ise, kuidas hakkama saate.” Inimestele see ei meeldinud ja oli Tarandi meelest põhjus, miks see tugevasti mõjus. “Kustutas leeki lõkkel,” tõdes ta. Tema sõnade järgi oli see aeg, kui narvalased Eesti kroonidega taskus tundsid end Venemaal, vaeses Jaanilinnas, kiiresti odavnevaid rublasid vahetades nagu Rootsi turistikid varem Tallinnas.

Viru Infokeskuse sotsioloog Sergei Gorohhov, kes oli ka Narva linnavolikogu liige, teadis, et Ida-Viru ja Narva hõivamise plaan oli tehtud Peterburis. Ants Liimets on meenutanud Gorohhovi sõnu:

Aga see läks käiku hoopis Dnestri ääres. Eestis ei tekkinud sellist vaenulikkust venelaste vastu, mida oleks pidanud rahustama tulema. Narvas oli eestlasi nii vähe, et nemad küll venelasi peksma ei

²⁰Vt Kristopher Muraveiski, “30 aastat Narva ja Sillamäe referendumist. Indrek Tarand: kui see oleks läbi läinud, poleks me Euroopa Liidus ega NATO-s”. — Delfi.ee, 16.07.2023, www.delfi.ee/artikkel/120216835/30-aastat-narva-ja-sillamae-referendumist-indrek-tarand-kui-see-oleks-labi-lainud-poleks-me-euroopa-liidus-ega-nato-s.

oleks hakanud. Kuna konflikt ei tekkinud, siis ei olnud põhjust ka vägesid sisse tuua.²¹

Kolmkümmend aastat Narva elektrivõrgu ettevõtet juhtinud Rein Annik, kes oli 1993. aastal Narva linnavolikogu liige, on välja toonud Kohtla-Järvel suve algul toimunud kõigi Ida-Viru linnade volikogude volinike kokkutuleku.

Seda organiseerisid seal kohalikud n-ö punased. Püüti anda kavan-datavale referendumile õiguslik alus ja taheti tõestada, et regioonis käitub võim venelaste suhtes ikkagi halvasti.

Tollest ajast mäletab ta kasakaid, kes ükskord väljusid Tšuikini kabinetist.

Nad olid ikka võimsad kogud, omamoodi riides. Mäletan, et mul lõi ikka kananaha ihule, nähes neid trepil. Nad käisid kabinetis arutamas, aga hobustega neid üle ei lastud, hobused jäid teisele poole piiri, Jaanlinna. Olen elav tunnistaja, et nad käisid seal.

Kasakate vorm, rinna peal padrunivoldid nagu tšerkessidel, mõök külje peal ja suured vuntsid. Need jäid kohe meelde. Papaahad peas. Neil olid kroonahast saapad suurte helkivate kannustega. Rinnas olid ordenid.²²

Referendumi õnnestumise korral võis selle korraldajatel olla plaan kindlustada Narva linna läänepiir kasakatega Venemaalt!

16. ja 17. juulil 1993. aastal Narvas ja Sillamäel toimunud ebaseaduslikul referendumil esitati küsimus “Kas tahate, et Narval (Sillamäel) oleks rahvuslik-territoriaalne autonoomia Eesti Vabariigi koosseisus?”. Kohalike munitsipaaltegelaste pingutuste tulemusena õnnestus küsitlus läbi viia osaliselt, kuid korraldajate ettekantud osalus — 55% Narvas ja 60% Sillamäel — ei olnud arvukate vaatlejate arvates tõenäoline. Nii või teisiti, korraks

²¹Ants Liimets, “Tšuikin ähvardas kasakad appi kutsuda”. — Aimar Altosaar, “Vene maailma äpardunud katse 1990ndate Ida-Virumaal”. — Arvamus.postimees.ee, 21.07.2023, arvamus.postimees.ee/7819132/ak-fookus-vene-maailma-apardunud-katse-1990ndate-ida-virumaal.

²²Samas.

üleskõetud eritsoonidee ei teostunud, ning kuigi küsitletutest väidetavalt enamik olla seda toetanud, jättis see sündmus narvalased ja sillamäelased üsnagi külmaks.

Mingitki tuntavat kohaliku avalikkuse järellainetust ei täheldatud. Peeter Volkonski kuu aega hiljem korraldatud rokkkontsert “Me oleme sinuga, Narva — Mõ s toboi, Narva”, mis oli mõeldud noorte narvakate lohutuseks, jäi huvitavaks sündmuseks iseenesest, sest nii noored kui ka vanad narvalased näisid olevat referendumikatsetuse unustanud. Nii nagu unustati peatselt selle korraldajate nimedki.

Riigikohus tunnistas 11. augustil 1993 oma otsusega Narva ja Sillamäe referendumitulemused kehtetuks.

AIMAR ALTOSAAR (1959) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogiaosakonna 1982 ning õppinud sotsiaalpsühholoogia aspirantuuris Eesti Teaduste Akadeemias 1985–1988 ja Audentese Ülikooli rahvusvaheliste suhete doktorantuuris 2006–2008. Tartu Linna Kutselise Tuletõrje Maleva tuletõrjuja 1979–1980, Võru Kolhooside Ehituskontori kaadriõppeinsener 1982–1983, Mainori reklaamiosakonna juhataja asetäitja 1984–1985, Eesti Kolhoosiehituse Tehnokeskuse sotsioloog 1986–1987, EKE Ariko arvamusuuringute grupijuht 1988–1991, ASi Eesti Mõisad ärijuht 1991–1992, Eesti Vabariigi peaministri Tiit Vähi nõunik 1992 ja peaminister Mart Laari nõunik 1992–1993, ASi Altosaar ja Tiik ärijuht 1993–1994, Riigiarhiivi ja seejärel Rahvusarhiivi Põhja regiooni direktor 1994–1999, Isamaaliidu peasekretär 1996–1999 ja 2004–2006, Erastamisagentuuri nõukogu liige 1999–2001, Jaan Tõnissoni Instituudi tegevjuht 2008–2010, Eesti Innovatsiooni Instituudi äriarendaja 2010–2011, siseministeriumi Ida-Virumaa nõunik 2014–2015, OÜ Altosaar & Bernadt konsultant 2012–2014, juhatuse liige a-st 2015, MTÜ Kuldnene Liiga asutaja ja juhatuse liige 2012–2025, *Postimehe* “Fookuse” rubriigi toimetaja ja ajakirjanik a-st 2018; IX Riigikogu liige 1999–2003.

VALDUR OHAKAS (jõulujoonistus 1972. aastast)

LUULET

Guillaume Apollinaire

Tõlkinud

Paul-Eerik Rummo

Triinu Tamme eeltõlgete põhjal

SÜGIS

Udus astumas üks rangjalg talumees
Ja tema härg ka tuhmil tüminal
Kehvad küladki kõik sügisudu sees
Mees minnes omaette laulab üminal
Üht lookest truuduseta armastajast
Murtud südamest ja kellestki kes pettis
Oh sügis sügis Surm saand võitu suveajast
Udus astumas kaks halli silueti

ETTEKUULUTUSTEST

Olen tundnud mõnd naisprohvetit
Madame Salmajour oli Okeaanias kaarte panema õppinud
Seal õnnestus tal ka osa saada
Hõrgust antropofaagiajuhtumist

Automne. — Sur les prophéties. — L'Émigrant de Landor Road. — Lundi rue Christine. — A Lou, VI. — A Lou, XI : Guirlande de Lou. — A Lou, XXXII (un fragment). — La blanche neige. — Exercice. — Ombre. — La victoire.

Igaühele ta sellest ei rääkinud
Mis tulevikku puutub siis ta ei eksinud kunagi
Üks Céret'st pärit kaardimoor Marguerite Mis-iganes
 On niisama osav
Aga madame Deroy inspiratsioonid on kõige võimsamad
 Ja ta on kõige täpsem
Kõik mis ta mulle minevikust rääkis oli õige ja kõik mis ta mulle
Ette kuulutas läks täide just tema öeldud ajal
Tundsin üht vaimude väljakutsujat aga oma varju ma tal küsitleda
 ei lasknud
Tunnen üht veesoonteleidjat nimelt norra kunstnikku Diriksit
Purunenud peegel laialipuistunud sool leivatükk mis kukub maha
Oleks et need ilma näota jumalad võtaks mind alati säästa
Pealegi ei usu ma seda aga ma vaatan ja kuulan ja pandagu
 tähele
Et käevaatamine kukub mul päris hästi välja
Sest ma ei usu aga ma vaatan ja kui võimalik kuulan
Kõik inimesed on prohvetid mu armas André Billy
Aga juba nii kaua on taotud inimestele pähe
Et mingit tulevikku neil pole nad on sündinud idioodid
Ja jäävad igavesti lollideks
Nii et sellega on juba lepitud ja kellelgi ei tule mõttesse
Küsida endalt tunneb ta tulevikku või mitte
Midagi religioosset kogu ses asjas ei ole
Ei ebausust ega ettekuulutustes
Ega kõiges selles mida hüütakse okultismiks
Eeskätt on see üks teatav viis vaadelda loodust
Ja tõlgendada loodust
Mis on igati õigustatud

EMIGRANT LANDOR ROADILT

André Billyle

Kaabu näpus parem jalg ees nagu endeks vaja
Šiki rätsepa kotta ta astus kes kuninga varustaja
Ja külmalt kes oli just maha võtnud päid
Mannekeenidel kandvail rõivaid eeskujulikult häid

Rahvahulk sinna-tänna vooglev lohistas jalge
All oma varje millel ei tundeid ei värvi
Ja siinseal taeva poole mis täis valgusjärvi
Hooti lendles käsi kui linde valgeid

Mu laev läheb homme peagi ma randun Ameerikas
Ja sinna jäängi vähima igatsusvaluta
Ning rahaga mille teenin poeetilises preerias
Ma oma varju neil tänavail ükskord nii armsail ei taluta

Soldateil Indiast tagasi tulla on hea küll
Minu aumärgipuru ent ammu sai müüdnud maha
Aga ahve ja tummi linde täis puie all tahan
Ma ometi ükskord magada uus rüü üll

Mannekeenid nüüd alasti klopivad puhtaks kuued
Passivad neid talle selga ja juba ta näebki välja
Nagu miljonär rõivais mis jäänud ostmata välja
Kellelgi surnud lordil allahinnatud jumala uued

Ahelais aastad
Tänavalt vaatasid
Mannekeenide ohvrimeelt
Aga ei hälbinud teelt

Aasta pragudesse suruti leskunud päevad
Verised reeded ja venivad matused

Kuradi küljeluu oma armukest kolkis ja taevad
Kallasid alla vihma pilvedest hatustest

Siis sügissadamas astus ta pardale pani
Keset lehtlevaid käsi ja ähmaste lehtede kaha
Käe otsast tekile oma sumadani
Ja istus maha

Ähvardav tuulehoog järgnes tuulehoole
Ookeanilt ta juustesse pikki soolasuudlusi jättes
Väljarändajad väsinud käsi veelgi sadama poole
Sirutasid ja mitmed neist põlvili langesid nuttes

Ta vahtis kustuvaid kaldaid kuis silm suutis
Ja leludena horisondil hüplevaid paate
Imeväikene lillekimp vee peal ulpis huupi
Ning määratu õitemerena kattis kogu vaate

Seda kimpu ta ihales nagu auhiilguse sära
Delfiinide mängu merel mis sootuks teistmoodi
Aga ta mälu kudumismasina täras
Ikka ühtsama vaipa kooti

Milles ta oma loo pidi tundma ära

Et täideks moondada ja uputada nood
Üha küsimustega painavad kudujamoorid
Saateks meestetute sireenide karjekoorid
Ta merega heitis end abiellu kui doodž

Tõuse taevani vastu ööd oo Meri! Käratult
Haide innukad pilgud jagasid märguandeid
Päevade korjustest taevatähtede järatuist
Koiduni välja kesk lainte lärmi ja viimseid vandeid

ESMASPÄEV RUE CHRISTINE

Kojanaise ema ja kojainaine lasevad kõik läbi
Kui sa mees oled tuled täna õhtul kaasa
Piisab sellest kui üks tüüp alt-ust passib
Seeaeg kui teine läheb ülesse

Kolm põlevat gaasilaternat
Perenaisel on tiisikus
Kui sa valmis saad teeme partii triktrakki
Dirigent kellel kurk valutab
Kui tuled Tunisesse lasen sul kiifi tõmmata

See paistab klappivat

Alustassivirnad lilled mingi kalender
Pimm pamm pimm
Ma kurat olen majaprouale oma 300 franki võlgu
Ennem kohitsen ennast ära kui et need ära maksan

Ma lahkun kell 20.27
Kuus peeglit seal muudkui vahivad üksteisele otsa
Karta on et need asjad lähvad meil veel rohkem sassi
Kulla härra

Te olete üks väike sitaratas
Seal selle daami nina on nagu paeluss
Louise unustas oma karusnaha maha
Minul karusnahka ei olegi ja ma ei külmeta ka
Taanlane tõmbab sigaretti ja uurib söiduplaani
Must kass kõnnib läbi õllebaari

Need pannkoogid olid suurepärased
Purskkaev suliseb
Kleit must nagu küünedki
See on täiesti võimatu
Olge lahke härra

Malahiidist sõrmus
Põrand saepuruga kaetud
Nii et see on siis tõsi
See punapeast ettekandja lasi mingi raamatukaupmehega
jalga
Üks lehemees keda ma muide küll väga põgusalt tunnen
Vaata Jacques mul on sulle üks väga tõsine jutt
Reisi- ja kaubalaevade segakompanii
Tema räägib mulle härra kas tahate näha missuguseid
oforte ja maale ma teen
Mul pole muud kui üks väike teenijatüdruk
Pärast lõunat kohvikus Luxembourg
Ükspäev ta seal tutvustab mulle üht pirakat härrasmeest
Kes ütleb mulle
Kulake see on võluv
Smürnas Napolis Tuneesias
Kuid kus see on jumal hoidku
Kui ma viimati Hiinas käisin
See oli kaheksa või üheksa aasta eest
Au on asi mis tihti sõltub sellest mis kell on
Suur slämm

LUULETUSI LOU'LE, VI

Kantiini suits on kui allalaskuv õõ
Hääled valjud või vaiksed vein verena voolamas
Ma tõmban piipu vaba ja uhke oma kamraadide seas
Nad lähevad minuga koos siit lahinguväljadele
Nad magavad õiti vihma ja tähtede all
Nad galopeerivad minuga koos kandes ranitsais võite
Nad kuuletuvad samadele käsklustele mis mina

Luulet

Nad kuulavad tähelepanelikult ülevaid fanfaare
Nad surevad minu kõrval ja mina võib-olla nende kõrval
Nad kannatavad pakast ja päikest minuga koos
Need on need mehed kes joovad siin praegu minuga koos
Nad alluvad minuga koos meessoos seadustele
Nad vaatavad naise kes tee peal neist möödunud
Nad ihkavad neid aga minu armud on kõrgemad
Valitsedes mu südant mu meeli ja mu aju
Need on mu isamaa mu pere ja mu lootus ka
Minu kes olen üks armastav sõdur sõdur sulneima
Prantsusmaa

Nîmes, Jõul 1914

LOU LILLEPÄRG
(Luuletusi Lou'le, XI)

Suitsetan sigarit Tarasconis sõõrmetes kohvilõhn
Hôtel des Empereurs'ist möödub rühm punaseis mantleis
gumjeere
Rong mis mu ära viis pärgas su kõigi mu mälestuste
nostalgiaga
Ja need roosid nii roosad mis õitsetavad su rindu
Mu rõõmus iha kui kauni hommiku koit
Üks veeloik hägune nagu minu hing
Rong kihutas vilinal nagu 120-nene mürsk
Ja kinnisilmi ma hingasin sisse sinu veenide heliotroope
Su jalgadel mis on aed täis marmorit
Ja siis see nii malbe reseedada laotamas üle ilma
Aroomi mida mõistavad kuulda vaid minu silmad
Vägistatud Pühakute lõhna häbitut vängust
Verevoolusse uppunud seitsmest Departemangust
Tõsta käed tõsta käed need liliad mis mu uhkuseks

Nende õiekroonides muundub viimne kui rüvedus
puhtuseks

Oo lilliad kellad katedraalides kukkuvais kohemaid kokku
Põhjapoolsete tornide hädakellad tagumas surmalokku
Liiliaõied Prantsusmaa õied oo minu armsama käed
Te vaelevusest nii säravast puhkeb valgesse õide päev
Mimooside puhmad su jalad sinu kuldseid jalad
Sõdurite väsimus lamp tee lõpus valgust valav

- Kuule tee uks lahti mina olen sain lõpuks tagasi
- Aa sina võta istet võin pakkuda kurbust ja varju
- Olen mudane ülepeakaela meel ka nii raske et karju
- Mõtlesin ikka su jalgu kuldkahvatuid mis nii lillede moodi
- Sa katsu neid nõnda külmad nagu mõnel kes surivoodil

Kevade kuulutajateks on sinu sireljuuksed
Milles kaikumas surijate karjed ja nuuksed
Tuul tuhiseb läbi neist mahe nagu me suudlusedki
Tuleb kevad täis sirelite hääbumise hetki
Su hää! sinu hää! see öitseb kui tuberoosid
Ta joovastab elu ennast oo hää! oo armas hää!
Anna ajale käsk anna ajale käsk olla hoopis kiirem
Ajale annab õnne sinu ihu bukett
Ja sinu meelegahti pärgavad lootuse õied
Valud — kõik surnud leekide varingud jääne hematidroos —
Möödudes sinust saab nende osaks metamorfoos
Kimbuks milles lööb õide Imepärane Roos

Tarasconis, 24. jaanuaril 1915

LUULETUSI LOU'LE, XXXII

(katke)

Kaks ratsaväeseersanti mängivad malet ise naerdes
Üks võrratu naiskurat juuksed veripunased lööb pühitsetud
veega risti ette

Luulet

Keegi meisterdab sõrmust austerlaste mürsusütiku
alumiiniumist
Üks jalaväelase kepii heidab päikest seal sellele hauale
Sinu kaelas on minu kett minu käe ümber sinu oma
Allohvitseride sööklas trimbatakse šampanjat
Sakslased on seal küngaste taga
Haavatud kisendavad nagu Ariadne
Oo üüratud rõõmud ja nende kaeblikud nimed
Rooma Nice Pariis Cagnes Grasse Vence Sospel Menton
Monaco Nîmes
Lumine rong toob Champagne'ist uudiseid Tomskisse
Siberimaal
Hüvasti mu väike Lou hüvasti
Hüvasti Taeva juuksed on halliks läinud

Mourmelon le Grand, 6. aprillil 1915

VALGE LUMI

Ingleid ingleid taevas täis
Üks on ohvitserikuues
Teine kokamundris uues
Kõigil teistel laulud suul
Ohvitser kui taevasina
Mahe kevad medalina
Paneb keset su revääri
Ükskord pärast jõulu-nääri
Sädeleva päikese
Sädeleva päikese
Kokk see kitkub hanesid
Lumi lumi Ah! miks sa ju
Minuga siin lumesaju
All mu arm ei ole koos

ÕPPUS

Tolmused pikast teest
Rühkisid ajapikku
Neli noort suurtükimeest
Tagala-alevikku

Vaatasid avarat välja
Kummalgi pool oma rada
Tegematagi välja
Kõmakaist selja taga

Ei rääkind ajast mis ees
Ikka vaid olnud päevist
See oli nende askees
Õppimaks surmasaamist

VARI

Siin te oletegi minuga jälle
Mälestused mu kaaslastest sõjas hukkunuist
Aja õlipuuvili
Mälestused kes olete kokku vaid üksainus mälestus
Nagu sada karusnahka kokku on vaid üksainus mantel
Ja nagu neist tuhandeist haavadest kokku saab lehte vaid
ainsa märke
Haaramatu ja hämar viirastus sa võtsid
Minu varju muutliku kuju
Igivaritsev indiaan
Vari te roomate siinsamas minu kõrval
Aga ei kuule mind enam
Ei saa enam tunda jumalikku luulet mida ma laulan
Saatused
Oh mitmekordne vari valvaku päike te üle
Kes te armastate mind nii et iial maha ei jäta

Luulet

Ja kes tantsite päikeses tõstmata tolmu
Vari tint millega kirjutab päike
Minu valguse kirjapilt
Kastide kaupa kahetsust
Jumal kes alandab ennast

VÕIT

Kuskil laulab üks kukk ma unelen puuoksad lehvitavad
Lehti mis on nagu vaesed madrused

Tiivulised ja tiirlevad otsekui võlts-lkaros
Pimedad žestikuleerides nagu sipelgad
Imetlesid end vihma käes kõnnitee peegelduses
Nende naerud kuhjusid viinamarjade kobaraiks

Ära kao enam minu kodust teemant kes kõneleb
Maga magusasti sa oled kodus kõik kuulub siin sulle
Mu voodi mu lamp ja mu läbilastud kiiver

Hinnalised pilgud safiirid Saint-Claude'i kandist
Päevad olid kui puhas smaragd

Ma mäletan sind meteoride linn
Nad õitsesid õhus öödel mil miski ei maga
Valguseaiad kust kogusin bukette

Oled tüdinud hirmutamast seda taevast
Luksugu omaette

Raske ettegi kujutada
Kui rumalaks ja uimaseks teeb inimesi edu

Noorte pimedate instituudist päriti
Kas teil pole mõnd pimedat noorukit kel oleks tiivad

Oo suud inimsugu on otsimas uut keelt
Millest mistahes keele grammatikuil ei oleks midagi öelda

Ja need vanad keeled need on juba sedavõrd surnud
Et kui neid veel luuletamiseks kasutatakse
Siis tõesti vaid harjumusest ja julgusepuudusest

Ent nad on nagu haiged kel pole tahet
Inimesed ma usun harjuks kiiresti olema tummad
Kinole piisab miimikast küll

Aga rääkigem siiski jonnakalt edasi
Liigutagem keelt
Pritsigem sülge

Me tahame uusi helisid uusi helisid uusi helisid
Me tahame konsonante ilma vokaalideta
Konsonante mis kuivaltppeeretaks
Imiteerige vurri häält
Laske pikkadel pidevatel nasaalidel priisata
Lööge keelega laksu
Võtke õnneks ka heli mis kostab kui sööja kasvatamatult
matsutab

Ka kurgu puhtaks kraaksumine on kaunis konsonant

Labiaalsed peerud ja paugud lisavad kõnele kõma
Harjutage end rõhitsema nii nagu süda kutsub
Ja mis kirjatäht see löikub otsekui kellahelin

Läbi me mälestuste

Me armastame liiga vähe rõõmu
Uute ilusate asjade nägemisest
Oo mu sõbratar kiirusta
Karda et tuleb päev mil rong sind ei liiguta

Enam

Iseenese pärast sa vaata teda ruttu
Neist raudrööpaist ringlevaist
Peagi kaob eluvaist
Jääb järele vaid naeruväärne ilu

Luulet

Kaks lampi põleb mu ees
Nagu kaks naervat naist
Kõrvetavast pilkest
Vajub mu pea kurvalt norgu
See naer
Levib igale poole
Rääkige kätega nipsutage näppe
Lööge trummi oma põskedel
 Oo sõnad
 Mürdisalus nad järgnevad nuttes
 Erosele ja Anterosele
Ma olen taevas üle linna
 Kuulake merd
Merd oigamas kauguses ja karjumas üksinduses
 Minu varitruu hääl
 Tahab lõpuks ometi elu vari olla
Tahab olla oo elav meri nii truudusetu kui sina
Meri mis tuhandeid madruseid reetnud neelab
Uppunud jumalate hulka mu valjud karjed
Meri mis päikses oma pinda riivamast keelab
Muid kui suurte lindude uhkeid varje
Sõna on äkiline üht Jumalat haarab värin
Tule toeta mind igatsen taga neid käsi mille ind
Sirutus minu poole ja üheskoos jumaldas mind
Kes teaks mis käsivarte oasid ma homme pärin
Kas saab sulle tuttavaks rõõm rõõm nägemast uusi asju
Oo hääl ma räägin mere keelt
Ja sadamas viimaste tavernide õõ
Mina see kangekaelsem kui Lerna hüdra

Tänav kus ujuvad ringi kaks mu kätt
Mis peenisõrmi linna kudedes sorivad
Kaob ainult kes teab kas juba homme
Tardub tänav ja enam ei liigu
Kes teaks kus võiks leiduda minu tee

Mõtles sellest et raudteed
On varsti läinud moest ja jäetud maha
Vaata

Võit on eelkõige see
Et nähakse selgelt kaugusse
Ja nähakse kõike
Lähedalt
Ja olgu kõigel uus nimi

Eeltoodu on katse peotäie palade abil visandada kujutluspilt GUILLAUME APOLLINAIRE'i (1880–1918) luule mitmekülgsest ja ühtsusest. Sageli on öeldud, et siin-seal ühtesid või teisi tema luuletusi kohates ei tuleks selle pealegi, et tegemist on sama autoriga. Kui aga lugeda neid rohkem, kauem, mitu korda ja võimalusel järgides luuletaja enda kokkupandud järjestusi, avaneb teistsugune pilt — laiahaardeline ja millegi kõige olulisema poolest (mis jäägu siin ja ülepea sõnastamata) terviklik panoraam. Oleks vist raske leida teist autorit, kelles eelmise, palavikuliselt segase sajandivahetuse õhkkond täies sünkroonis ja nii ilmekalt väljendub.

Jah, sünkroonis. “Sügis” ei ole mingi arhaiseeritud mälestis, vaid kogu Euroopa läbiseigelnud, erksalt meelsuslikele ja tehnilistele uudustele häälestunud autori akuutne tähelepanek ühest reaalsusest teiste hulgas, värsistatud ülimalt “vanamoodsa” lihtsusega. Sääraseid on luuletajal teisigi, ja nad ehtsad mis ehtsad. Nagu ka kõik muu ja teistsugune. On erakordselt kütkestav, kuidas terase vaatleja asjalikkus ja ohjeldamatu visionäärsus teineteist segamata kokku kõlavad, nagu ka see, kuidas innukas, pateetiline retoorika ja tuntav, rõhutatudki melanhoolia tal mitte ainult ei vaheldu, vaid otsekui pidevalt üksteisest läbi kostavad.

“Emigrant Landor Roadilt” näib vajavat taustakommentaari. Apollinaire’i poeetilist ja küllap ka empiirilist mina iseloomustab pidev armunud-olek, mis enamasti on õnnetu. Dramatism, millega ta varases nooruses läbi elas pöörase kiindumuse sama noorukesse inglannasse Annie Playdenisse (kes lõpuks tema eest Ameerikasse pages ja sinna jäigi), jättis kestvaid jälgi luuletaja hingeellu ja loomingusse. Luuletus kujutab mina uidu omakorda Ameerikasse lahkuda, et seal unustus leida. Landor Roadil Londonis oli armastatu kodu, mille ükselt liig pealekäiv armunu tagasi saadeti.

“Esmaspäev Rue Christine” (esmailmumine detsembris 1913) on tõenäoliselt kõige esimene luuletus, mis koosneb vaid kõrvajäänud kõnekatketest ja paarist hajusast, silmanurgast nähtud miljöödetaalist. Autor ise muide võrdles säärast luule värskendamise ja “päris-eluga” seostamise meetodit 19. sajandi realistliku romaani, millest kutsus teisigi eeskujuga võtma — ilmne liialdus, kui silmas pidada, et realistliku romaani kirjanik ikkagi rohkem kirjeldab tegelikkust kui et seda toorkopeerib, ja kaldub ka arutlema. Sellegipoolest ilmekas näide, kuidas midagi varasemat ja aegunud võib anda impulsi millekski uueks ja seniolematuks.

Luuletused Lou’le on tähised Apollinaire’i sõjameheteelt, millele ta astus kohe Esimese ilmasõja puhkedes — motiiviks kogeda elu kõigis selle ilminguis, aga ka ammune soov saada lõpuks ometi Prantsusmaa kodakondsus. Sõjaluulet, nii muljelist, tundelist kui mõtisklevat ja tulevikuperspektiive esilemanavat, on Apollinaire’il palju, ja siin pole ruumi vaadelda seda võrdluses meie praeguste hoiakute ja heitlustega. Lou oli Louise de Coligny-Châtillon, üks esimesi Prantsuse naislendureid, kellega Apollinaire kohtus vahetult enne rindeleminekut ja jäi seejärel pikalt kirjavahetusse.

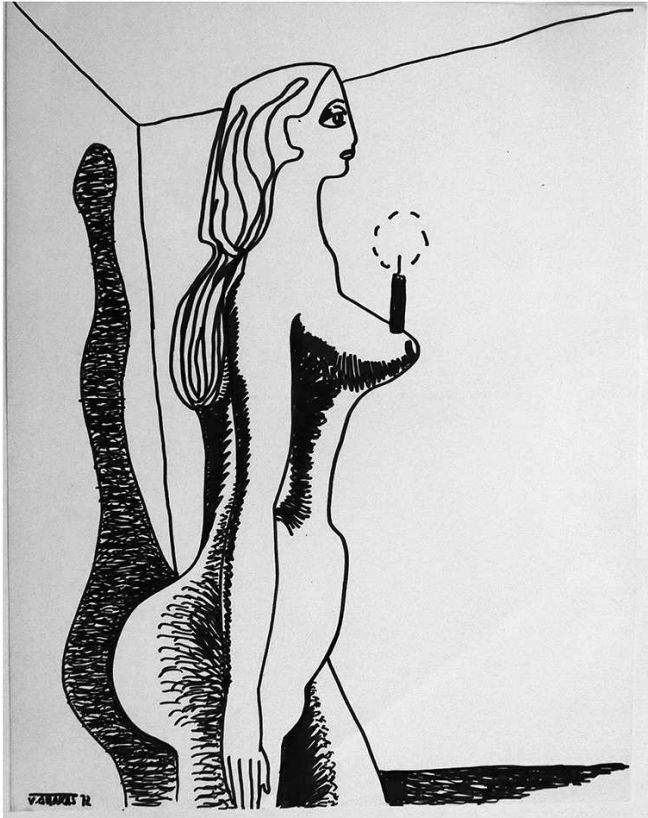
Raskelt haavatasaanuna tsviilellu tagasi pöördunud luuletaja pani kokku — peale muu endiselt aktiivse tegevuse kõigi kunstide ja nende propageerimise vallas — oma teise suure luuletuskogu *Calligrammes: Poèmes de la paix et de la guerre 1913–1916*, millest pärineb ka siinset valikut lõpetav “Võit”. Pöörakem eriti tähelepanu selle programmilisele lõpule.

Haavatasamisest nõrgenenud tervisega luuletaja suri ühena pandeemilise Hispaania gripi kümneist miljonist ohvreist 9. novembril 1918, paar päeva enne Saksamaa alistumist. Ta kuulutati langenuks Prantsusmaa eest. Üha enam kinnistub Apollinaire’i, poola-italia päritolu vallaslapse Wilhelm Albert Włodzimierz Apolinary Kostrowicki maine 20. sajandi tähtsaima Prantsuse luuletajana.

Akadeemia on tõlkeid Apollinaire'ilt ennegi avaldanud,¹ ka on neid ajapikku ilmunud antoloogiais, lugemikes, ajakirjades. 2026. aastal ilmub *Loomingu Raamatukogus* esimest korda suurem valik temalt.

Paul-Eerik Rummo

¹Vt Apollinaire'i anekdoodivalikuid Andres Raudsepa tõlkes: “Tõsilood 1911” (2011, nr 10, lk 1834–1858), “Tõsilood 1912” (2012, nr 11, lk 2012–2043), “Tõsilood 1913” (2013, nr 11, lk 2004–2036), “Tõsilood 1914” (2014, nr 11, lk 2029–2051), “Tõsilood 1915” (2015, nr 12, lk 2220–2228), “Tõsilood 1916” (2016, nr 11, lk 1935–1955), “Tõsilood 1917” (2017, nr 9, lk 1584–1599) ning “Tõsilood 1918” (2018, nr 12, lk 2180–2204), samuti Triinu Tamme ja Paul-Eerik Rummo tõlkes poemi “Vöönd” (2012, nr 1, lk 19–24). *Toim.*

VALDUR OHAKAS (jõulujoonistus 1972. aastast)

AEDNIK JOHANN PETER BUECKI ELUTEE JA TEGEMISED

Heldur Sander

SISSEJUHATUS

Eesti elu on mitut moodi mõjutanud meie aednikud, olid nad siis linna, mõisa või Tartu ülikooli botaanikaaiateenistuses. Nende kaudu on edenenud meie toidukultuur ja aianduslik ilumeel. Tänu neile on paranenud meie teadmised paljude maade taimedest ja rikastunud meie taimestik. Aednikud olid need, kes tundsid siia toodud uusi taimi, oskasid neid kasvatada, jagasid oma teadmisi kohalikele inimestele ja osalesid ka sinise taimestiku uurimises. Nende nimesid ja tegusid on mitmes kirjatöös esile toodud, eriti mis puudutab Tartu ülikooli botaanikaaiateadnikke, kellest enamik oli Saksa päritolu (Meikar 2002; Sander jt 2014). Käesolevas kirjutises võtan vaatluse alla Hamburgist pärit Johann Peter Buecki (1769–1852) elu ja tegevuse peamiselt Pärnus, Aluliinas ja Peterburis, kuid nende kõrval ka Tartus, kust ta küll juba enne aasta möödumist oli sunnitud konflikti tõttu lahkuma. Temast on ilmunud kirjutis Saksamaal (Sander 2017) ja lühike artikkel *Pärnu Postimehes* (Sander 2018b), kuid sinise artikli tarbeks on aines uuesti läbi töötatud, seda osalt lühendades, kuid teisalt täiendades uue andmestikuga, mis varem oli kasutamata või kättesaamatu.

JOHANN PETER BUECKI PÄRITOLU

Johann Peter Buecki nimekuju “Bueck”, mille olen siin aluseks võtnud, pärineb ta enda kirjutisest (Bueck 1799) ja Pärnu Nikolai koguduse registrist leitud kirjetest; seda on kohati kasutatud ka

Peterburis (Weinmann 1820b: 670) ja Tartus¹ (Weinmann 1810: xiv–xv). Nimekuju “Buek” on paljudes allikates levinud saksa-keelses maailmas ning seostub otseselt 300-aastase aednikusuguvõsa ja selle liikmetega (Sorge-Genthe 1973: 17–19). Bueki nimekuju on kasutatud ka Peterburis (Weinmann 1825: 55; 1826: 176). Ekslikult on tema kohta kasutatud nime Burk (Germann 1805a: 101–102; Germann 2018: 1039) ja Buck (Germann 1804: 348; Buck 1815; Trautvetter 1837: 53; Regel 1861: 353–355; 1866: 154), harva ka Bück (Campe 1960: 96).

Nime taga peituv identiteet pole aga alati selge. Baltisaksa botaanik Ernst Rudolf von Trautvetter (1809–1889) kirjutab, et Peterburis Neeva jõe deltas asuva Jelagini saare aednik oli Buck, kuid samas mainib ta veel üht inimest nimega Buek (Trautvetter 1837: 53, 98). Vene keeles oli sealsete aednike kohta käibel kaks sellesarnast nimekuju: (БЮК ja БУК) (Frey 2005: 241, 319, 2551). Eesnimeks on Johann'i asemel vahel märgitud Johannes (Sorge-Genthe 1973: 17–19).

Lätis on tuntud olnud aednikud J. P. Buks ja Pēteris Buks Aluliinast (lt Alūksne, sks Marienburg), kes suure tõenäosusega olid üks ja sama isik.² J. P. Buks oli aednik Aluliina mõisas (1800–1802), kus ta kasvatas lilli ning haruldasi kasvuhoone- ja klaasmajataimi, müüs lilleseemneid ja apelsinipuid. Pēteris Buks oli Aluliina läti soost iluaednik, kelle oli sinna 1800. aasta paiku kutsunud mõisa omanik, keisri riiginõukogu liige Burchard Christoph von Vietinghoff-Scheel (Pūka jt 2010: 32).³

¹RA, EAA.402.8.1211.

²Tema (nende) seost või samasust meie loo peategelasega pole seni õnnestunud tuvastada.

³Vietinghoff käskinud vana korrapärase Prantsuse pargi ümber kujundada Inglise, s.t maastikupargiks. Selline mõte oli Vietinghoffil tekkinud ajal, mil ta oli troonipärija Pauli kammerherra Pavlovskis; sealne maastikupark oli tollal kuulus Inglise pargikunsti näide. Ülesande olevat Pēteris Buks täitnud väga lühikese ajaga (1800–1804). Vahendeid pargi väljaehitamiseks polevat piiratud: istikuid osteti Riistast ning toodi ka Tartust ja Peterburist. 1804. a oli Aluliina park üks liigirikkamaid Baltikumis, seal kasvas umbes 185 puittaimede taksonit (152 lehtpuud ja -põõsast, 18 okaspuud ja 15 vormi). Buksi ajal püüti Aluliinas esmakordselt Lätis kasvatada vähem külmakindlaid liike. Aluliina pargi

Meid huvitava Johann Peter Buecki juured on 17. sajandi Hamburgis. Tema esivanem Peter Buek sündis umbes 1640. a, ristiti Püha Miikaeli kirikus ja tal oli neli last. Neist noorim, Johann Clement Buek (1668–1730), saavutas tuntuse aednikuna, temast sai äriaednik. Tema järglasel Peter Buekil (1695–1786) oli üheksa last, kellest kaks olid pojad: Johann Nicolaus (1736–1814) ja Johann Peter (1740–1816) (Sorge-Genthe 1973: 18; Sander 2017: 50). Mõlemad olid äriaednikud Hamburgis ja avaldasid oma puukoolitaimede nimekirja (Buek 1779; Buek 1790). Meie loo peategelane Johann Peter Bueck (1769–1852) sündis 9./21. novembril (Saitov 1912, I: 313; Sorge-Genthe 1973: 18) Johann Nicolaus Bueki seitsmelapselise pere kolmanda lapsena.⁴

Veel üks sellenimeline aednik, Kaspar Buck (lt Buks Kaspars), tegutses väidetavalt aastast 1754 Riias (Campe 1957: 120). Tema poegade nimedeks on antud Buks J. ja Buks P. (Püka jt 2010:

loodusrada on nimetatud Buksi ja Fitinghofi (Vietinghoffi lätikeelne nimekuju) järgi (Püka jt 2010: 18, 32).

⁴Tema noorem vend Johann Nicolaus Buek II (1779–1856) oli botaanik, apteeker ja Oderi-äärse Frankfurdi botaanikaiaia asutaja. Algul omandas ta proviisori ameti Hamburgis, seejärel koolitas end Hannoveris ja Berliinis. 1807 oli ta apteeker Oderi-äärses Frankfurdis, 1814. aastast Löweni apteegis Šveitsi linnas Baselis. Alates 1827. aastast pühendus ta ainult botaanilistele uuringutele, reisis Prantsusmaal ja Venemaal ning oli muu hulgas Frankfurdi haldusringkonna apteekide audiitor. Alates 1837. aastast oli ta ametis Erfurti akadeemias (Akademie Gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt; Kiefer 2005: 120; Personalnotizen 1856: 175; Sorge-Genthe 1973: 17–19). Ta on avaldanud ülevaateid oma aia ja maakoha taimedest (Bueck 1801; Buek 1824). Tema auks nimetas botaanik, klassikaline filoloog ja pedagoog Christian Friedrich Heinrich Wimmer (1803–1868) ühe uue tarnaliigi Bueki tarnaks (*Carex buekii* Wimm.), mis on tänapäevalgi aktsepteeritud nimi. Ta kirjutab: “See kaunitarist liik on üsna erinev kõigist teistest oma rühma teadaolevatest taimedest ja olen ta nimetanud Oderi-äärse Frankfurdi arstliku eksperti ja apteekri Bueki auks, kel on Saksa taimestiku uurimises suuri teeneid” (Wimmer 1857: 81–82). Bueki tarn asustab põhiliselt Kesk-Euroopat, kuid ulatub mõningate kirjandusallikate järgi ka Balti riikideni (Leetu ja Lätti). Herbaartõendid seda siiski ei kinnita ja seetõttu on selle tarna esinemine nii Lätis kui ka Leedus küsitav (Kuusk jt 2003: 366; Koopmann jt 2018: 139–161).

18, 32). Tegu ei saa siiski olla Saksa Bueckide suguvõsast tuntud Kaspar Bueckiga (1736–1795), sest tema kohta öeldakse samu aastaid silmas pidades, et ta oli kõrtsmik Vanas Rongas (*Wirt "Zur alten Rabe"*; Sorge-Genthe 1973: 18).

JOHANN PETER BUECK PÄRNUS

Heidame kõigepealt pilgu Pärnu arengule 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. 18. sajandi lõpukümnenditel sai Pärnu rahuliku areneva. Linna kaupmeestel oli õnnestunud saada oma kätte kogu kohalik kaubandus Põhja-Liivimaal ja Läänemaal. Kaubanduse õitseng avaldus ka linnaelanike arvu kasvus. Kaasaegsete kirjutiste teatel jättis linn sel ajal korraliku ja jõuka mulje. 1797. a loodi uuesti raad, mis sa linna kõrgeimaks võimuks. Kasvas linna elanike arv ja eeslinnad hakkasid arenema. 1804. aastaks oli eeslinnade rahvaarv tõusnud 2980-ni, samal ajal kui linna keskuses elas 1520 inimest. Edenes ka hariduselu: 1785. a muudeti linna kool neljaklassiliseks ja koliti 1787 uude kahekordsesse kivihoonesse. 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul hakkas Pärnus elavnema baltisaksa seltsielu. Pikka aega oli selles juhtpositsioonil 1790. a asutatud Pärnu puhkeselts (*Musse-Gesellschaft in Pernau*; Laakmann 1930 : 16; Idvand jt 2003: 73–74, 79–86). Selline oli aeg, mil Bueck Pärnus aednikuna tegutses.

1799. a elas Bueck juba Pärnus, kus ta avaldas teadusartikli taimedest (Bueck 1799). Millal ja kuidas ta Pärnusse jõudis, pole kindel. Ühe allika teatel (*Acta...* 2007) sõitis ta Hamburgist “tänapäeva Eesti linna Pärnusse”, sealt edasi Tartusse ning lõpetas karjääri Peterburis. Pärnusse pidi ta jõudma 1795. a lõpu poole pärast selle aasta hingeloendust, milles teda veel ei mainita, või 1796. a, sest 30. novembril 1796 pandi ta Pärnus Nikolai kirikus paari hiljaaegu surnud kohaliku aedniku noorima tütre Catharina Elisabeth Ohtiga.⁵ Selgusetuks jääb, kuidas ta seal nii kiiresti endale kaasa leidis. Miks üldse üks silmapaistvast aednikusuguvõsast pärit inimene pidi Hamburgist siia tulema, on samuti teadmata. Selle võis tingida kutse mõnelt Pärnu suuremalt maa- või

⁵RA, EAA.1273.2.4, l. 309.

aiamanikult, igatahes pole teada, et linnal oleks tollal linnaaedniku ametikohta olnud. Ent kuna aednik Oht oli surnud, oli Pärnus ilmselt võimalik aednikuna leiba teenida, eriti kui olid laiemate huvidega.

1797. a 24. maist on arhiividokumentides teade, et aednik Bueck (Boueck) oli ristiisaks Christian Wilhelm Albrechti (amet pole loetav) ja tema naise Anna Catharina Poppi vastsündinud tütrele Catharina Elisabethile.⁶

Buecki enda (dokumentides Bück) ja tema abikaasa esikpoeg Johann Peter juunior sündis 1797. a 4. juulil ja ristiti 6. juulil.⁷ Ent juba 13. juulil teatatakse, et äsja ilmale tulnud maimuke on 11. juulil seitsme päeva vanusena surnud.⁸

15. märtsil 1799 sündis Bueckide perekonda tütar, kes ristiti 19. märtsil Catharina Amalie Heleneks. Üheks ristivanemaks oli pr Stael von Holstein, kes ühtlasi hoidis tseremoonia ajal last.⁹ Siin pakub huvi Taali mõisa (sks Staelenhof) omanikega seotud pr Stael von Holstein. Kas võis ehk Bueck oma aednikuametis olla seotud Taali mõisaga? 1795. a rahvaloendus Tori kihelkonna Taali mõisas Buecki ei näita. Säilinud on mõisaomaniku Jacob Johann Stael von Holsteini (1748–1801) teade: “Aadlikke ei ole siin mõisas praegu üldse. Erich Wilhelm Stael von Holstein [1740–1820], endine oberst, on 1786 Pärnusse läinud (aastal 1782 oli siin mõisas). Minu öde, prl Anna Elisabeth Stael von Holstein on samuti 1786 Pärnusse läinud.”¹⁰ Ka Stael von Holsteini suguvõsa ülevaatest selgub, et Vene keisririigi ooberst Erich Wilhelm Stael von Holstein elas Pärnus.¹¹ Kuna tal abikaasat nähtavasti ei

⁶Ülejäänud vaderid olid pr Petersson, hr Faberge, hr Foesle, pr von Riemann ja neiu Elstner (EAA.1273.2.3, l. 109).

⁷Ristivanemateks olid aednik Wagner, kes hoidis ristimisel last hr “Bücki”, vastse lapsevanema hamburglasest isa asemel, puusepp Bernhardt, aednik Krüger, pr Oht, pr Bernhardt ja pr kohtunik (EAA.1273.2.3, l. 110).

⁸RA, EAA.1273.2.4, l. 40; RA, EAA.1273.3.8, l. 6.

⁹Ülejäänud ristivanemad olid pr Bernhardt, pr Hempel, prl Böttger, prl Schmidt, hr Grossmann, hr Meinecke, meister Wittenburg ja meister Schmidt; RA, EAA.1273.2.3, l. 164.

¹⁰RA, EAA.1865.3.272/3, l. 1.

¹¹RA, EAA.1674.2.185, l. 8.

olnud, jääb selgusetuks, kes konkreetselt Buecki teise lapse ristivanem oli. Mingi side selle suguvõsa liikmetega pidi Bueckil aga olema. Asjaolu, et Pärnumaa ühe tuntuima suguvõsa liikme proua osaleb ristimisel, näitab Buecki teatud positsiooni.

Arhiivist leiame Johann Peter Buecki kohta veel lühiteateid. 4. aprillil 1800 osales ta koos abikaasaga armulauateenistusel Pärnu Nikolai kirikus.¹² 28. oktoobril 1800 oli ta sel aastal sündinud Anna Elisabeth Fritsche neljas ristivanem.¹³

25. mail 1801 sündis Bueckide peresse kolmas laps, kes sai 2. juunil toimunud ristimisel nimeks Johann Gustav.¹⁴

Veel üks võimalik teade Buecki kohta pärineb Polli (sks Pollenhoffi) mõisa aednikult Barthold August Schmidtilt (1799: 220).¹⁵ Oma 1797. a reisi andmetele tuginedes kirjutab ta, et kohalikud aednikud on pühendunud eeskätt kasvuhoonetaimede kultiveerimisele, kuid mitte alati edukalt. Ometi olevat Riias ja Pärnus mõningaid selliseidki aednikke, kel on märkimisväärne hulk taimi ja kelle peamine hobi on botaanika. Niisuguse aian-duse teeb Schmidt sönul võimalikuks see, et tegijad ei ole majandusliku surve all, mis tähendab, et nad on piisavalt jõukad. Pärnu puhul võis Schmidt silmas pidada just Johann Peter Buecki, keda ta — nagu peatselt näeme — ilmselt tundis ja kelle botaanikahuvi ulatus kaugemale kohalikust aian-dusest. Riias võis selleks olla sealne tuntuim aednik Johann Hermann Zigra (Johans Hermanis Cigra, 1775–1857), kelle töö Riias algas 1796. a oma ettevõtte asutamisega (Püka jt 2010: 32–35).

¹²RA, EAA.1273.2.3, l. 422.

¹³RA, EAA.1273.2.3, l. 197.

¹⁴Vaderiteks olid kolonelleitnant von Riemann (tema kohta infot ei leidu, sõjaväeline auaste ilmselt ekslik), kes hoidis tseremoonial beebit, rätsep Schmidt, pr Braechel, pr Barlehn ja prl von Riemann (RA, EAA.1273.2.3, l. 211). See teade lükkab ümber info Johann (ka Johannes) Gustavi sündimise kohta Hamburgis, nagu on kirjas mõnes teises allikas (nt Amburger 2007; Sorge-Genthe 1973: 18).

¹⁵Teda ei tohi segamini ajada Aluliina ja Tartu ülikooli aedniku August Schmidtiga, kellest siin hiljem veel juttu tuleb. Barthold August Schmidt oli Viinist pärit aednik, kelle vilgas tegevus Eesti- ja Liivimaa provintsis vääraks omaaette uurimust. Üht tema ettepanekut, mis puudutab siinset odra- ja kaerakasvatust, vt Schmidt 1802.

Pärnuga seoses leiab ühe vihje Bueckile veel Tartu ülikooli loodusloo professori Gottfried Albrecht Germanni 1803. a reisi-
kirjast. Ta kirjutab:

Äriaednik härra Burk, kes varem elas Pärnus, on siinses jões leidnud kaks haruldast Liivimaa taime, kamm-koerakeele (kamm-
penikeel; *Potamogeton pectinatus*) ja *Alisma ranunculoides*'e (Germann 1805a: 101–102; 2018: 1039).

Esimest liiki leidub Eestis paiguti, ta on tavaline rannikualadel ja Peipsi madalikul. Teise taime nimetus on praegu *Baldellia ranunculoides* (eestikeelne nimi puudub) ja tema lähimaks teadaolevaks elupaigaks on Leedu (Kukk 1999: 243, 281). Eestis on selle liigi leidumus tõendamata, mis seab kahtluse alla ka selle tõendatuse Liivimaal.

Teistest Pärnu aednikest

Kuigi Buecki elutee uurimisel ja tema tegevusse süvenemisel Pärnus tegutsenud aednikke kuigi palju ette ei tule, võib mõnda nime siiski kohata. Aednik Ohti või Othi perekond ilmub meie vaatevälja 1788. a, kui 3. veebruaril sünnib perre poeg Hans Dietrich Oht, kes ristiti 6. veebruaril.¹⁶ Tema isa oli aednik Johann Michael Oth, ema aga aadlisoost Amalia Helena von Hadel(n).¹⁷ Pärnu 1795. aasta rahvaloenduse kande järgi elasid seal 35-aastane Amalia Helena Oht, tema 16-aastane tütar Catharina

¹⁶RA, EAA.1273.2.2.1. 131.

¹⁷Ristimise tunnistajad olid linnapea Schmidt, härra Baltz, tisler Warnicke, pagar Toepel, mölder Reimann, aknaklaasija Lagus, katelsepp Nickel, lihunik Heidemann, sadulsepp Eplik, kullassepp Leidoff ja härra Behling. Edasi tulevad prouaseisuses naisvaderid: raeliikme Lenartzeni abikaasa, pr Prippenaw, pr Stürmer, pr Gercke, maa-mõõtja/maakorraldaja Kohli abikaasa, tõldsepp Sengeri abikaasa ja pr Schmidt. Nimekiri lõpeb kellegi linnakodaniku tütreaga (Jungf[er] Bünger). Enamik vadereist olid meistripaberitega käsitöölised ja nende proud — päris esinduslik ja kõnekas nimekiri linna mõjukatest persoonidest.

Elisabeth ja kuueaastane poeg Anton Fried. Oht.¹⁸ Veel saame teada, et 21. augustist 11. oktoobrini 1793 osales Catharina Elisabeth Oht leeritundides.¹⁹ Eespool nägime, et Amalia Helena Oht oli tütre Catharina Elisabeth Buecki esikpoja Johann Peteri ristimisel 6. juulil 1797, kuid sealt puudus tema abikaasa (tütre isa), ning hilisematel tütrelaste ristimistel puudusid juba mõlemad vavananemad. 25. septembril 1798 konfirmatsioonis ja armulauateenistuses osales Otto Johann Oth.²⁰ 1811. aasta revisjoni andmetest selgub, et 1795. aasta loenduse ajal oli Johann Otto olnud kümneaastane ning oli mingil ajal suundunud Peterburi. Vastuvõtjaks võis olla tollal juba Peterburis elanud Johann Peter Buecki oma perega. Pärnu Nikolai kirikus ei ole aga aastail 1784–1786 Johann Otto Othi (Oht) sündi registreeritud, seega ei pruukinud perekond siis veel Pärnus elada.²¹ 1811. aasta revisjoni dokumentidest saame veel teada, et Amalia Helena Othi poja Anton Friedrichi vanus oli eelmise, 1795. a loenduse ajal olnud kuus aastat, kuid et tema praegune, 1811. a peatuskoht on teadmata.²² Seega oli ema koos pojaga Pärnust lahkunud.

Eespool nimetatud aednik Wagnerist ei ole praegu rohkem teada, kui et ta ilmselt polnudki Pärnu elanik. 1795. aasta hinger revisjonist ta puudub.²³ Riias elanud tuntud aedniku Wagneri perekonnaga ta nähtavasti seotud ei olnud.

Samal ajal Bueckiga saabus siia kanti aednikuna tööle Michael Gottlieb Krüger, kes oli sündinud 1753. a ja jõudis Pärnus-

¹⁸RA, EAA.1865.3.226/1, l. 107/212.

¹⁹RA, EAA.1273.2.4, l. 407.

²⁰RA, EAA.1273.2.4, l. 413.

²¹RA, EAA.1865.3.226/5, l. 134/67.

²²RA, EAA.1865.3.226/5, l. 148/74.

²³RA, EAA.1865.3.226/1, l. 73.

se arvatavasti 1796. 1795. a Pärnu hingekirjas teda veel pole.²⁴ Krüger suri 1828. a 75 aasta vanuselt (Laakmann 1939: 67).²⁵

Kuigi päris kindel see ei ole, võib äsja nimetatud aednik Törmer olla seesama iluaednik (sks *Kunstgärtner*), kes oli olnud Tartu ülikooli omaaegse õpetatud aedniku (1805–1813) Johann Anton Weinmanni õpilane (Schmidt 1855: 11) ning elas hiljem Vääna mõisas. Törmer on registreerinud üle saja taimeliigi, neist Väänast 84 ja üksikuid veel Tallinnast, Suurupist, Vana-Vigalast, Sakust, Noarootsist, Haapsalust, Virtsust, Viimsist ja Liberty suvemõisa alalt (Schmidt 1855: 11 jj; Wiedemann, Weber 1852: 14 jj). Iluaednik Törmerit Vääna mõisast tänavad oma teose hakul Ferdinand Johann Wiedemann ja Eduard Franz Weber (1852: vii–viii). Törmeri registreeritud taimi on oma uurimustes nimetanud teisedki tolle aja botaanikud. Teda on ilmselt ekslikult nimetatud ka kooliõpetajaks (Vilbaste 1939: 7) — või siis on tegu kahe samanimelise isikuga.

16 Buecki kirjeldatud taime

1799. a avaldas Bueck lühikese kirjutise, milles ta nimetab 16 siin kandis kasvavat põnevamat taime (Bueck 1799; Sander 2017: 57). Miks ta just need taimed välja valis, pole selge. Viis taime, mille esmaregistreering kuulub talle, kasvasid Suure-Rõngu mõisas. Need olid 1) praegustel andmetel meil haruldane ja vähenenud levikuga kollane kivirik (*Saxifraga hirculus*); 2) Kesk- ja Ida-Euroopa mägede karjamaadel, harva metsas kasvav süstlehine emajuur (*Gentiana asclepiadea*), mida Eestis leidub aedades, kuid loodusest pole leitud; 3) meil areaali põhjapiiril paiguti kasvav harilik muguljuur (*Herminium monorchis*); 4) samasugu-

²⁴Krüger oli abielus Anna Juliana Heesdorffiga ja neil sündis 8. detsembril 1807 poeg Friedrich Gottlieb Krüger. Tema ristsetel olid oldermann Binger, kaupmees Bergfeld, lukussepp Kopp, von Stahlri raamatupidaja Redlien(?), pr Stegmann, aednik Törmeri abikaasa ja prl Lisch von Jacobi.

²⁵Kristiina Hellströmi e-kiri autorile 22.11.2024. Vt ka RA, EAA.1273.2.3, l. 175; RA, EAA.1273.2.3, l. 327; RA, EAA.1865.3.226/5. l. 47.

se levikuga sile tondipea (*Dracocephalum ruyschiana*); 5) meil tavaline mõru vahulill (*Polygala amarella*) (Bueck 1799: 214; Kukk 1999: 185, 200, 230 262). Taimede leiukoht — Suure-Rõngu — näitab, et Bueck oli enne Pärnusse saabumist käinud sealses mõisas või teeninud seal aednikuna, sest vaevalt oli tal Pärnus töötades tahtmist ja võimalusi Suure-Rõngu teekond ette võtta. Rõngu kihelkonna kirikuraamatud Buecki viibimist Suure-Rõngus ei näita.²⁶

Pärnu lähedalt pani Bueck kirja Läänemere kaldal tavalise rannika (*Glaux maritima*) ja linnalähedaselt põuaselt tuiskliivalt rusujuure (*Lithospermum purpurocaeruleum*), millel eestikeelne liiginimi puudub ja mida pole ka rohkem registreeritud. See liik on levinud Briti saartel, Kesk-Euroopas ja Lõuna-Venemaal ning Vahemere maades Hispaaniast Türgini. Buecki määrang oli ilmselt ekslik ja tegu võis olla suure rusujuurega, mida Eestis leidub harva, peamiselt Lääne-Eestis, kus ta kasvab areaali põhjapiiril. Pärnu rannalt registreeris Bueck esimesena hariliku nõgililliku (*Limosella aquatica*), mida praegu leidub meil harva. Samuti pani ta Pärnu jõe kaldalt kirja eelnimetatud kamm-penikeele ja konnarohuliste sugukonda kuuluva, eestikeelse nimeta *Baldellia ranunculoides*'e. Selle liigi kasvamine Eestis on tõendamata, meile lähimad leiukohad asuvad Leedus (Kukk 1999: 132, 232, 243).

Konkreetse leiukohata on Buecki nimekirjas meil tavaline villohakas (*Cirsium heterophyllum*) (Kukk 1999: 103). Kuivades kasemetsades kasvas Buecki andmetel *Osmunda Aruthiopteris*, kuid sellist nime pole keegi peale Buecki pruukinud. Võimalik, et tegu on trükiveaga ja mõeldud on *Osmunda struthiopteris*'t, mis on hariliku laanesõnajala (*Matteuccia struthiopteris*) sünonüüm. Seda liiki leidub meil hajusalt.

Läänemere rannalt leidis Bueck rand-teelehte (*Plantago maritima*), mida praegu leidub Eestis paiguti ja mis rannikul on tavaline. Vanadel põldudel leidis põldkressi (*Lepidium campestre*), mis on Eestis väga haruldane tulnukas. Järgmine teade sellest taimest pärineb alles 1862. aastast ja taime esinemist kinnitab herbaareksemplar Tartust 1957. aastast (Kukk 1999: 85, 199, 141).

²⁶RA, EAA.1264.1.244; RA, EAA.1264.1.245.

Kui Buecki määrang ekslik polnud, ennetab see seni esimeseks peetud teadet põldkressist 63 aasta võrra.

Nimekiri jätkub vits-hanemaltsaga (*Chenopodium foliosum*, Bueckil nimetusega *Blitum virgatum*), mis kasvab Lõuna-Euroopas ja on Eestis haruldane tulnukas (Kukk 1999: 158); seda on peetud ka introdotseeritud liigiks. Bueck kirjutab, et seda taime leidub Hispaania ja Prantsusmaa aedades — seega ei saa tõele vastata mõned teated sellest kui kodumaisest liigist — ning et tema aias hukkus see septembri esimeste külmadega (Bueck 1799: 214). Veel ütleb Bueck, et selle taime kasvamist oma aias olevat talle kinnitanud eelmainitud Barthold August Schmidt Polli mõisast.

Viimase liigina nimetab Bueck *Solanum insanum*'it Linné 1753. Selle kohta kirjutab ta:

Solanum insanum on vale; see näib olevat *S. melongena* [hariliku baklažaani] sugulane, ainult õite tupplehed ja taime lehed on tugevad ja karvased; nad on pärit samalt kodumaalt (Bueck 1799: 215).

Kasvuhoonetaime, troopilisest Aafrikast ja Araabiast pärit harilikku baklažaani tundis Bueck kindlasti hästi, sest selle violetseid ja valgeid vilju kandvaid sorte kasvatati tema isa puukoolis Hamburgis (Bueck 1779: 194). Selgusetuks jääb, miks on hariliku baklažaani sugulane paigutatud ühte ritta looduslike taimedega. Praegu on see liik tuntud kui Cumingi baklažaan (*S. insanum* subsp. *cumingii*), mille looduslikuks levilaks on India ookeani lääneosa, troopiline ja subtropiline Aasia; ta kasvab peamiselt hooajaliselt kuivas troopilises elustikus. On selge, et niisugune liik ei saanud meil looduses kasvada.

Meil on seda taime varem mainitud musta maavitsa nime all (*Solanum nigrum*): “*Solanum nigr. vulg.*, eesti k. kue päeva rohhi (6 Tagekraut)” (Hupel 1777: 507). “Rahvapärimeses ongi kuue päeva rohi” must maavits.²⁷ Seega võrdsustati kaks liiki, millest teist vaadeldakse praegu kohati musta maavitsa alamliigina (*S. nigrum* subsp. *vulgare*). Musta maavitsa ja eestikeelse

²⁷Vt <https://herba.folklore.ee/?menu=taime&tid=2471>.

nimeta *Solanum insanum*'it on eraldi kirjeldanud Riias sündinud ja seal elanud apteeker ja loodusuurija, Carl Linné õpilane Jakob Benjamin Fischer (1731–1793), teist neist järgmiselt:

Tollmachender Nachtschatten [meeletuks või hulluks tegev maa-vits]. *Solanum insanum*. Vars on ogaline, lehed munajad ja karvased; rippuvate õievarte õiepoolne ots on veidi jämedam kui allpoolne, tupplehed ogalised; viljaks on must mari, mille tarbimine tekitab meeltesegadust. Leidub metsades, kuid harva (Fischer 1778: 202; 1791: 437).

Hiljem on meie piirkonna botaanilises kirjanduses selleni-melist liiki mainitud ainult ühel korral, kui see 1839. a samastati hoopis teise, meil külmahella koralltomati või korall-maavitsaga (*S. pseudocapsicum*) (Fleischer, Lindemann 1839: 82). Seega pole võimalik öelda, mis liiki on *Solanum insanum*'i all mõeldud.

Artikli lõpetab Bueck hoopis teisel teemal. Nimelt kirjutab ta, et oleks väga kiiduväärt, kui kohalik aadel õpetaks oma rahvast ja talupoegi turvast kasutama. Rabaturvas koosneb tema sõnul peaaegu täielikult jämedamatest juurtest ja on hea kütusena. Eriti kasulik oleks see linnade lähedal, kus küttepuuvajadus muutu aasta-aastalt üha pakilisemaks (Bueck 1799: 215).

Buecki järgmiseks töökohaks sai Aluliina mõis.

JOHANN PETER BUECK ALULIINAS

Aluliina mõisa omanikest

1792. aastal sai Aluliina ja paljude teiste Liivimaa mõisate omanikuks Burchard Christoph von Vietinghoff-Scheel (1767–1829). Ta oli sündinud Liivimaa ühe rikkaima, mitmeid kõrgeid ametikohti pidanud kultuurimetseeni Otto Hermann von Vietinghoff-Scheeli (1722–1792) pojana. Tema ema oli krahvinna Anna Ulrika von Münnich ning õde suurilmadaam ja kirjanik Beate Barbara Juliane von Krüdener (1764–1824). 1784. aastast õppis Burchard Christoph juurat Prantsusmaal Strasbourg'i ja Saksamaal Göttingeni ülikoolis. Ta kuulus Katariina II õukonda ja oli 1790. aastast

troonipärija Paul I kammerjunkur Pavlovskis, hiljem kammerhär-
ra. 1796. aastast oli ta suurvürst Konstantin Pavlovitši hoovimars-
sal. 1791. a abiellus ta Peterburis Catharina Elisabeth Charlotte
von Lieveniga (1776–1843), kelle vend Carl Christoph von Lie-
ven (1767–1844) oli Balti kiriku- ja haridustegelane, sõjaväelane,
Tartu ülikooli kuraator 1817–1828, Vene keisririigi rahvahari-
duse minister 1828–1833 ja alates 1826. aastast riiginõukogu lii-
ge. Vietinghoff oli Balti provintside silmapaistev poliitik ja huvi-
tus ka teadusest (botaanika, metsandus). Ta oli paljude seltside ja
teadusühingute liige ja auliige nii Vene- kui ka välismaal (Recke,
Napiersky 1832: 433; Campe 1960; BBLd 2025: 834–836).

Vietinghoffi sulest pärineb märkuste osa Christoph Krüger
von Kriegsheimi Tartus ilmunud metsandusalasest raama-
tust (Krüger von Kriegsheim 1806: 125–159). Teos käsitleb pal-
jusid puuliike. Kõigepealt on rohkesti juttu harilikust tammest
ja tammemetsadest, samuti lehistest ja teistest kodu- ja võõra-
maistest puuliikidest ning nende kasvatamisest; nimetatud on ka
aedades kasvavaid võõrliike. Nii mainitakse 34 liiki pajusid, seal-
hulgas haruldast babüloonia remmelgat (*Salix babylonica*), mil-
le kohta on öeldud, et see liik oleks ilus kaunistus meie aedade-
le, kuid hukub külma tõttu peaaegu igal talvel, isegi siin Liivi-
maal. Samuti on juttu Siberi, Põhja-Korea ja Jaapani päritolu ha-
ruldast berberi pajust (*S. berberifolia*). Vietinghoff näitab end
asjatundjana puude kasvatamise ja kasutamise alal, tema töö on
põhjalik ja korralik. Koostöös Moskva ülikooli botaaniku Georgi
Franz Hoffmanniga (kolis Saksamaalt Moskvasse 1804. a) uuris
Vietinghoff Kaukaasia taimi (Trautvetter 1837: 96). Ta pidas et-
tekande Kaukaasias kogutud looduslooliste objektide kohta, mis
avaldati ka trükis (Vietinghoff-Scheel 1812: 83–96).

Aluliina mõisast, pargist ja selle aednikest

Algselt kujundas pargi 18. sajandi teisel poolel mõisa omanik Ot-
to Hermann von Vietinghoff. See rajati tavalises Prantsuse stiil-
lis, kuid hiljem, kui Euroopas läks moodi Inglise pargitüüp ja
uued trendid ka Aluliinasse jõudsid, asus Burchard Christoph von
Vietinghoff isa loodud muutma. Idee sai ta Pavlovskisse rajatud
Inglise stiilis maastikupargist, mida kinnitab teatud analoogia ka-

he pargi kujunduses (Campe 1960: 101; Püka jt 2010: 32). Just Vietinghoffi ametiajal rajati Pavlovskis arhitekt Charles Cameroni (1745–1812) juhendamisel uus loss ja pargikompleks (Tšekmarjov 2015, II: 64–85).

Millal Aluliinas töid alustati, pole päris selge. Igatahes on teada, et 1795. aastal tegutses seal aednikuna Alam-Austriast Schratenthalist pärit Johann Georg Grassler (sünd 1768). Temast saigi uuenduse algne teostaja.²⁸

Pärast Grasslerit sai aednikuks August Schmidt, kelle eelnev töökoht pole teada. Iluaednik Schmidt võis olla salanõunik Casimir Christoph von Brackeli (1686–1742) juures töötanud ja 1731. a Miitavis (It Jelgava) surnud aedniku Schmidt lapselaps. Aluliinas tegutses ta aastail 1798–1800 (Campe 1951: 248). Meie vaatevälja ilmub August Schmidt 1800. a seoses Tartu ülikooli rajamisega (Sander, Meikar 2009: 73–74). Lähtudes Venemaa senati otsusest, kinnitas Paul I 4. mail 1799 Tartu ülikooli statuudi, milles nähti ette ka botaanikaaiia loomine. Ülikooli sama aasta eelarvest (56 050 rubla) oli botaanikaaiiale eraldatud 1000 rubla. 10. juulil 1800 arutati TÕ kuratooriumis õpetatud aedniku töölevõtmist. Selleks valiti Aluliinas töötav kunstaednik August Schmidt. 18. oktoobril arutati kuratooriumis aedniku esitatud tulevase botaanikaaiia koha sobivust, samuti botaanikaaiia avamise kava. Ühtlasi oli Schmidt koostanud kasvuhoone ehitamiseks vajaliku ehitusmaterjali ja vahendite nimekirja. Kuratoorium nõustus aedniku ettepanekuga, kuid valitud krundi asukoht jääb selgusetuks; märgitakse vaid, et see paikneb kusagil vanade kindlustuste piirkonnas.

Peagi toimus aga ülikooli enda asjades suur muutus. 25. detsembril 1800 määras Paul I ülikooli asukohaks hoopis Miitavi, kuhu saadeti täies koosseisus ka ülikooli ellukutsumist juhtiv kuratoorium. Ilmselt siirdus sinna kohe ka osa TÕ teenistusse võetud personalist. 19. veebruaril 1801 oli Miitavis arutusel Schmidt botaanikaaiia rajamise kava ning ettepanek alustada valitud krundil kasvuhoone ehitamist, milleks ta ka loa sai.

²⁸ 1797. a abiellus ta Aluliinas kohaliku õpetaja tütre Louise Zerschwitziga (Zerzeits) ja arvatavasti seejärel lahkus sealt (Campe 1951: 248, 351, 353; Püka jt 2010: 21).

25. veebruaril andis ehitusmeister, Taanis sündinud arhitekt Severin Jensen (1723 – pärast 1809) üle kasvuhuone ehitamiseks vajaliku materjali nimekirja koos hinna-, tööliste arvu ja nende palga kalkulatsioonidega (kokku 4832 rbl). Siis toimus aga jällegi oluline sündmus: õöl vastu 12. märtsi 1801 Paul I tapeti, uueks keisriks tõusnud Aleksander I määras 12. aprilli ukaasiga ülikooli asupaigaks taas Tartu. 30. mail tagastati Miitavi gümnaasiumile vahepeal ülevõetud varad. Aednik Schmidt ei soovinud uuesti Tartusse minna ja lahkus 1801. aasta mais ülikooli teenistusest. Siin kaovad teated tema edasisest eluteest ja saatusest.

Aluliinas töötades koostas August Schmidt sealsete taimekolleksioonide ülevaate (Schmidt 1800). Taimed on tal jaotatud viide rühma: 1) mitmeaastased taimed avamaal; 2) suvised taimed, millest osa on õue külvatud, osa tuleb istutada; 3) taimed, mis vajavad talvel katmist; osa neist talvitub külmas hoones või tuleb neil talvituda talvekindlas keldris; 4) kasvuhuone-toataimed, kus temperatuur ei tohi kunagi langeda allapoole külmumispunkti; 5) taimed, mis tuleb paigutada kasvuhoonete eri osadesse, kus neile saab anda sooja 10–20 kraadi Réaumuri järgi (12,5–25 °C).

Kokku on loendis 1080 nimetust taimi koos ilu- ja tarbesortidega ladina keeles ja autorinimedeta, lisatud on ka saksakeelsed nimed. Esimesed kolm jaotust koos marja- ja viljapuusortidega hõlmavad 573 nimetust (53,1%), ülejäänud taimed kasvavad ainult kasvuhuoneis. 1080 taimeliigi ja sordi seas rohttaimi 246 nimetust ja puittaimi 227 (okaspuid 13). Taimede enamik on Euroopa, Vahemere ja Põhja-Ameerika päritolu. Siiski leidub taimi ka Ida-Aasiast, Aafrikast ja mujalt. Rohkesti on piirkonna (Liivimaa) looduslikke liike. Väga hästi on esindatud puuviljandus: tarbesorte on 129 (11,9%), neist näiteks õunapuid 45. Viinamarjasorte on nimetatud kolm, kuid lisatud on lühend “jne”. Seega pidi sealne mõisakeskus olema jaotatud ilutaimedega pargiks ning marjapõõsa- ja viljapuuaiaks. 93 nimetust on suviseid ilutaimi, 105 nimetust neid, mis vajasis talvel katmist või talvitusid külmas kasvuhuones või keldris. Rohkesti on haruldasi liike, näiteks Põhja-Ameerikast roniv mürgipuu (*Toxicodendron radicans*), harilik mürgipuu (*T. pubescens*) ja soo-mürgipuu (*T. vernix*), Peruust ja Tšiilist keraõisikuline haldjamüts (*Buddleja globosa*), Hiinast hõlmikpuu (*Ginkgo biloba*) ja valge mooruspuu (*Morus*

alba), Birmast (praegu Myanmar) ja Hiinast harilik paberimooruspuid (*Broussonetia papyrifera*), Põhja-Vietnamist pomerantsipuu (*Citrus aurantium*), Indiast ja Hiinast näsasedrunipuu (*Citrus medica*), Himaalajast ja Indiast bengali viigipuu (*Ficus benghalensis*), Indiast ja Tseilonilt (Sri Lanka) püha viigipuu (*F. religiosa*) ning Hiina, Jaapani, Taivani ja Põhja-Vietnami päritolu roomav viigipuu (*F. pumila*). 16 liiki ja sorti on kibuvitsu (roose).

1800. aastaks pidi Aluliina park olema kujundatud, kuigi puud olid ilmselt noored. Sealne mõisakeskne maa-ala vormiti maastikupargile iseloomulike joontega: avarad vaated vabade lagendikega, dekoratiivne haljastus istutatud looduslike rühmadena nii, et nende lehestike värvid lõid kauni mustri. Järvelähedane asukoht ja ebatasane pinnamood andsid pargile omapärase võlu. Kaunist maastikku täiendasid arhitektuuriliste elementidena paviljonid, templid, purskkaevud, kujud ja obelisk. Varasemaga võrreldes oli oluliselt suurenenud ilutaimede ja nende sortide mitmekesisus. Teiste seas on Aluliina mõisaaeda kiitnud Germann:

Vietinghoffil on Aluliinas, oma peamises mõisas, ilusad aiad ja rajatised niihästi stiilsed kui ka elegantsed. Siin kultiveeritavate taimede hulk pole sugugi väike; samuti saab kasvatatavate taimede isendeid sageli omanikult osta. Ma ise olen hankinud meie [Tartu ülikooli] akadeemilisele botaanikaiale partii kauneid taimi (Germann 1805b: 24).

Selline oli olukord Aluliinas — loodusteaduslike huvidega omanik ning ümberkujundatud ja inventeeritud park —, kui Bueck sinna tööle läks.

Buecki tegevus Aluliinas

Pärast Schmidt'i lahkumist 1800. a oli Aluliinasse vaja uut aednikku. Selleks kutsuti Pärnust Johann Peter Bueck, kes jõudis sinna 1802. a. Ühe allika järgi töötas Bueck Aluliinas aastatel 1802–1804, oli abielus Katharina Elisabeth Ottiga (Oth) ja oli tõenäoliselt aednik Kaspar Bucki poeg (Campe 1951: 376). Väljend “oli tõenäoliselt” viitab sellele, et asi polnud kindel, ja siin ongi eksitud: kõnealune isik pidi olema meile huvi pakkuv Johann Peter Bueck.

Aluliinas sündis 25. detsembril 1802 Bueckide perre Peter Ludwig Burchard ja 26. märtsil 1804 Dorothea Henriette.²⁹

Ametis olles avaldas ka Bueck trükkis Aluliina taimekollektsoonide nimestiku (Bey... 1804; vt ka Trautvetter 1837: 98). See koosneb kolmest osast: 1) lühike sissejuhatus koos taime nimestikuga (948 taksonit, lisaks neli küsimärgiga); 2) eelmise trükitud kataloogi dublett nimestikuna taimedest, mida võib uuesti leida (46 taksonit); 3) teine lisand (25 taksonit), kokku seega 1019 nimetust. Taimede nimetused on antud tollases nomenklatuuris autorinimedeta, seega ei ole võimalik esile tuua, milliseid botaanilisi uurimusi kasutati.

Taimed on jagatud kasvatamisolude järgi viide kategooriasse nagu Schmidtigi nimestikus. 89 taime puhul puudub mäрге, millisesse rühma ta kuulub. Seega hõlmab järgnev arvestus 930 nimetust taimi.

Esimesse, avamaataimede rühma on kantud 282 nimetust. Koos teise ja kolmanda rühmaga (vastavalt 348 ja 43) on nimetusi 673 (72,4%), seega 27,6% kasvas ainult kasvahooneis. Paistab, et suhteliselt vähe on puid ja põõsaid, enamiku moodustavad rohtsed ilutaimed, millest suur osa kasvas kasvuhoonetes. Puittaimedest (tänapäeva nomenklatuuris) tooksin esile järgmisi: Krimmist ja Kaukaasiast pärit ida-põispõõsas (*Colutea orientalis*), Euroopast ja Põhja-Aafrikast pärit euroopa põispõõsas (*C. arborescens*), Lõuna-Aafrikast pärit endeemne kääbuspõõsas või mitmeaastane rohttaim paunkaun (*Lessertia perennans*), Hiinast pärit näärmeline jumalapuu (*Ailanthus altissima*) ja hiina läätspuu (*Caragana sinica*), Põhja-Ameerikast kanada toompihlakas (*Amelanchier canadensis*), harilik nutipõõsas (*Cephalanthus occidentalis*), virgiinia lumepuu (*Chionanthus virginicus*), virgiinia nõiapuu (*Hamamelis virginiana*), harilik tulbi-

²⁹Esimese lapse ristimisel olid ristivanemateks salanõunik Burchard von Vietinghoff, õuenõunik von Rühl ja praostiproua Pritzbuer ning teisel juhul õuenõuniku abikaasa von Rühl, prl von Kitzsch(?) ja pr Lindenberg (LV.235.a.3, l. 84–85). Seega olid peale Vietinghoffi (temalt sai Buecki poeg ühe eesnime) ristivanemateks kohalik pastor Otto Friedrich Paul von Rühl (1764–1835) ja tema abikaasa Katharina Dorothea von Rühl (BBLd 2025: 656) ning endise Aluliina pastori Georg Bernhard Pritzbueri (1715–1786) lähedane (Napiersky 1844: 146).

puu (*Liriodendron tulipifera*), kanada leedripuu (*Sambucus canadensis*) ja *Rhododendrum maximum*, Euroopa päritolu teraviljaline saar (*Fraxinus lentiscifolia* Desf., praegu *F. angustifolia* Vahl). Huvitav on siin eriti viimane. Seda Euroopa liiki kirjeldas Buecki nimestiku ilmumisega samal, 1804. a Prantsuse botaanik René Louiche Desfontaines (1750–1833). Selgub, et selle botaaniku taksonoomiat ongi Bueck kasutanud ja seega oli ta kursis ka Carl Linnést hilisema taksonoomiga. Peale nimetatute on Euroopa päritolu veel kolm rododendroni liiki: kaukaasia rodo (*Rhododendron caucasicum*), roostepruun rodo (*R. ferrugineum*) ja karekarvane rodo (*R. hirsutum*). Rodod Aluliinas varem puudusid ja üldse olid nad tol ajal haruldased.

Kui tahame võrrelda Schmidti ja Buecki koostatud ülevaadet ning Aluliina taimestiku vahepealset muutumist, siis peame arvestama mitut asjaolu. Esiteks me ei tea, mis aasta seisu Schmidti inventuur kajastab. See ilmus küll 1800. a, kuid võib vabalt olla koostatud 1798. a, mil Schmidt oli äsja Aluliinasse tööle tulnud. Teiseks olid talved aastail 1798–1800 väga pakaselised; neist esimene võis olla isegi paljude aastakümnete kõige karmim. Mitmel pool hukkusid viljapuud. 1798/1799. a talvel mõõttis Wilhelm Christian Friebe (1762–1811) Aluliinas külmarekordiks $-36\text{ }^{\circ}\text{C}$ (4.02.1799) ja Laiusel keegi $-37,5\text{ }^{\circ}\text{C}$ (Tarand jt 2013: 187–189). See keegi võis olla aastail 1779–1821 Laiusel kirikuõpetajana teeninud Heinrich Johann von Jannau. Vaadates Schmidti nimestikku, võib see tõesti kajastada 1798. a suve-sügisese seisu, sest vaevalt et pärast 1798/1799. a talve oleksid kõik viljapuuordid säilinud. Seega me ei teagi, kui palju taimi oli Aluliinas hukkunud, kui Bueck oma nimestiku avaldas. Selge on see, et kahjustused olid suured, ja nii pidigi ta uusi taimi juurde hankima.

Buecki nimestiku ilmumise aastal (1804) valmis aga veel teinegi teos, mis annab ülevaate Aluliina mõisapargi puittaimede liigirikkusest. Selleks oli Wilhelm Christian Friebe botaanilisdendroloogiline suurteos (Friebe 1805), mille üheks osaks on “Loetelu mõningatesse Liivimaa aedadesse ja metsadesse istutatud välismaa puuliikidest” (Friebe 1805: 310–340). Selles on nimetatud 135 liiki puid ja põõsaid ning andmed nende päritolu kohta, samuti võimalik külmakartlikkus (Friebe 1805: 313–

340). Ülevaade tugineb suurelt jaolt Aluliina 1800. a Schmidti ja 1804. a Buecki kataloogile. Friebe oli aastaid nende taimede kasvamise ja kasvatamise õnnestumisi ja ebaõnnestumisi jälginud (1805: 312). Ta oli aastatel 1784–1801 Liivimaal koduõpetaja, algul kolm aastat Koivaliina mõisas (Gaujiena, Schloß Adsel) ja pärast 14 aastat (1787–1801) Aluliinas Vietinghoffide mõisas. 1801. a sai Friebest Liivimaa Sotsioteedi alaline sekretär, kellena ta oli tegev surmani. 1804–1810 oli ta ühtlasi Riia kreisi kooliinspektor (Recke jt 1827: 607). Kahtlemata pidi Aluliina mõisapargi liigirikkuse kujunemisel ja taimede introduktsioonil olema mõju ka praeguse Eesti ala mõisaparkide arengule.

Buecki järglaseks Aluliinas sai Johann (II) Wilhelm Winter, kes töötas seal aednikuna aastatel 1805–1812.

JOHANN PETER BUECK TARTUS

Tartu ülikooli botaanikaiaia rajamisest ja Johann Peter Buecki elkäijast aednikuna Johann Friedrich Kieserist

1802. a asutatud ülikooli esimene põhikiri (1803) fikseerib ülikooli abibaasina ka botaanikaiaia. See pidi töötama botaanikaprofessori juhtimisel ja järelevalve all ning talle pidid alluma aednik ja kaks töölist. Töölisi ja lisaks veel hobust pidi aednik ülal pidama oma palgast. Ülikooli esimestes põhikirjades kasutatakse selle ametikoha täitjate kohta lihtsalt nimetust “aednik”. 1914. a võeti kasutusele “õpetatud aedniku” nimetus, vahepeal olid levinud ka sellised tiitlid nagu “peaaednik”, “vanemaednik” ja “ülemaednik” (Meikar 2002: 61–62).

Johann Friedrich Kieseri Tartu ülikooli toimiku põhjal võib järeldada, et ta tuli Saksamaalt Tartusse tõenäoliselt 1803. aasta algul.³⁰ Sel ajal botaanikaaeda veel ei olnud ja selle asukohta alles otsiti. Veebruari lõpus 1803 esitas Kieser palve võtta ta ülikooli botaaniliseks aednikuks ja esitas atestaadid, mis tõendasid tema võimekust selles ametis. Tema palve oli järgmine:

³⁰RA, EAA.402.3.770, 02.02.1803–02.02.1804.

Palun kõige alandlikumalt kõrgeaulist keiserliku ülikooli nõukogu lubada mul asuda botaanilise aedniku ametikohale keiserliku ülikooli juures, sest loodan, et mul on olemas sel alal nõutavad teadmised ja oskused. Mis puudutab minu moraalselt palet ja omandatud oskusi, siis tõendavad neid nii lisatud atestaadid kui ka täielik tunnistus, mille annab loodusloo ja botaanika professor. Olen alati valmis tegema ükskõik missuguse eksami. Tartu, 24. veebruar 1803.³¹

Professor Gottfried Albrecht Germann tunnistas, et aednik Kieseril, keda ta isiklikult tunneb, on nimetatud ameti pidamiseks eeskujulikud teadmised ja oskused; sama kehtib ka tema moraalsete vaadete kohta. Ilmselt tundis Germann Kieserit Saksamaalt, sest ei Lätis ega Eestis sellenimelist aednikku 17.–18. sajandil teadaolevalt polnud (Püka jt 2010: 15–30). Kieseri toimiku sissekandes 2. märtsist 1803 öeldakse: võttes arvesse loodusloo professori Germanni väga head iseloomustust, leidis akadeemiline nõukogu, et botaanilist aednikku ei ole tarvis rohkem eksamineerida. Veel ütleb Germann, et aednik Kieser võtab enda peale puude istutamise Toomemäele — millist soovi on akadeemiline nõukogu korduvalt väljendanud —, kui talle makstakse iga puu istutamise eest viis kopikat; ühtlasi lubab ta hoolitseda juba kasvavate puude säilimise eest nelja järgmise aasta jooksul. 24. märtsi sissekande järgi on Kieserile antud nõukogu esialgne kinnitus, et ta võetakse ülikooli aedniku ametisse; see pidi juhtuma niipea, kui ülikool on botaanikaaja rajamiseks kõik ettevalmistused teinud. Puude istutamiseks Toomemäele tuli temaga sõlmida eraldi kokkulepe ning anda talle selleks tööks vajalikud juhised.

Esialgne kavandatav leping nägi ette 10 000 puu istutamise Toomemäele, kuid enne tuli kokku leppida puude istutamise plaanis. Samuti tuli nõu küsida majandusprofessorilt, kes polnud aga veel kohale saabunud. Niisiis tõdeti, et puude istutamine saab alata alles järgmisel sügisel.³²

³¹Samas.

³²Pole selge, mida mõeldi “järgmise sügise” all, kas 1803. või 1804. a sügist, ja kuidas puude istutamist üldse kavandati. Need tuli tellida ja kohale toimetada välismaa puukoolidest ning isegi tänapäe-

27. aprillil 1803 arutati ülikooli nõukogus botaanikaaiia võimalikku asukohta. Ühe sellise pakkus välja inspektor Müller. 1. mail 1803 teatas professor Germann, et on nimetatud aia üle vaadanud, kuid nii selle asukoht kui ka pinnas olevat botaanikaaiia tarvis kõlbmatu. Germann soovitas hoopis kahte teist paika, mis oleksid botaanikaaiaks tunduvalt sobivamad. Need oli parun von Bruiningki krunt koos heas korras hoonetega, mis kokku maksaksid 13 000 rubla, ja teise variandina Schwallingeri aed, kus pole ühtki hoonet ja hind oleks 6000 rubla. Germanni hinnangul oli just viimati nimetatud aed oma asukoha ja omaduste poolest botaanikaaiaks kõige sobivam.

4. mail 1803 teatas professor Germann, et botaaniliseks aednikuks pürgiv Kieser on lõpetanud kõik varasemad töösuhted ja on valmis andma ametivande. Järgmisel istungil ta seda tegigi ja vanne kõlas nii:

Mina, Johann Friedrich Kieser, töotan ja vannun Kõigeväelise Jumala ja tema püha Evangeeliumi nimel, et ma keiserliku Tartu ülikooli poolt minu hoolde usaldatud botaanilise aedniku ametit tahan ustavalt ja ausameelselt pidada ning kõiki kohustusi, mis on sellega seotud ja kirjas mulle antud instruksioonis ning mida ühekordsete korraldustena annavad mulle minu ülemad, iseäranis härra loodusloo professor, täpipealt ja kõige hoolikamalt täita. Ka ülepea kõike, mis keiserlikule ülikoolile tõsist kasu ja tulu tootab, püüan ma kõigest jõust edendada. Selle pidulikuks kinnituseks liisan siia, nii tõesti, kui Jumal mind minu ihus ja hinges aitab, oma allkirja.³³

20. mail 1803 võttis ülikooli nõukogu vastu otsuse: arvestades palvekirja sisseandja teadmisi ja oskusi ning tema valmisolekut botaanilise aedniku vakantse ametikohaga seotud ülesandeid ustavalt ja agaralt täita, on aednikule tagatud Tema Hiilguse avaliku hariduse ministri ja ülikooli nõukogu kinnitatud aastapalk viissada rubla pangaassignaatides ning kolmsada rubla pangaassignaatides kahe töölise ja ühe hobuse ülalpidamiseks. Palvekirja esitaja

val oleks nii mahukas istutustöö suur ja aegnõudev ettevõtmine. Praegu polegi teada, kas see sai teoks või mitte.

³³RA, EAA.402.3.770, 02.02.1803–02.02.1804.

võetakse tööülesandeid täitma otsekohe, kui loodusloo professor on teinud vajalikud korraldused.

26. juunil 1803 teatas professor Germann ülikooli nõukogu koosolekul, et on saavutanud kokkuleppe varem von Pistohlkorsile ja nüüd kaupmees Jacob Johann Seebachile kuulunud aia, hoonete ja triiphoone omandamiseks botaanikaaiale 7650 rubla eest. 19. septembril saigi see ala koos hoonetega ülikooli omandiks. 23. septembril osteti rüütelkonna maanõunikult Baranoffilt juurde maatükk kõrval asunud Tähtvere mõisa kinnistust (Sander, Meikar 2009: 74; Sander 2019: 80).

Uue aasta algus tõi aga ootamatu pöörde. Kieseri toimikust nähtub, et 2. veebruaril 1804 laekus ülikooli nõukogule tema 29. jaanuaril allkirjastatud kiri:

Nii meelitan kui minu jaoks ongi anda keiserliku ülikooli teenistuses oma panus rajatava botaanikaai hüvanguks, on mul sama valus teatada, et minu järjest kahtlasemaks muutuv tervislik seisund ei luba mul sellist plaani teostada. Rohkem kui kolm kuud olen aeg-ajalt sülitanud verd ning tunnen kogu kehas roidumust ja meelelist rahutust, nii et ma tihtilugu ei tea, mida endaga peale hakata. Kohe algusest saati olen otsinud abi arstilt, nagu lisatud atestaat tõendab, kuid sellest pole mingit tulu tõusnud ja kolm päeva tagasi tundsin nii ägedat piina, et uskusin oma elupäevi lõpule jõudvat. Seega tunnen oma hädas vajadust paluda ülikooli nõukogul vabastada mind mu töökohustustest ja mind ametist priiks lasta, mida rutem, seda parem, sest ma kavatsen eeloleval varakevadadel sõita oma sugulaste juurde Saksamaale ja seal vaadata, mida saatus minuga teha kavatseb.³⁴

Lisatud on arst Johann Wilmsi seisukoht 28. jaanuarist 1804:

Tartu ülikooli aednik Johann Friedrich Kieser on juba hulk aega ja korduvalt oma tervisliku seisundi kõikumise tõttu minult nõu küsinud ja kuni käesoleva hetkeni mu juhtnõore täitnud. Et aga kaebused, mille põhjuseks on perioodiline krampidega astma (mis talvel on tavaliselt eriti problemaatiline), ravist hoolimata ikka edasi kestavad, seda tõendab käesolev atestaat.

³⁴Samas.

Ülikooli nõukogu protokoll järgi arutati Kieseri avaldust 2. veebruaril 1804. Pärast avalduse ettelugemist palus nõukogu arvamust avaldada botaanikaproffessor Germannil, kes selgitas, et kuigi tema hinnangul ei saa aednik Kieseri avaldusele midagi vastu väita, sest ta tervis on tõesti väga kehv, soovib ta siiski, et nõukogu lükkaks tema vabastamise edasi maikuuksse, sest tema, Germann, ei saavat botaanikaaja rajamisel abita jääda ning selle ajaga õnnestuks ehk üht-teist ette võtta ametikoha täitmiseks. Pärast kaalumist kiideti Germanni ettepanek ühehäälselt heaks.

8. veebruaril 1804 võttis ülikooli nõukogu vastu otsuse:

Botaanilisel aednikul lubada ametist lahkuda, kuid seejuures anda palvekirja esitajale korraldus jääda selle aasta 1. maikuu päevani oma senise tegevuse juurde, kuni vahepeal on astunud vajalikud sammud sobiva inimese leidmiseks, kes tema tööd jätkaks.³⁵

24.–27. aprillil 1804 teatas Kieser Tartu ajalehes oma tagasiastumisest ja valmisolekust rahuldada kõik võimalikud pretensioonid (Kieser 1804a, 1804b). 2. mail 1804 võttis ülikooli nõukogu vastu otsuse nr 76: Kieseri avaldus rahuldatakse ja ta vabastatakse seniselt ametikohalt tunnistusega, et alates ametisse nimetamise kuupäevast 9. mail 1803 kuni tänaseni on ta täitnud talle usaldatud ametiülesandeid silmapaistva hoolsuse ja innuga, pälvides oma ülemuse, botaanikaproffessor Germanni täieliku rahulolu, ning on alati ka moraalselt laitmatult käitunud.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et mingit erilist panust botaanikaaja rajamisse ei saanud Kieser anda, sest esimesed taimekülvid pidi tehtama alles 1804. a kevadel. Kieseri hilisemast elust pole midagi teada.

Johann Peter Bueck Tartu ülikooli botaanikaaja õpetatud aednikuna

Kieseri lahkumise tõttu pidi Germann leidma uue aedniku. Ta pöördus oma tuttava Johann Peter Buecki poole, kes otsustas töö

³⁵Samas.

vastu võtta. Millal Bueck Tartusse jõudis, pole teada, sest andmed selle kohta Tartu politseiameti passitoimikutes aastatest 1800–1810 puuduvad.³⁶ Buecki toimik on teadmata kadunud.

Ajalehe *Dörptsche Zeitung* 1804. a 27. aprilli lisas on ära toodud Tartu trükkali Michael Gerhard Grenziuse pakkumine müüa Buecki Aluliina taimede nimekirja koopiaid 25 kopikaga või saada see vahetuskaubana. Ühtlasi on lisatud, et aednik Buecki käest on võimalik saada palju haruldasi seemneid (Bey... 1804). Tartusse tulles võttis Bueck seemneid kaasa, aidates nõnda kaasa Tartu ülikooli botaanikaaria arengule (Weinmann 1810: xiv). Osa taimi oli professor Germann ostnud Riist ja Peterburist, enamiku seemneid tõi aga kaasa Bueck pärast ametikohale asumist. On teada, et Tartu ülikooli botaanikaaias kasvas 1804. a (ilmselt sügisel) 1121 liiki 426 perekonnast.³⁷ Germann kirjutab: “Alates aprillist on tehtud külvi 2450 liigiga, neist on tärganud üle 1500 ja enamik on ka õitsenud” (Germann 1804: 345). Weinmanni järgi leidis aias tema kohale jõudmise ajal (kevad 1805) umbes 600 liiki (Weinmann 1810: xiii). Millest selline erinevus, pole teada; võimalik, et Weinmann arvestas ainult avamaataimi. Kuid 1805. a suveks võis taimi olla ka hukkunud.

29. mail 1804 teatas Bueck ajalehes, et kui üürileandjad nõus on, võtab ta soodsatel tingimustel vastu koolitusest huvitatud praktikante. Ta kordas teadaannet 5. ja 8. juunil (Bueck 1804). Botaanikaaias pälvis aednik ametliku tunnustuse Germannilt, kes kirjutab:

Akadeemiline aednik hr Buck [--] on osav, aktiivne ja töökas mees, kelle suur erinevus tavalisest aednikust seisneb selles, et ta on oivaline botaanik ja armastab kirglikult oma teadust (Germann 1804: 348).

Ometi ei kujunenud Tartu ametiaeg Bueckile pikaks. Põhjuseks sai lahkeli Germanniga.

Kui botaanikaprofessor Germann 7. augustil 1804 oma Soome-reisilt tagasi jõudis (Sander 2018a: 1047–1049: Jochmann

³⁶RA, EAA.1880.2.928.

³⁷RA, EAA.2100.12.25.

2021: 1731–1777), puhkes tema ja Buecki vahel tüli,³⁸ mistõttu 10. augustil esitas Germann Tartu ülikooli kohtule Buecki vastu süüdistuse:

Kui ma oma looduslooliselt reisilt läbi Soome 7. augustil tagasi jõudsin, kuulsin järgnevatel päevadel professor Balkilt,³⁹ et minu kokapreili Stina on aednikuga tülli läinud. Aednik oli teda löönud, sest kokatüdruk oli aiast minu lehma jaoks rohtu lõiganud. Professor Balk saatis toonase rektorina majahoidja kaudu aednikule käsu edaspidi kokapreili kallal igasuguse vägivalda tarvitamisest hoiduda. Selle korralduse võttis Buek teatavaks väga tõrksalt ning oli üllatunud, et rektoril on õigus talle käske jagada.

Et ma end Buecki käitumisest solvatuna tundsin, võtsin nõuks temaga sel teemal rääkida. Olgugi et tema kohus oli kohe pärast minu naasmist mulle mu kahekuulise äraoleku jooksul toimunud tähtsamatest sündmustest ette kanda, sealhulgas aru anda minu siia jäetud raha kasutamise kohta, ei andnud aednik end kahe esimese päeva jooksul näolegi. Kolmandal päeval lasksin ta lõpuks enda juurde kutsuda ning võtsin talt vajalikud arved ja paberid. Ma seisin ilma mütsita väikeses aias, mille olin lasknud oma akna alla peatänavale kõrvale rajada. Härra Buecki oma mütsi aga ei tõstnud, seisis kogu jutuajamise vältel müts peas ja käed rinnal risti ning andis kogu oma olemisega mõista, et ei tunnista mind sugugi oma ülemuseks. Ma ei öelnud talle selle peale midagi, vaid käskisin tal kõige kannatlikumate väljenditega ja mahedamal häälel minu majapidamisreeglite rikkumise pärast kohe vabandust paluda. Selle süüdistuse lükkas ta järsult tagasi, kutsus teenijannat valetajaks, kirus endist rektorit, et see niisuguseid pahatahtlikke inimesi rohkem usub kui teda, ning ütles lõpuks valjul ja nõrdund häälel, et tema siiatulekust saati on ülikoolis kõik tema vastu midagi sepsitsenud ja et ta siiatulekut väga kahetseb. Samuti nägevat ta selgesti, et ma oma teenijanna tema vastu üles olen ässitanud, et ta ei tahtvat minu majapidamisse enam jääda ja et mina ise olen üks suur viriseja. Ta selgitas (nagu ta seda endisele rektorihärrale olevat selgitanud), et kui ta oleks teadnud, et aednik botaanikaia direktorist madalamal seisab, poleks ta Tartusse tulnudki.

³⁸EAA, 402.8.1211.

³⁹Arstiteadlane Daniel Georg Balk (1764–1826) oli neli korda Tartu ülikooli arstiteaduskonna dekaan ja aastail 1803–1804 ülikooli rektor. *Toim.*

Selliste solvangute eest, mis polnud mitte ainult minu, vaid kogu ülikooli nõukogu vastu suunatud, lubasin ta kohtu alla anda. Seda selgitasin talle kohapeal ning jätsin ta siis omapäi. Niipea kui tупpa jõudsin, hüüdsin kokapreilit ja ta kinnitas mulle, et Buek oli teda tõepoolest löönud. Ta viitas ka ühele tunnistajale, minu naabriproua paruness X-i teenijannale. See tuli minu kutsumise peale kohale ja tunnistas, kuidas ta oli näinud, et Buek oli teenijannat rusikatega vehkides taga ajanud. Siiski on rektoraadikohus selle asja juba toimumise aegu lõpetanud, mina kaeban nüüd vaid nende solvangute pärast, millega härra Buek mind ja ülikooli kostitas, samuti seetõttu, et ta keeldus mulle kui aia direktorile allumast. Meelsasti oleksin jättnud süüdistuse esitamata, kui härra Buek oma solvangud tagasi oleks võtnud ja neid kahetsenud, sest hindan tema tähelepanuväärset töökust ja laialdasi teadmisi väga kõrgelt. Seda silmas pidades läksin õhtul tema juurde, et anda talle võimalus oma õel käitumine minu vastu jälle heaks teha. Kahjuks ta minu pakutud võimalust ei kasutanud. Niisiis lasen ma kõrgesti austatud akadeemilisel kohtul selle juhtumi üle seaduste järgi otsustada ja jään süüdistusele kindlaks.

Kõrgesti austatud akadeemilise kohtu alandlik teener
G. A. Germann⁴⁰

13. augustil 1804 toimunud kohtuistungil, kus olid kohal rektor Adam Christian Gaspari (1752–1830),⁴¹ professor Christian Daniel Rosenmüller (1762–1823), professor Balk, professor Johann Philipp Gustav von Ewers (1779–1830) ja sündik Johann Friedrich Emanuel (Emmanuel) von Ungern-Sternberg (1763–1830), kanti professor Germanni süüdistus aednik Buecki vastu ette: solvav ning allumatu käitumine. Kuna Bueck professor Germanni solvamist eitas ja end süüdi ei tunnistanud, esitati talle küsimusi süüdistuste üksikasjade kohta:

Küsimus: 1. Kas vastab tõele, et ta pärast professor Germanni naasmist ei kandnud ette botaanikaaija seisukorrast?

Vastus: Jah, sest ta ei teadnud, et see tema kohus on.

Küsimus: 2. Kas vastab tõele, et ta pidas süüdistuses kirjeldatud ebaviisakal viisil — müts peas — professor Germanniga sõnavahetust?

⁴⁰EAA.402.8.1211, 10.08.1804–13.08.1804.

⁴¹Geograaf Gaspari oli rektor aastail 1804–1805.

Vastus: Jah, see on tõsi, kuid ta usub, et see oli piisavalt põhjendatud, sest ta ei suutnuvat tugeva hambavalu tõttu veerandit tundigi palja peaga olla.

Küsimus: 3. Miks ta siis vähemalt härra professor Germannilt selle pärast vabandust pole palunud?

Vastus: Kuna ta nii tihti härra professoriga aias koos olevat, pole ta seda vajalikuks pidanud.

Küsimus: 4. Kas ta on öelnud, et härra professor Germann on üks suur viriseja?

Vastus: Temast, härra professor Germannist, ei ole ta seda arvanud, vaid teenijannast, kes proua professor Germannilt käsu oli saanud tema peale härra rektorile kaevata.

Küsimus: 5. Kas ta siis eitab oma väljaütlemist, et tema siiatulekust saati kõik ülikoolis tema vastu midagi sepitsevad ja et ta oma siiatulekut kahetseb?

Vastus: Esimest väidet eitab ta täienisti, sest ta peab ülikooli nõukogu kõrgesti au sees ega ole millegi sellise ütlemiseks võimeline. Teist on ta tõepoolest öelnud, sest et talle siinne raske elu vastumeelt on.

Härra professor Germann kutsutakse seepeale tunnistajapinki ning loetakse talle aedniku vastused ette.

Härra professor võivat oma ameti nimel vanduda, et Bueck selgesõnaliselt ütles, kuidas tema siiatulekust saati kõik ülikoolist tema vastu midagi sepitsevad. Lisaks on aednik end alati nõnda üleval pidanud, nagu oleks hoopis tema botaanikaiaia direktor, ja kõige tipuks on ta härra professorit suureks virisejaks nimetanud ja nii edasi.

Kuna nüüd otsustamiseks tunnistajatelt midagi rohkemat vaja polnud ja eespool antud tunnistustes leidus piisavalt tõendeid süüdistatava Buecki allumatu ja kohusetundetu käitumise kohta, otsustas kohus teha süüdistatavale Bueckile tõsise noomituse ja käsida tal siinsamas kohtu ees härra professor Germannilt vabandust paluda.⁴²

Küllap oli Buecki elu Tartus keeruline, kui mõelda tema neljalapselise pere peale ja aia rajamise raskustele. Ta lahkus Tartust kohe, sest juba 1804. a sügisel sai järgmine botaanikaiaia õpetatud aednik Johann Anton Weinmann Viinis olles kutse Tartusse tööle tulla (Sander jt 2014). Tõenäoliselt lahkus ta siit kas Saksamaale

⁴²EAA.402.8.1211, 10.08.1804-13.08.1804.

või Peterburi, ent kumba neist ja millal täpselt, pole teada. Samuti on teadmata, kuidas leidis Bueck endale uue töökoha ja suurele perele elamise. Ta võis sõita Tartust perega oma vanematekoju Hamburgi, sest isa Johann Nicolaus Bueck suri alles 1814. a. Tartu ülikooli teenistuja isikutoimik Bueckil puudub, säilinud on ainult arhiivitoimik Germanni ja Buecki kohtuasjast.⁴³ Selle põhjal pole võimalik tuvastada, millal ja kuhu Bueck Tartust läks.⁴⁴ Sellega on seotud tõsiasi, et me ei tea, kus tulid ilmale Buecki lapsed, 1805. a sündinud Friedrich Bueck ja 1807. a sündinud Anna Theresa Bueck (Sander 2017: 64). Tartu Jaani ja Maarja koguduses Friedrich Buecki sündi ei mainita. Kui Johann Peter Bueck pöördus Tartust tagasi Hamburgi, pidi ta seal saama Peterburist kutse minna sinna aednikuks. Buecki käekäigust Peterburis on esmakordselt juttu siis, kui Neeva jões oleva Jelagini saare oli omandanud krahv Orlov. Tartu ülikooli botaanikaiaia järgmine aednik Johann Anton Weinmann kirjutab, et teda toetas pidevalt seemnetega aednik Bueck Tema Ekstsellentsi krahv Orlovi juurest Peterburis (Weinmann 1810: xiv–xv). Mõnes allikas öeldakse, et Orlovi aeda Jelagini saarel hakati rajama 1809. a (Buck 1815: i; Bobrov 1982: 314). Seega me täpselt ei teagi, millal Bueck Peterburi läks; vahepealsed aastad võis ta tõesti veeta Hamburgis isakodus.

JOHANN PETER BUECK PETERBURIS

Peterburi iluaianduse areng 18. ja 19. sajandi vahetusel

On arvatud, et tsaari teadliku poliitika ja maa-aadli aianduslike kalduvuste tulemusena oli Venemaa 18. ja 19. sajandi vahetusel iluaianduses maailma liidrite seas. 18. sajand tõi sinna 65 uut aeda ja parki, mis on võrreldav Inglismaa 71, Itaalia 66 ja Prantsusmaa 51 uue pargi või aiaga. Venemaa suurematesse eraaedadesse kutsuti arvukalt välismaa botaanikuid, kes aitasid taimi koguda ja kasvatada. Nende tegevuse mõju ulatus ka akadeemilise kogukonnani nii kohalikul kui ka rahvusvahelisel tasandil. Selle tulemusena oli Venemaal 18. sajandi lõpuks kujunenud liikide ja

⁴³RA, EAA.402.8.1211, 10.08.1804–13.08.1804.

⁴⁴Kalev Jaago e-kiri autorile 4.03.2025.

taimeisendite ulatuslik ringlus ja vahetus, mis moodustas botaanilise kogumise olulise osa (Jelina 2018: 261–262). Oma roll oli siin ka 18. sajandi Siberi ekspeditsioonidel, kust paljud uued taimed jõudsid Venemaa Euroopa ossa ja sealt juba läände.

Peeter I huvi aianduse vastu tuleks vaadelda tema üldise reformipoliitika, Euroopale lähenemise ja euroopaliku kultuuri omaksvõtu kontekstis. Kui algselt täitsid aiad utilitaarset, dekoratiivset ja meelelahutuslikku funktsiooni, siis Peeter I lisas neile valgustusliku ja teadusliku mõõtme. Idee aiast kui teaduse tegevuse, s.t taimede kogumise ja nendega katsetamise paigast teostus Venemaal just Peeter I reformide ajal ja nii võiksime viidata talle kui taimeteaduse esimesele patroonile Venemaal. Oma arvukatel Euroopa-reisidel — esmalt nn Suure saatkonna anonüümse liikmena aastatel 1697–1698 ning seejärel 1712–1714 ja 1716–1717 — külastas Peeter I botaanikaeadu Leidenis, Amsterdamsis, Pariisis, Viinis, Veneetsias ja Londonis, kus ta uuris eksootilisi taimi, botaanilisi kollektioone ja barokse (ehk Prantsuse ametliku) aiakujundusstiili üksikasju ning tegi visandeid. Suure saatkonna koosseisu võttis ta Riiast ka ühe aiandusspetsialisti, mis tõendab tema huvi oma aedade rajamise vastu (Jelina 2010: 56).

Esimesena hakati tsaari järelevalve all ja tema visandite järgi planeerima suveaeda. See rajati aastatel 1704–1720 Hollandi aedniku Jan Rooseni ning Prantsuse arhitekti ja maastikukujundaja Jean-Baptiste Alexandre Le Blond'i juhendamisel (Jelina 2010: 57). Prantsuse arst ja botaanik Pierre Deschisoux annab 1724. a Peterburist teada, et suveaia taimekollektsoon, eriti mis puudutab troopilisi taimi, on sama rikkalik kui Euroopa parimates botaanikaaedades (Jelina 2008: 317; 2010: 57).

Järgnesid tsaari suvemõisate aiad linnas ja selle ümbruses Ingerimaal: Peterhof 1711, Ropša 1712, Oranienbaum 1714, Tsarskoje Selo 1713–1715 ja Strelna 1716. 1714. a rajati nn meditsiiniaed, mille algne ülesanne olid koguda ja kasvatada ravimtaimi (Bobrov 1982: 316; Jelina 2010: 58). Mõnes mõttes sümboliseeris nende aedade rajamine koos taimede kogumisega kaugematest Venemaa piirkondadest impeeriumi ühendamist. Tänu Peeter I-le läks aedade rajamine õukonnaeliidi seas moodi. Peetri kaaskond palkas välismaalt silmapaistvaid maastikuarhitekte, aednikke ja botaanikud (Jelina 2018: 318). Kõik see tingis ka tai-

mede sissetoomise läänest ning ühtlasi kasvatamise Peterburis ja selle ümbruses.

Ülevaade Peterburi linna ja ümbruskonna floorast ilmus 1736. a ja selles on üles loetud nii looduslikud kui ka sissetoodud taimed. Viimaste seas on ka kasvuhoonetaimi, neist 20 nimetust aaloesid, põhiliselt Aafrikast ja Ameerikast. Nimestikust leiame veel torkava läätspuu (*Caragana spinosa*), musta leedripuu (*Sambucus nigra*), hariliku sireli (*Syringa vulgaris*) ja hariliku jugapuu (*Taxus baccata*), samuti lääne pärna (*Tilia* × *euro-paea*), mis ilmselt oli pärit mõnest Hollandi puukoolist (Siegesbeck 1736: 25, 97, 103, 105).

Nii nagu Peeter I täitis ka Katariina II iluaedu ja taimekollektsoone toetava patrooni funktsiooni, kutsudes aedu rajama rohkesti spetsialiste välismaalt. Peterburi Teaduste Akadeemia korraldas ekspeditsioone äsja koloniseeritud territooriumidele, kust toodi taimi ja seemneid (meditsiini)aedadesse ja parkidesse Moskvas ja Peterburis (Jelina 2008: 319).

Katariina II ajal rajati maastikuarhitektuuriline kompleks nii Gattšinasse kui ka Pavlovskisse. Esimese asutajaks sai Grigori Orlov, kellele keisrinna oli kõnealuse maavalduse 1765. a kinkinud. 1783 ostis keisrinna selle tagasi ja sealtpeale kuulus see tema suguvõsale. Aastail 1792–1793 rajati sinna botaanikaaed kasvuhuone ja taimekollektsooniga, milles oli üle tuhande liigi. Pavlovski maa-ala koos sealsete küladega kinkis Katariina II 1777. a oma pojale Paul Petrovitšile; pärast 1801. a atentaati jäi see tema lesele Maria Fjodorovnale (1759–1828). 1780 algasid seal ehitustööd, valmis uus loss ja rajati liigirikas park (Bobrov 1782: 315). 18. sajandi teisel poolel hakkas pikkamööda pargikujunduses esile tõusma Inglise stiil ja keiserlikud pargid viidigi sellele üle koos eraaedadega. Kõik see aitas kaasa taimede liigirikkuse kasvule.

Venemaa kõige liigirikam aed 18. sajandi teisel poolel oli 1756. a Moskva lähedale rajatud Prokopi Demidovi (1729–1786) nn Neskutšnõi (vn “mitteigav”) taimekollektsoon. 1806. a avaldatud kataloogis on 4363 nimetust (seisuga 1786). Neskutšnõi herbaarium hõlmas u 4500 liiki Euroopast, Aasiast ning Põhja- ja Lõuna-Ameerikast (Jelina 2008: 321–323; 2010: 61–62; 2018: 264–268).

19. sajandi algul kandis kõige rikkalikuma kollektsiooni tiitlit krahvide Razumovskite suguvõsale kuulunud umbes 730 hektari suurune Gorenki mõis. Selle botaaniline ajalugu sai alguse krahv Aleksei Razumovskist (1748–1822), kes kutsus arhitektid paleed ehitama ja aiakujundajad Inglise stiilis liigirikast parki looma. Ehitati 42 kasvuhoonet, millest suurima, palmikasvuhoone kõrgus oli 12 m. Palees asus ka ulatuslik botaaniline raamatu- ja seemnekogu. See sai tuntuks kui Gorenki erabotaanikaaed, mida aastatel 1798–1803 juhtis tuntud botaanik Christian Friedrich Stephan (1757–1814). 1804. a asus direktori kohale Königsbergi ja Jena (või Leipzigi) ülikoolis meditsiini ja botaanikat õppinud Leedu päritolu Johannes (Johann) Franz (venepäraselt Ivan) Redowski (1774–1807). Ta oli loonud kontaktid Euroopa botaanikutega, mis võimaldas tal Gorenki kollektsiooni tublisti täiendada. Esimene kataloog, mis sisaldas 2846 taimenimetust, ilmus 1803 juba tema nime all. Pärast Redowski surma võttis Gorenki aia juhtimise üle Halle ülikooli lõpetanud Friedrich Ernst Ludwig von Fischer (1782–1854). Siia jõudsid Adam Johann von Krusensterni ümbermaailmareisil (1803–1806) kogutud seemned, samuti mitme teise tuntud botaaniku materjal. Aed omandas seemneid ja elustaimi, mida tõid Vene reisijad Himaalajast, Jaapanist, Brasiiliast ja Alaskalt. 1812. a Fischeri koostatud kataloogi andmetel oli Gorenki kollektsioonis 8036 nimetust taimi (Jelina 2008: 324–326; 2010: 61; 2018: 268–271; Tšekmarjov 2015, II: 581–583).

Seega kujunesid 18. sajandi lõpuks ja 19. sajandi alguseks Venemaa Euroopa-osas välja suured botaanilised kollektsioonid, mis vahetasid omavahel taimi ja seemneid. Peterburi parginduse käekäik mõjutas kõige vahetumalt ka Liivi- ja Eestimaa provintsi aiakultuuri ning taimede introductseerimist mõisaparkidesse. Sealt saadi eeskujuga ja uusi taimi.

Jelagini saare ajalugu

Neeva jõe deltas asuva Jelagini saare, mis kujunes Johann Peter Buecki järgmiseks elu- ja töökohaks, oli Peeter I 1700. aastatel kinkinud Pjotr Šafirovile (1669–1736). Sealseteks tähelepanuväärseteks puudeks olid tollal tammed; need oli Šafirov ise istuta-

nud ja neid kutsutigi Šafirovi tammedeks (Nemtsinova 1982: 6). Saar oli kaks versta (2,1 km) pikk ja 100–200 sülda (200–400 m) lai, seega pindalaga u 100 ha (Georgi 1790: 124; Tšekmarjov 2015, II: 240). Edasi oli saar mitme omaniku käes, kuni 1777. a ostis selle Katariina II soosik vürst Grigori Potjomkin (1739–1791), kes müüs selle samal aastal edasi Ivan Jelaginile (1725–1794). Temalt saigi saar oma praeguse nime (Nemtsinova 1982: 7.)

1777. a räsids saart tormid ja üleujutused (Tšekmarjov 2015, II: 240–241), mis ilmselt oligi põhjuseks, miks see tuli ümber kujundada. Jelagini ajal algas saare väljaarendamine Inglise tüüpi pargiks Grigori Potjomkini mõisate aiaarhitekti William Gouldi (1735–1812) eestvõttel. Ta pühendas end pargi projekteerimisele 1777. aasta lõpust või 1778. a algusest ja ulatuslikud tööd koos talveaia ehitusega (30 × 8 sülda) lõpetati 1780. aastate keskpaiku (Tšekmarjov 2015, II: 241–242). Ehitati ka kahekorruseline uhke kivist loss, milles oli 16 tuba esimesel ja 24 teisel korrusel (Georgi 1790: 124; Nemtsinova 1982: 7–9; Tšekmarjov 2015, II: 241–242). 1790. aastast pärineb saare kirjeldus loodusteadlaselt Johann Gottlieb Georgilt (1790: 123–124). Baltisaksa päritolu Vene majandusteadlane Heinrich Friedrich von Storch on umbes samast ajast oma muljed Jelagini saarest kokku võtnud nii:

Jelagini saar — nii nimetatakse seda omaniku nime järgi — on kaunistatud kunstiga ja tehtud suure Inglise aia sarnaseks. Siin on suvepalee, väike tempel, talveaed [---]. Jelagini saart, mis on neist kõigist [Neeva saartest] ilusaim, võib rahvas samuti tasuta kasutada [---]. Härra Jelagin võtab tavaliselt ka ise osa lõbustustest, mida ta teistele jagab, ning ta tütreid avavad aeg-ajalt mõne kohaloleva meesterahvaga tantsuõhtu. Tarbetu on lisada, et kõigi nende lõbustuste nautimine on küllastajatele tasuta (Storch 1794, I: 69; II: 309–310).

1796. aastast on meenutus Prantsuse kunstnikult Louise-Élisabeth Vigée-Lebrunilt (1755–1842), kes kirjutab:

Kõige rohkem veetles mind jalutuskäik Jelagini saarel, mis kunagi oli olnud väga kena Inglise aed, kuid nüüd unarusse jäetud. Siiski olid seal alles mõningad ilusad puud, võluvad alleed, pühakoda, mida ümbritsesid hunnitid leinapajud ja väikesed voolavad ojad,

mõned silmi paitavad lilleklumbid, Inglise stiilis sillad [---]. Et seda võlvivat jalutuskäiku täiel rinnal nautida, üürisin peaaegu otse vastas Neeva kaldal väikese puumaja.

Selle majakese asukoht oli suurepärase ja pakkus mulle hurmavat meelelahutust, sest enamik paate, mis mööda jõge tulid ja läksid, lasksid mul osa saada katkematust vokaal- või puhkpillimuusika kontserdist (Vigée-Lebrun 1835: 338–339).

Pärast Jelagini surma vahetas saar mitu korda omanikku, kuni 1807. a ostis selle krahv Grigori Orlov (1777–1826; Tšekmarjov 2015, II: 243). Ta oli rohkete vaimuannetega mees, 1809. aastast Peterburi Teaduste Akadeemia auliige, reisis palju ja elas peamiselt Pariisis. Orlov huvitus Itaaliast ning kirjutas kaheköitelise teose Napoli kuningriigist ja Itaalia kunstielust. Pärast 1807. a hakati Jelagini saare parki ümber kujundama. On teada, et alates 1810. aastast tegutses seal Inglise maastikuarhitekt Joseph Buch (saksapäraselt Busch; 1760–1838), kellele ehitati ka elumaja ja aed ning keda peetakse hilisema pargikompleksi üldkujundajaks (Svinjin 1822: 137; Polovtsov 1905: 346–349; Nemtšínova 1982: 9, 19, 22; Tšekmarjov 2015, II: 35, 58, 243).

Buecki tegevus Peterburis

Kui Johann Peter Bueck Jelagini mõisas aednikuna tööle asus, oli seal aastaid tagasi rajatud ulatuslik Inglise stiilis park. Vahepeal polnud seda ilmselt küll kunagi päris tähelepanuta jäetud, kuid polnud ka eriti hooldatud (Nemtšínova 1982: 21–23). Arvatavasti olid Bueckil vabad käed ja nii oli ta pargi botaanilise külje kujundaja. Tõenäoliselt just tänu tema tegevusele kasvas Jelagini mõisapark Peterburi suurimaks taimekollektsiooniks. Esimese aiakataloogi andis ta välja 1811. a. Selles leidub ligikaudu 3000 nimetust taimi (Bückius 1811; Pritzel 1851: 40; Bobrov 1982: 315). Buecki raamatut või käsikirja hoitakse Londoni loodusloomuuseumis (Woodward 1903: 280).

Teise Orlovi kollektsiooni kataloogi (Buck 1815) andis välja Frederick Pursh (1774–1820). Selleks ajaks oli taimeliikide arv Jelagini saarel tõusnud üle 4000 nimetuse. Mõlemad nimestikud näitavad, et kollektsiooni rajaja ning sellele botaanilise suu-

na andja oli just Bueck. Liikide arv seal oli Peterburi suurim, mistõttu see oli kogu Venemaal tähelepanuväärne kollektsioon. Taimedest 242 olid Siberi päritolu, 26 Kamtšatkalt ja 16 Dauuriast⁴⁵ (Buck 1815: i; Litvinov 1809: 22). Võrdluseks: Peterburi Meditsiinikirurgia Akadeemia botaanikaaias oli sealse professori Jazon Petrovi (1780–1823) andmeil 1816. a 4500–5000 nimetust (sh seened ja sammaltaimed; Lipski 1913–1915: 403). Võrdväärse suurusega kollektsioon Peterburis oli keiserlikus Pavlovski lossiaias, mille arendamist ja hooldamist juhtis peaaednik Johann Anton Weinmann (1820b: 668–670; 1824c). See kollektsioon sisaldas 1819. a 5000 nimetust taimi, mis olid sisse toodud elustaimede, seemnete, mugulate või sibulatena paljudest kohtadest üle maailma ja saadud paljude inimeste vahendusel. Jelagini saare kollektsiooniga võrreldes oli tähelepanuväärne ka Tartu ülikooli botaanikaaed, mille 1810. aasta nimekirjas oli 4840 taimeliiki (Weinmann 1810).

1818. a osteti Jelagini pargikompleks keiser Aleksander I emale Maria Fjodorovnale suveresidentsiks. Palee otsustati ümber ehitada arhitekt Carlo Giovanni di Rossi (1775–1849) kavandite järgi ning pargikompleks renoveerida maastikuarhitekt Joseph Buchi ja “arvatavasti Inglismaalt[!]” tulnud aedniku Peter Buecki juhtimisel. 58-aastane keisrinna Maria Fjodorovna olevat ümberkujundustöodes ise kaasa löönud (Nemtšinova 1982: 19–23; Tšekmarjov 2015, II: 242–249).

Järgnevate tööde käigus aastatel 1818–1822 rekonstrueeriti palee ning püstitati uued hooned hobustele ja ratsaväelastele, kolm paviljoni ja elumaja Bueckile. Park koos kasvuhoonetega sai täiesti uue ilme. Ümberehitamise käigus paigutati ohtralt ümber pinnast ja tehti mullatöid ning istutati tuhandeid puid. Näiteks aastatel 1825–1827 istutati 1000 tamme ja 500 pärna, samuti saarepuid ja pihlakaid. 1824. a sai Buecki kollektsioon Peterburi järjekordses üleujutusel kannatada. Purunesid ka apelsinide kasvuhooned (Weinmann 1826: 176). 1838. aastaks oli kogu Jelagini

⁴⁵Ka Dahuuria (kunagine dahuride asuala) — ajaloolis-geograafiline piirkond praeguse Vene Föderatsiooni idaosas Taga-Baikali, Burjaatia ja Amuurimaa aladel. *Toim.*

saar avar Inglise kujundusega park, kus oli metsatukk ja laiad sõidurajad, mis meenutasid linnatänavaid (Burnašev 1838: 145).

Buecki sõber Peterburis Johann Anton Weinmann on trükkis avaldanud kahe kannaperekonna (*Canna* L.) liigi kirjelduse. Need on *Canna neglecta* Mihi 1820 (Weinmann 1820a: 607–608) ja *Canna Bueckii* Mihi 1823 (Weinmann 1824b: 119–120). Praegu on Kesk-Ameerika päritolu *Canna neglecta* tärglisekanna (*Canna tuerckheimii*) sünonüüm ning Brasiilia ja Argentiina päritolu *Canna Bueckii* *Canna pedunculata* sünonüüm (Maas-van de Kamer, Maas 2008: 300–304; André 2017). Weinmann rõhutab, et õige nimetus on *Canna Bueckii*, mitte *Canna Buckii* (Weinmann 1824a: 10). Seda, et Weinmann andis nime *Canna Bueckii* sõbrast aednikku Buecki auks, ei peeta päris kindlaks. Teise võimalusena oletatakse, et ta võis taime nimetada ka tema venna Johann Nicolaus Bueck II (1779–1856) auks (Lindemann 1884: 281).

Veel üks Buecki sõpru Peterburis oli entomoloog Franz Faldermann (1799–1838). Rohkeõielise verilille (*Haemanthus multiflorus*, praegu *Scadoxus multiflorus*) kohta kirjutab ta, et see kasvas kümme aastat ja öitses Buecki kollektsioonis Jelagini saarel. Taim toodi Pariisi aedadesse Guinea ranniku lähedalt 17. sajandi alguses ja seda kirjeldati alles kaks sajandit hiljem, 1795 (Faldermann 1834: 299–304). Kirjeldajaks oli Inglise botaanik Thomas Martyn (1735–1825). Siit näeme, kuidas introduktsioon ja taksonoomilise nime saamine võivad ajaliselt lahknedada.

1827. a otsustati Peterburis metsasele ja soisele alale rajada Peterburi Metsainstituudi metsapark, et võimaldada tudengitel omandada praktilisi teadmisi puude istutamise alal. 1827. ja 1828. a rajati teid ja kujundati kohad hoonetele, juurviljaaedadele, Inglise aiale jne. Rohkesti istutati mände ja kuuski. Need tööd näitasid koostöö jätkumist Joseph Buchi ja Buecki vahel pargi kujundamisel. Aastatel 1830–1831 koostas Buch esialgse eelarve järgmisteks töödeks ning Bueck esitas pargi ruumikavandi ja täpsema eelarve. 1833. aastaks valmis botaaniline (dendroloogiline) aed, 1834 ehitati kasvuhoone ja 1837 arendushoone. Buchi juhtimisel ja Buecki kaasabil omandas üha suurema tähtsuse just pargi botaaniline (dendroloogiline) külg. Aastatel 1838–1839 osales töödes endine keiserliku Tauria palee aednik Martin Miller Call (1780–1842). Tuhandeid kodumaiseid puid istutasid

instituudi üliõpilased, võõrliike telliti ka Pariisist (Verehha 1903: 37–38; Tšekmarjov 2015, II: 142–143).

Saksa advokaat, Hamburgi linna kanoonik ja reisikirjade autor Friedrich Johann Lorenz Meyer (1760–1844) kirjutab kohtumiseist Jelagini pargikompleksi aednikuga oma 1828. a Venemaa-reisil:

Päeva lõpus kohtusime siin aednik Buekiga, surnud Hamburgi botaaniku ja aedniku pojaga, kes on ühevõrra sõbralik nii oma olemuselt kui ka kõnelt. Ta on silmatorkavalt sarnane ühe suurima Saksa kunstnikuga, meie tubli Johann Heinrich Wilhelm Tischbeiniga Eutinist.⁴⁶ Tänu Bueckile kasvavad keisrinna kasvuhoonetes violetse *Helichrysum*'i⁴⁷ kobarad — saime neid tema enda käest (Meyer 1829: 184–185).

1851. a vabastati Bueck oma ametikohalt (Tšekmarjov 2015, III: 399–400). Ta suri kõrges vanuses 12./24. juulil 1852 ja maeti Smolenski evangeelsele kalmistule Peterburis (Saitov 1912, I: 313). Tema surma on dateeritud ka aastasse 1853 (Frey 2005: 241, 319, 2551). Buecki järglaseks Jelagini saare aednikuna sai 1852. a Carl Erler (1802–1866; Regel 1866: 154).

Jelagini pargikompleksis on säilinud arhitekt Rossi projekteeritud Buecki kahekorruseline puitelamu. Tänapäeval on maja puitarhitektuuri monument, vanim ja enim huvi pakkuv aedniku elukoht Jelagini pargis, ning seda on uuendatud. 2011. a 22. detsembrist 2012. a 20. veebruarini oli majas Bueckile pühendatud näitus, mis tutvustas maja ajalugu ja aedniku tegevust. Buecki peetakse üheks 19. sajandi Venemaa silmapaistvaimaks aednikuks. Näitusel olid väljas näidised selle perioodi taimedest, mida täiendasid põnevamad ajaloolised kirjutised. Oli ka Buecki maja makett, aedniku enda maalitud akvarellid ning 19. alguse jooniste ja piltide reproduktsioonid tollastest lillepeenardest (Sander 2017: 70).

⁴⁶Eutin on linn Põhja-Saksamaal Schleswig-Holsteini liidumaal.

⁴⁷Tegu on korvöieliste sugukonda kuuluva taime käokullaga. *Toim.*

JOHANN PETER BUECKI JÄRELTULIJAD

Buecki peres oli hulk lapsi, võib-olla isegi 10 (Sander 2017: 10), kuid pole selge, kes oli nende kõigi ema. Ilmselt ei olnud see Pärnus sündinud laste ema Catharina Elisabeth Bueck, kelle surmaaega ega -kohta me ei tea. Teda on viimati mainitud 1804. a, kui tal Aluliinas sündis tütar Dorothea Henriette. Eluloolisi andmeid pole õnnestunud leida mitte kõigi elama jäänud kaheksa lapse kohta. Esimene laps, Johann Peter, sündis Pärnus 1797 ja suri imikuna. Kuues laps Friedrich Bueck (1805–1808) suri samuti varakult.

Johann (Johannes) Gustav Bueck sündis 1801. a Pärnus ja suri ühtedel andmetel 1873 (Amburger 2007). Kuid tema sünniajaks ja -kohaks on antud ka 20. mai 1801 ja Hamburg ning surmaaajaks ja -kohaks 1852 ja Peteburi; samades allikates on teda nimetatud keiserlikuks õueaednikuks Peterburis (Ottow 1908: 132; Sorge-Genthe 1973: 18–19). Tema naine Jekaterina Bueck (Buk; 1795–1873), sünninimega Marseille (Marseil), oli pärit Peterburist ja maeti Peterburi Smolenski kalmistule (Saitov 1912, I: 313). Ilmselt oli tema isa Peterburi tuntud kommertsaednik Ludwig Marseille. Tema 1804. aasta turustatavate taimede kataloog sisaldas 1625 liiki, millest vähesed olid Euroopa päritolu. Haruldaste eksootiliste taimede kõrval müüs ta siiski ka Liivi- ja Ingerimaa kohalikke ja tavalisi liike (Germann 1805b: 23, 27–31). Marseille'lt sai teiste seas rohkesti taimi ja seemneid Johann Anton Weinmann Pavlovski aia tarbeks, seemned oli pärit Nepalist, Brasiiliast ja Uus-Hollandist (Weinmann 1825: 55–56). Johann Gustav Buecki poeg Peter Ludwig Bueck sündis Peterburis 23. septembril 1827, õppis saksakeelses keskkoolis (Hauptschule zu St. Petri) ja edasi Tartu ülikoolis kameraal- (1845–1847) ning õigusteadust (1847–1849); sai 1850 kandidaadikraadi. Ta töötas Peterburis esialgu raamatukaupmehena, 1853. aastast ilu- ja äriaednikuna. Seal suri ta 11. oktoobril 1886 ja maeti samale kalmistule, kuhu oli maetud ta ema Jekaterina (Hasselblatt, Otto 1889: 349; Ottow 1908: 132; Saitov 1912, I: 313; Sorge-Genthe 1973: 19). Ekslik on tema surma dateerimine 3. oktoobrile 1884 (Sorge-Genthe 1973: 19). Ta abiellus Marie Westphaleniga (1835–1920), neil sündis seitse last (on kasutatud nimekuju Buek): 1) Bertha (snd

1861), 2) Gustav (1862–1879, uppus), 3) Friedrich (snd 1864), 4) Peter (snd 1865), 5) Georg (1866–1880), 6) Marie (1870–1884) ja 7) Otto (1873–1966). Neist tuntuimad olid kolm Peterburis sündinud poega: kunstnik Friedrich Buek, arhitekt Peter Buek ning filosoof, kirjanik, tõlkija ja filosoofiadoktor Otto Buek.⁴⁸

Johann Peter Buecki poeg Peter Ludwig Burchard Bueck sündis Aluliinas 25. detsembril 1802 ja töötas metsaametnikuna (Amburger 2007). Ilmselt oli ta seesama Peter Buck (kirillitsas Петеръ Букъ), kes lõpetas 1824. a Peterburi metsainstituudi. Ta jäi pärast lõpetamist instituuti tööle ja oli seal ametis õppejõuna (Verehha 1903: 42, 97).

Johann Peter Buecki tütar Anna Marie Bueck (Buek) sündis Peterburis 1810 ja suri 1883 Kirde-Ukrainas Sumõs (Amburger 2007).

Johann Peter Buecki tütar Elisabeth Christina Bueck (Jelizaveta-Hristina) sündis Peterburis 1813, abiellus Anacleto Pazetti-ga (Pasetti; srn 1850), suri 1879 ja maeti isaga samale, Smolenski kalmistule (Saitov 1912, III: 346; Amburger 2007). Nende Peterburis sündinud poeg Peter Anacleto Alfred (Pjotr Anaklet Alfred Pazetti, 1850–1912) oli tuntud Vene fotograaf.

Luise Regine Buek, Johann Peter Buecki pere viimane laps, sündis 1816. a Peterburis ja suri 13. novembril 1903 Peterburi lähedal Strelnas. Ta oli abielus Adolf Rudolf Weckiga (1810–1865), kes on maetud Smolenski kalmistule (Saitov 1912, I: 401; Amburger 2007).

Teadaolevalt töötas keegi Buck 1861. a suurvürst Konstantin Nikolajevitši keiserlikus aias Strelnas õueaednikuna (Regel 1861:

⁴⁸Otto Buek õppis filosoofiat, keemiat ja matemaatikat Heidelbergi ülikoolis ning sai doktoriks Marburgi ülikoolis. Filosoofina oli Buek neokantiaan ja noorena Marburgi filosoofiakoolkonna kaasrajaja Hermann Coheni (1842–1918) jünger. Ta oli füsioloogi ja patsifisti Georg Friedrich Nicolai (1874–1964) sõber ning üks kolmest Saksamaa intellektuaalist, kes kirjutasid alla Nicolai 1914. aasta sõjavastasele manifestile “Üleskutse eurooplastele” (*Aufruf an die Europäer*). Ülejäänud kaks olid füüsik Albert Einstein ja astronoom Wilhelm Julius Foerster. Otto Buek on osalenud ka Immanuel Kanti loomingu väljaandmises (nt Buek 1909) ja tõlkinud Vene kirjanike teoseid.

353–355). See võis olla Johann Peter Buecki poeg Johann Gustav. Teine aednik nimega Buck hooldas oma aeda Peterburis Kamennoostrovi prospektil (Regel 1861: 236–238), kuid temast ei ole lähemalt midagi teada.⁴⁹

KOKKUVÕTE

Johann Peter Buecki Liivimaale tuleku põhjused ei ole seni teada. Ühes hiljutises andmekogus öeldakse teadmata allikale toetudes, et pärast Hamburgist lahkumist kolis Bueck tänapäeva Eestisse, algul Pärnusse ja seejärel Tartusse, kus temast sai siinset taimestikku uuriv botaanikaia peaaednik, ning läks seejärel edasi Peterburi keiserliku perekonna aednikuks (Acta. . . 2007). Seega ei teata selles allikas üldse midagi Buecki Aluliina perioodist. Tulnud Pärnusse, õnnestus Bueckil end põlistada siinse taimestiku ühe tagasihoidliku uurijana, kes registreeris rohttaimi Pärnus ja Suure-Rõngu mõisas (Bueck 1799). Tema aianduslikest tegemistest Pärnus pole midagi teada. Küll lõi ta seal perekonna ja sündisid esimesed lapsed. Pärnust edasi viis Buecki ja ta perekonna tee Aluliina mõisa. Oma töö kõrval aednikuna koostas Bueck sealse pargi taimenimekirja, näidates üles head taime- ja tollase taksonoomia tundmist. Järgnes Tartu ülikooli akadeemilise aedni-

⁴⁹Siia võiks lisada, et Peterburis elas ja töötas ka kaupmees Peter Jensen Buck (Pjotr Jensen Buk). Ta sündis 1787. a Schleswigi hertsogkonnas ja suri 1845. a Peterburis ning maeti Volkovi luterlikule kalmistule (Saitov 1912, I: 313; Amburger 2007). Tal võisid olla sugulusside-
med 1827. a sündinud ja 1887. a Peterburis surnud kaupmehe Woldemar Eugen Buckiga (Amburger 2007) ja Eugen Theodor Buckiga. Viimane sündis Peterburis 8. oktoobril 1863, õppis aastatel 1881–1885 Tartu ülikoolis paljusid aineid ja töötas Peterburis (Hasselblatt, Otto 1889: 790; Amburger 2007). Ning päris lõpetuseks olgu öeldud, et Kuramaal elas Saksamaalt pärit Bucki suguvõsa. Sellest perest tuli aastatel 1825–1827 Tartu ülikooli farmaatsiat õppima 1804. a sündinud Heinrich Paul Buck. Alates 1836. aastast töötas ta keemikuna Ventspilsis ja suri 1844. Ilmselt õppis ka tema 1839. a Kuramaal sündinud poeg August Nikolai Soeren Buck aastatel 1863–1864 Tartu ülikoolis farmaatsiat. Pärast lõpetamist töötas ta Ventspilsis keemikuna (Hasselblatt, Otto 1889: 140, 557; vt ka RA, EAA.402.2.3256).

ku ametikoht ja siis juba ligi 50 aastat kestnud elutöö suurlinnas Peterburis.

Tänan abi eest Kristiina Hellströmi, Fred Pussi ja Ylo M. Pärnikut.

Kirjandus

- A c t a plantarum. Acta fungorum. 2007. Etimologia dei nomi botanici e micologici e corretta accentazione. <https://actaplantarum.org/etimologia/etimologia.php?n=b&o=1,0,0,0,0,1,2,3,4,5&p=4>
- A m b u r g e r, Erik 2007. Erik-Amburgen-Datenbank. Ausländer im Russländischen Reich. <http://dokumente.ios-regensburg.de/amburger>
- B B L d 2025 = Baltisches Biographisches Lexikon digital. Baltische Historische Kommission. <https://bbld.de>
- B e y M. G. Grenzius sind nachstehende Sachen für beygesetzte Preise zu haben: Erstes Supplement zum Marienburgschen Pflanzen-Verzeichnisse, wovon Doubletten gegen Tausch oder für Bezahlung, wie auch mehrere seltene schöne Saamen zu haben find, wenn man sich deshalb an den Kunstgärtner Hrn. Buek wendet. 25 kop. 1804. *Beilage zur Dörptschen Zeitung*, Nr. 34, S. 2
- В о б р о в 1982 = Бобров, Евгений Г. Из истории ботанических садов Петербурга. — *Ботанический журнал*, Т. 67, №3, стр. 313–318
- B u c k, Peter 1815. *Hortus Orloviensis; or, A catalogue of plants cultivated in the island of Orloff, near St. Petersburg, by Peter Buck, gardener to His Excellency Count Orloff*. Arranged by Frederick Pursh. London: Richard and Arthur Taylor
- B u e c k, Johann Nicolaus 1801. Versuch eines Verzeichnisses der um Hamburg wildwachsenden Pflanzen. Von Hr. Joh. Nicol. Bueck, jun. der Pharmacie Beflissener. — *Botanisches Taschenbuch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst*, Bd. 12, S. 86–115
- B u e c k, Johann Peter 1799. Kleine botanische Bemerkungen über Lieflands Flora von Fischer, vom Herrn Bueck. — J. J. Schmidt (Hrsg.). *Botanisches Jahrbuch für Jedermann*. Lüneburg, S. 214–215
- B u e c k, Johann Nicolaus 1779. *Verzeichniß von in- und ausländischen Bäumen, Sträuchern, Pflanzen und Saamen so zu bekommen bey*

- Joh. Nicolaus Buek Kauf- und Handelsgärtner in Hamburg wohnhaft bey dem Dammdoor am Walle.* Bremen: Georg Ludevig Förster
- B u e k, Johann Nikolaus 1824. *Hortus Francofurtanus oder Verzeichnung der in meinem Garten cultivirten Gewächse mit Hinzufügung der in der Nähe Frankfurts wildwachsenden Pflanzen.* Frankfurth an der Oder: Trowitzsch & Sohn
- B u e k, Johann Peter 1790. *Catalogus von Bäumen und Sträuchern, welche um billige Preise zu haben sind bey dem Blumen-, Samen- und Baumhändler Johann Peter Buek, Peters Sohn; wohnhaft auf der grossen Dreybahn in Hamburg.* Hildesheim: J. M. Schweyckert
- B u e k, [Johann Peter] 1804. Falls Guts-Besitzer geneigt seyn sollten, Lehrlinge zur Erlernung der Gärtnerey mir anzuvertrauen; so bin ich erbötig, dieses unter billigen Bedingungen anzunehmen. — *Dörpische Zeitung*, Nr. 43, S. 7; Nr. 45, S. 8; Nr. 46, S. 8
- B u e k, Otto 1909. *Immanuel Kants kleinere Schriften zur Naturphilosophie.* Zweite Auflage. Erste Abtheilung. (Philosophische Bibliothek, Band 48.) Leipzig: Dürr'sche Buchhandlung
- B u r n a š e v 1838 = Бурнашев, Владимир П. *Прогулка с детьми по С. Петербургу и его окрестностям.* Санкт-Петербург: Типография Главного Управления путей сообщения и публичных зданий; https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_004104582?page=4&rotate=0&theme=white
- B ü c k i u s, P. 1811. *Nomina plantarum per annum 1811 in horto illustrissimo comitis Gregorii Wolodimiridis Orlovii cultarum, cura P. Bueckii.* Petropoli
- C a m p e, Paul 1951, 1957. *Lexikon liv- und kurländischen Baumeister, Bauhandwerker und Baugestalter von 1400–1850.* Bd. I (1951), Bd. II (1957). Stockholm: Humanistiska fonden
- C a m p e, Paul 1960. Otto Hermann v. Vietinghoff, gen. Scheel, Marienburg, der sogenannt "Halbkönig v. Livland" (1722–1792). — *Baltische Hefte*, 2. Heft, S. 82–110
- F a l d e r m a n n, Franz 1834. Ueber die Kultur des *Haemanthus multiflorus*. — *Verhandlungen des Vereins zur Beförderung des Gartenbaues in den Königlich Preussischen Staaten*, Bd. 10, Nr 21, S. 299–304
- F i s c h e r, Friedrich Ernst Ludwig von 1812. *Catalogue du jardin des plantes de son excellence monsieur le comte Alexis de Razoumoffsky, à Gorenki.* . Edition 2. Moscou: Impr. de N. S. Vsevolojksy
- F i s c h e r, Jakob Benjamin 1778. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland.* Leipzig: Verlegts J. G. I. Breitkopf

- Fischer, Jakob Benjamin 1791. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*. Zwote vermehrte und verbesserte Auflage. Königsberg: Friedrich Nicolovius
- Fleischer, Johann Gottlieb, Emanuel Lindemann 1839. *Flora der deutschen Ostseeprovinzen Esth-, Liv- und Kurland*. Mitau — Leipzig: Verlag von G. A. Reyher
- Fre y, Axel 2005. *Biographischer Index Rußlands und der Sowjetunion*. Bd. 1: A–E. München: De Gruyeter
- Friebe, Wilhelm Christian 1805. *Oekonomisch-technische Flora für Liefland, Ehstland und Kurland*. Riga: Hartmannsche Buchhandlung
- Georgi, Johann Gottlieb 1790. *Versuch einer Beschreibung der russisch keyserlichen Residenzstadt St. Petersburg und der Merkwürdigkeiten der Gegend*. St. Petersburg: Carl Wilhelm Müller
- Ger mann, Gottfried Albrecht 1804. Correspondenz — Nachrichten. Schreiben des Hrn. Prof. Germann an Hrn. Dr. Hoppe, d. d. Dorpat den 1sten Sept. 1804. — *Botanische Zeitung welche Recensionen, Abhandlungen, Aufsätze, Neuigkeiten und Nachrichten, die Botanik betreffend, enthaelt*, Bd. 3, Nr. 22, S. 344–348
- Ger mann, Gottfried Albrecht 1805a. Reise durch Estland, vorzüglich botanischen Inhalts, im Sommer 1803 unternommen von dem Herrn Professor Germann in Dorpat. — Hoppe, D. H. (Hrsg.). *Neues botanisches Taschenbuch für die Anfänger dieser Wissenschaft und der Apothekerkunst auf das Jahr 1805*. Nürnberg — Altdorf: J. E. Monath und J. F. Rußler, S. 57–104
- Ger mann, Gottfried Albrecht 1805b. Correspondenz — Nachrichten. Schreiben des Herrn Hofr. und Prof. Germann, an die Herausgeber d. d. Dorpat am 25ten December 1804. — *Botanische Zeitung welche Recensionen, Abhandlungen, Aufsätze, Neuigkeiten und Nachrichten, die Botanik betreffend, enthaelt*, Bd. 4, Nr. 2, S. 17–32
- Ger mann, Gottfried Albrecht 2018. Reis mööda Eestimaad, eeskätt botaanilise sisuga: Sooritanud härra professor Germann Tartust 1803. aasta suvel. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1013–1041
- Hasselblatt, Arnold, Gustav Otto 1889. *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Dorpat: A. Mattiesen
- Hupel, August Wilhelm 1777. *Topograpische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Bd. 2. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- Hupel, August Wilhelm 1791. Ueber die Gartenliebhaberey in Lief- und Ehstland. — *Nordische Miscellaneen*, Nr. 27/28, S. 534–553
- Idv and, Kalju, Aivar Kriiska, Inge Laurik, Aldur Vunk (koost.) 2003. *Pärnu lühiajalugu*. Pärnu: Pärnu Muuseum

- Jelina 2008 = Olga Elina. Private botanical gardens in Russia: Between noble culture and scientific professionalization (1760s–1917). — *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes: An International Quarterly*, Vol. 28, No. 3–4, pp. 312–332
- Jelina 2010 = Olga Elina. Plants, private estates, and public assistance: Development of plant experimentation in Russia, 18th–19th centuries. — *Annals of the History and Philosophy of Biology*, Vol. 15, pp. 51–84
- Jelina 2018 = Olga Elina. A passion for plants: Collections and power games in botany in the Russian Empire from the 18th to the early 19th century. — *Centaurus*, Vol. 60, No. 4, pp. 257–275
- Jochmann, Johann Ludwig 2021. Lapi reisi päevik. (Tlk Tanel Toobik.) — *Akadeemia*, nr 10, lk 1731–1777
- Kiefer, Jürgen D. K. 2005. *Bio-bibliographisches Handbuch der Akademie gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt 1754–2004. Aus Anlaß der 250. Jahrfeier*. Erfurt: Akademie Gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt
- Kieser, Johann Friedrich 1804a. Da ich zu Ende dieses Aprilmonats von hier Reisen werde; so mache ich solches biemittelst bekannt, damit sich diejenigen, welche Anforderungen an mich zu haben glauben, sich mit solchen bis zu dieser Zeit bey mir melden mögen. — *Dörptsche Zeitung*, Bd. 16, Nr. 33, S. 8
- Kieser, Johann Friedrich 1804b. Da ich in einigen Tagen von hier reisen werde; so mache ich solches biemittelst bekannt, damit sich diejenigen, welche Anforderungen an mich zu haben glauben, sich mit solchen bis zu dieser Zeit bey mir melden mögen. — *Dörptsche Zeitung*, Bd. 16, Nr. 34, S. 8
- Koopman, Jacob, Zygmunt Dajdok, Helena Wieclaw, Edoardo Martinetto, Vit Grulich, Radomir Řepka, Pedro Jiménez-Mejías 2018. Global distribution of *Carex buekii* (Cyperaceae) reappraised. — *Phytotaxa*, Vol. 358, No. 2, pp. 139–161
- Kröger von Kriegsheim, Christop 1806. *Forstwirtschaftliche Bemerkungen über die wesentlichsten Gegenstände der Forstverwaltung zur Verbesserung und beständigen Erhaltung der Wälder, mit Anmerkungen des Russisch-Kaiserlichen Geheimenraths Baron von Vietinghoff über die Kultur der nützlichsten Holzarten in verschiedenen Gegenden des Russischen Reichs und vorzüglich in Livland*. Dorpat: M. G. Grenzius
- Kukk, Toomas 1999. *Eesti taimestik*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus

- Kuusk jt 2003 = Вильма Кууск, Лайма Табака, Рамунеле Ян-кявичене (ред.). *Флора Балтийских республик*. Т. 3. *Сводка сосудистых растений* = Vilma Kuusk, Laima Tabaka, Ramunėlė Jankevičienė (eds.). *Flora of the Baltic Countries*. Vol. 3. *Compendium of Vascular Plants*. Тарту: Институт зоологии и ботаники
- Lakmann, Heinrich 1930. *Pärnu ajalugu*. Tartu
- Lakmann, Heinrich 1939. *Das Bürgerbuch von Pernau*. Bd. II. 1787–1889. (Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Livländischen Gemeinnützigen und Ökonomischen Sozietät, 5.) Tartu: J. G. Krüger
- Lindemann, Eduard 1884. Dritter Bericht über den Bestand meines Herbariums. — *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou*, Т. 60, № 4, p. 265–312
- Lipiski 1913–1915 = Липский, Владимир И. Биографии и литературная деятельность ботаников и лиц, соприкасавшихся с Императорским Ботаническим Садам. — *Aлександр А. Фишер-фон-Вальдгейм (ред.). Императорский С.-Петербургский Ботанический Сад за 200 лет его существования (1713–1913)*. Ч. 3. Санкт-Петербург: Типография Акц. О-ва Тип. Дела (“Герольд”)
- Litvinov 1909 = Литвинов, Дмитрий И. *Библиография флоры Сибири*. (Труды Ботанического музея Императорской Академии наук, 5.) Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук
- Maas-van de Kamer, Hiltje, Paulus J. M. Maas 2008. The Cannaceae of the world. — *Blumea. Biodiversity, Evolution and Biogeography of Plants*, Vol. 53, No. 2, pp. 247–318
- Meikar, Toivo 2002. Tartu ülikooli botaanikaiaia õpetatud aednikud (1803–1918). — *Dendroloogilised uurimused Eestis*, nr 3, lk 61–73
- Meuer, Friedrich Johann Lorenz 1829. *Darstellungen aus Rußland’s Kaiserstadt und ihrer Umgegend bis Gross Nowgorod. Im Sommer 1828*. Hamburg: Nestler
- Napiersky, Carl Eduard 1844. Erste Fortsetzung des Chronologischen Conspect’s der Lettischen Literatur, die Jahre 1831 bis 1843 umfassend, nebst Nachträgen zu den früheren. — *Magazin der Lettisch-Literarischen Gesellschaft*, Bd. 7, Nr. 3, S. 1–161
- Nemtšinoва 1982 = Немчинова, Дина И. *Елагин остров. Дворцово-парковый ансамбль*. Ленинград: Искусство
- Ottow, Reinhard 1908. *Album Dorpato-Livonorum*. Dorpat: H. Laakmann

- Personalnotizen. 1856. — *Flora*, Vol. 39, No. 11, pp. 173–175
- Polovtsov 1904/1905 = Половцов, Александр А. *Русский биографический словарь*. Т. 12 (1904). *Обезьянины — Очкин*. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов; Т. 18 (1905). *Сабанеев — Смыслов*. Санкт-Петербург: Типография В. Демакова
- Pritzel, Georg August 1851. *Thesaurus literaturae botanicae omnium gentium*. Lipsiae: F. A. Brockhaus; www.biodiversitylibrary.org/item/48166#page/54/mode/1up
- Pūka, Tarass, Rute Zunde, Ilmārs Zunde 2010. *Latvijas dārznieki no sendienām līdz 20. gadsimta nogalei*. Rīgā: LU Akadēmiskais apgāds
- Recke, Johann Friedrich von, Carl Eduard Napiersky 1827, 1832. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland*. Bd. I (1827), Bd. IV (1832). Mitau: Steffenhagen und Sohn
- Regel, Eduard August 1861. Die Gärten in St. Petersburg und der Umgebung im Herbst 1860. — *Gartenflora*, Bd. 10, S. 203–208, 236–245, 350–355, 375–384
- Regel, Eduard August 1866. Personalnotizen und Neuestes etc. — *Gartenflora*, Bd. 15, S. 154–156
- Reinbeck, Georg 1807. *Travels from St. Petersburg through Moscow, Grodno, Warsaw, Breslaw, etc. to Germany in the year 1805*. Translated from the German. London: Richard Phillips
- Saitov 1912 = Саитов, Владимир И. Петербургский некрополь. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича. Том I: <https://vivaldi.nlr.ru/bx000050135/view>; том III: <https://vivaldi.nlr.ru/bx000050142/view>
- Sander, Heldur 2017. From Germany through Livonia (Estonia and Latvia) to St. Petersburg: Gardener Johann Peter Bueck's life and horticultural work. — *Hoppea. Denkschriften der Regensburgischen Botanischen Gesellschaft*, Bd. 78, S. 45–82
- Sander, Heldur 2018a. Gottfried Albrecht Germann ja tema reisid. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1041–1053
- Sander, Heldur 2018b. Pärnu aednik Johann P. Buecki rännakud ja paikseks jäämine. — *Pärnu Postimees*, 26.06
- Sander, Heldur 2019. The life and activities of professor Gottfried Albrecht Germann, the first natural history Professor at the University of Tartu. — *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*, Vol. 7, No. 3, pp. 58–124

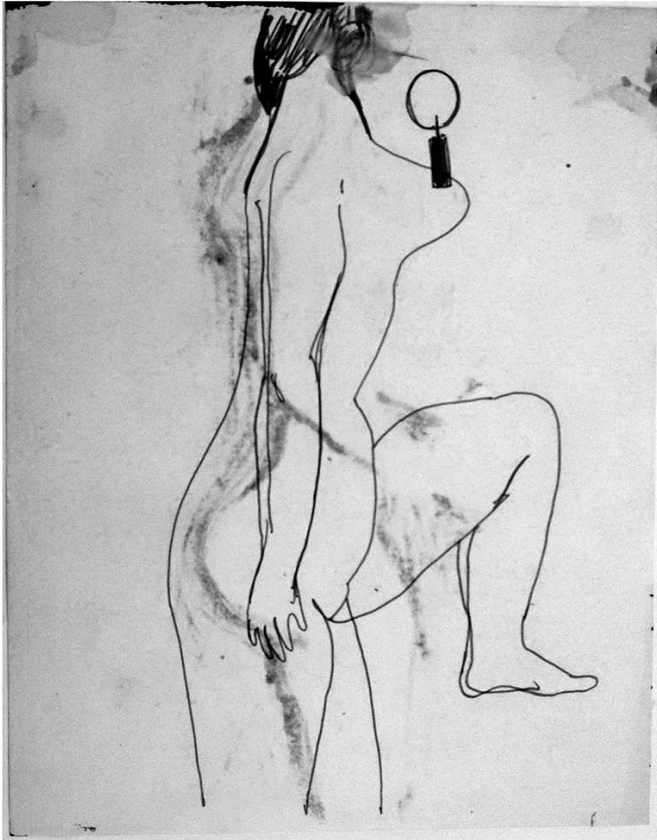
- S a n d e r, Heldur, Toivo M e i k a r 2009. Tartu ülikooli botaanikaiaia algaastad ja esimesed taimekogud. — Tiina Tammet (toim.). *Eesti parkide almanahh*, nr 2. Tallinn: Keskkonnaministeerium — Muinsuskaitseamet, lk 72–85
- S a n d e r, Heldur, Toivo M e i k a r, Wolfgang I l g 2014. Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1103–1120
- S a n d e r, Heldur, Toivo M e i k a r, Anita M a g o w s k a 2014. The learned gardeners of the botanical gardens of the University of Tartu and their activities (1803–1918). — *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*, Vol. 2, No. 1, pp. 53–110
- S c h m i d t, August 1800. *Verzeichniss derjenigen Gewächse, so sich in der Marienburgischen Gartnerey befinden und wovon Doubletten gegen Tausch oder für Bezahlung, wie auch mehrere seltene schöne Saamen zu haben sind; wenn man sich deshalb an den Gärtner August Schmidt wendet*. Dorpat: M. G. Grenzius
- S c h m i d t, Barthold August 1799. Schilderung, wie weit es mit der Pflanzenkunde bis jetzt in der gärtnerey der Liefländer gedeihen ist, von Herrn Schmidt zu Pollenhoff. — *Botanisches Jahrbuch für Jedermann*, Bd. 1, S. 215–223
- S c h m i d t, Barthold August 1802. Ein patriotischer Vorschlag zwey Kornarter in Liefland allgemein bekannt zu machen und anzubauen, von Barthold August Schmidt, Kunstgärtner in Pollenhoff (*Avena orientalis*, Türkischer Haber; *Hordeum coleste*, Himmels-Gerste). — *Abhandlungen der Liefländischen Gemeinnützigen Ökonomischen Societät. Hauptsächlich die Landwirtschaft in Liefland betreffend*. Erster Theil. Riga: Bey Karl Johann Gottfried Hartmann, S. 91–118
- S c h m i d t, Carl Friedrich 1855. *Flora des silurischen Bodens von Ehstland, Nord-Livland und Oesel*. Dorpat: Heinrich Laakmann
- S i e g e s b e c k, Johann Georg 1736. *Primitiae florae Petropolitanae sive catalogus plantarum tam indigenarum quam exoticarum quibus instructus fuit Hortus Medicus Petriburgensis per annum MDCCXXXVI*. Rigae: Characteres Samuel. Laur. Frölich
- S o r g e - G e n t h e, Irmgard 1973. *Hammonias Gärtner. Geschichte des Hamburger Gartenbaus in den letzten drei Jahrhunderten*. Hamburg: H. Christians
- S t o l p j a n s k i 1913 = Столпянский, Пётр Н. *Старый Петербург. Садоводство и цветоводство в Петербурге в XVIII веке*. Санкт-Петербург: С. Л. Кинда
- S t o r c h, Heinrich Friedrich von 1794. *Gemählde von St. Petersburg*. I und II Theil. Riga: J. F. Hartknoch

- Svinjin 1822 = Свиньин, Павел П. Елагин остров. — *Отечественные записки*, Ч. 11, № 27, стр. 132–137
- Trautvetter, Ernst Rudolph 1837. *Grundriß einer Geschichte der Botanik in Bezug auf Rußland*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften
- Tšekmarjov 2015 = Чекмарев, Владимир М. Влияние английской художественной культуры на становление и развитие русского садово-паркового искусства (до середины XIX в.): диссертация на соискание учёной степени доктора искусствоведения. Москва. Том II: www.hist.msu.ru/Science/Disser/Chekmarev-2.pdf; том III; www.hist.msu.ru/Science/Disser/Chekmarev-3.pdf
- Tšertkov 1838 = Чертков, Александр Д. *Всеобщая библиотека России, или Каталог книг для изучения нашего Отечества во всех отношениях и подробностях*. Москва: Унив. Типография
- Urban, Ignaz 1881. *Geschichte des Königl. Botanischen Gartens und des Königl. Herbariums zu Berlin*. — August Wilhelm Eichler (Hrsg.). *Jahrbuch des Königlichen Botanischen Gartens und des Botanischen Museums zu Berlin*. Bd. 1. Berlin: Gebrüder Borntraeger, S. 1–164
- Verehha 1903 = Вереха, Петр Н. (сост.). Исторический очерк развития С.-Петербургского лесного института (1803–1903). Санкт-Петербург: Гос. Типография <https://vivaldi.nlr.ru/bx000050121/view/?#page=2>
- Vietinghoff-Scheel, Christoph 1812. Discours sur quelques objets d’Histoire naturelle recueillis au Caucase; prononcé parle Baron de Vietinghoff, le 25 octobre 1810. — *Mémoires de la Société Impériales des Naturalistes de Moscou*, tome 3, p. 83–96
- Vigée-Lebrun, Louise-Élisabeth 1835. *Souvenirs de Madame Louise-Élisabeth Vigée-Lebrun*. Tome second. Paris: Librairie de H. Fournier
- Vilbaste, Gustav 1939. *Põhijooni Eesti floristilisest uurimisest. Ülevaade Vene valitsuse lõpuni*. Tallinn
- Weinmann, Johann Anton 1810. *Der botanische Garten der Kaiserl. Universität zu Dorpat, im Jahre 1810*. Dorpat: M. G. Grenzius
- Weinmann, Johann Anton 1820a. Bestimmung einiger neuen Gewächse. — *Flora*, Bd. 3, Nr. 39, S. 607–611
- Weinmann, Johann Anton 1820b. Der hiesige Garten ist zwar. . . — *Flora*, Bd. 3, Nr. 42, S. 668–670

- Weinmann, Johann Anton 1824a. II. Correspondenz. Die zweite Aussaat der Sporidien. . . — *Flora*, Bd. 7, Nr. 1, S. 9–14
- Weinmann, Johann Anton 1824b. Descriptiones aliquot plantarum ex horto Imperiali Pawlowskiensi. — Christian Friedrich Hornschuch (ed.). *Sylloge plantarum novarum itemque minus cognitarum*. Ratisbonae: C. E. Brenck, pp. 118–124
- Weinmann, Johann Anton 1824c. *Elenchus plantarum horti Imperialis Pawlowskiensis et agri Petropolitani*. Petropoli: Ex Typographia Orphanotrophii
- Weinmann, Johann Anton 1825. II. Correspondenz. Anfänglich hatte ich die Idee. . . — *Flora*, Bd. 8, Nr. 4, S. 52–56
- Weinmann, Johann Anton 1826. III. Correspondenz. Erlauben Sie mir. . . — *Flora*, Bd. 9, Nr. 11, S. 172–176
- Wiedemann, Ferdinand Johann, Eduard Franz Weber 1852. *Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Est-, Liv- und Curlands*. Reval: Franz Kluge
- Wimmer, Friedrich 1857. *Flora von Schlesien preußischen und österreichischen Antheils*. Dritte Bearbeitung. Breslau: Ferdinand Hirt
- Woodward, Bernard Barham 1903. *Catalogue of the Books, Manuscripts, Maps and Drawings in the British Museum (Natural History)*. Vol. I. A–D. London: Printed by order of the Trustees

HELDUR SANDER (1946) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna (1975) ja kaitsnud Tallinna Pedagoogikaülikoolis magistri-väitekirja geökoloogia alal (1998). Töötanud Tallinna botaanikaaias inseneri, vaneminseneri, nooremteaduri ja teadurina (1975–1995) ning EPMÜ metsanduslikus uurimisinstituudis (1998–2004) ja Eesti Maaülikooli metsabioloogia osakonnas teadurina (2005–2010). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus” (2014, nr 6, lk 1103–1120; koos Toivo Meikari ja Wolfgang Ilgiga), “Kirikupaju, urvapaju: kahe pajuliigi keeruline teekond pühadepuudeks” (2020, nr 7, lk 1216–1236; koos Raivo Kallega), “Hobukastani teekond Eestisse” (2023, nr 9, lk 1645–1669; nr 10, lk 1859–1889), “*Saksamaa*- ja *saksa*-täiendiga võõrpuud ja -põõsad varases kirjakeeles ja rahvasuus” (2024, nr 3, lk 471–517; koos Jüri Viikbergi ja Raivo Kallega) ning “Pühapuude raiumisest ja eestlastele vabadust kuulutanud tammest” (2024, nr 11, lk 2053–2077), saatesõna Gottfried Albrecht Germanni artiklile “Reis mööda Eestimaad, eeskätt

botaanilise sisuga” (2018, nr 6, lk 1041–1053), Heinrich August Dietrichi artiklile “Looduspilte Eestimaalt” (2019, nr 1, lk 103–118) ja Johann Ludwig Jochmanni “Lapi reisi päevikule” (2021, nr 10, lk 1778–1792) ning Andres Tõnissoni koostatud raamatu *Tallinna Botaanika-aed: Aed ja aeg* arvustus “Tallinna botaanikaiaia ajaraamatust ja käekäigust — sügavuti ja laiuti” (2024, nr 7, lk 1307–1326).

VALDUR OHAKAS (jõulujoonistus 1972. aastast)

ISEVOOLU LIIKUV ANU KREE

Kolme tiivaga klaveri saatel

Eve Pormeister

*Olen endaga
olenen särinast
mis voogab ruumis
kõnetab iga ilmingut
ainukordse uudishimuga
sähvakust mis katsub läbi
elu tõendus põhiseid hajaniite*

Anu Kree

Kas *kolme tiivaga klaver* on üldse olemas? Või on see lihtsalt kuulujutt? Ammendava vastuse sellele küsimusele saab anda ainult Viljandist pärit sõnalooja Anu Kree.

Küllap pole juhus, et kujundlikult mõtlev ja tähendusnihkeid armastav kirjanik esitles oma 2025. aasta aprillis ilmunud teist proosakogu just Tartus. Siin on ta õppinud kunsti ja keeleteadust, osalenud autorina loomingulise rühmituse Erakkond 1999. aastal ilmunud koondkogus *Harakkiri* ning avaldanud omal käel esimesed luulekogud *Põhjavalgeni* (1997) ja *Kes me, õied, kuku-me* (1998).

Niisiis astus Anu Kree üsnagi varakult eesti kirjandusväljale, elu virvarri ja emotsioonide rägastikku takerdudes tõmbus ta sealt aga üsna pea pikaks ajaks tagasi. Sahtlisse ta kirjutas edasi. Osa värssidest jõudis ka lugejateni — ainuекsemplaridena valminud luulekogudes.

Avalikku kirjandusellu naasis Anu Kree alles 2023. aastal, mil ta üllitas teda pandeemia ajal tabanud loominguliste puhan-

gute vilju: luulekogud *Vee pealt lendu* ja *Kirjatähe kaitse all*. 2024. aastal järgnesid luulekogud *Palangukõnd* ja *Valge metsa närv* ning esimene puhas proosakogu *Elu nagides*¹ ning osalemine valimikus *Südames laulavad metsad: Eesti metsaluule antoloogia*. 2025. aastal nägid ilmavalgust proosakogu *Kolme tiivaga klaver* ja luulekogu *Suidpidi*.²

Anu Kree *Kolme tiivaga klaver* sisaldab tekste kolmes mitte rangelt määratletud žanris. Nagu ka miniatuurikogus *Elu nagides* visandab autor siingi olemise kihte nii maailma- ja tunnete mitmesuses kui ka inimkäitumise mitmesuses. Viimast tasandit iseäranis tajutavalt novellides. Mida kõike ei tehta hea nime pärast või endalt jões elu võtma minnes uppuva koera päästmiseks, või äärmusliku kassiarmastuse (kass justkui lapse eest) ning päris endas olemises püsimise nimel, või. . .

Isemeelne kirjanik Anu Kree on teadlik oma eripärasest olemisest ehk teistsugune olemisest nii maailmanägemuses ja -tajus kui mõtteseostes ja keelelistes mõttemaalingutes.³ “Kirjutasin ka ise kunagi,” sõnab novellis “Paigarändurite juures” salapärane kunstnik Neo:

“See on niisama hea, kui lõigata ise üht molbertijalga veidi lühemaks. Teha ise, nagu heaks arvad. Kui meeldib viltune tööasend, siis minnagi selle olemise sisse. Liiga palju on täiuse ihalejaid. Ma ei imesta, miks inimesed pingeid kurdavad. Ikka ühte mõõtu ajavatest mudelitest. Isegi mõtted on ette kirjutatud. Aja aga nõõri mööda kõik jonksu. Ja kui veel katsud erineda, saad vardaga susada.” (Lk 69.)

Anu Kreele meeldib olla oma maailma elanik:

Pole midagi õnnestavamamat, kui ärgata öösel kell pool neli sügavast tukastusest ja hakata oma maailma elanikuks. See on ööpäevaag,

¹Miniatuure leidub ka luuleraamatus *Palangukõnd*.

²Seejärel on samal aastal ilmunud veel luulekogu *Iga armastus loeb* (Tallinn: EKSA) ja romaan *Sees sumisev süda: Tuulest sasitud unenäopildistik* (Tallinn: Menu Meedia).

³Vt Anu Kree. *Kolme tiivaga klaver*. Tallinn: Menu Kirjastus, 2025, lk 68, 27. Edaspidi viitavad sellele raamatule leheküljenumbrid tekstis.

kui saab kehtestada uusi reegleid. Kui kogu eelmise õhtu kõhima-
jav tolm on teedel taltunud. Siis on võimalik olla. (Lk 96.)

Maailma, mis pakub talle koguni kirjatähe kaitset. Just kirjuta-
des saab Anu Kree enda sõnul “olla see, kellena end on lihtsam
võtta, seda ennast, kes vajab kujundeid ja kihilist väljendumist”.⁴
Võib-olla usub temagi nagu Kärt Hella, et kujund võimaldab
kirjanikul “keeles üldse midagi objektiivset väljendada”, et ku-
jundina on maailm lihtsalt “selgem, korrastatum, küpsem, aru-
saadavam”.⁵ Kas kujundi sisse kootud sõnu ja sõnumit õnnestub
või ei õnnestu kohe üles leida, polegi võib-olla alati peamine.

Looduse hingestatuse usku inimesena on Anu Kree jaoks
kirjandus otsekui nähtavat ja nähtamatut, teadvustatud ja tead-
vustamata maailma ühendav sild, mis pakub talle “oma otse-
sest kasutuseesmärgist laiemaid tähendushaardeid”⁶ ja võimalust
muuta subjektiivne tõelisus kunstitõelisuseks. Koguni tardunud
asjad, nagu üllatusesinejana laval üles astuv väljapääsumärgi me-
hike (lk 119) ja “häguse kujutluse seest elujanulise olendina” väl-
ja kasvav, otsekui materialiseeruv “isepäine tuvi” (lk 95), võivad
hakata rääkima “elusat keelt” (lk 70).

Anu Kree on looja, kelle maailm paigutub kahte teineteise-
le avatud ruumi: kombatavasse ja tajutavasse maailma. See pa-
kub talle võimalusi kulgeda paigarändurina tunnetuslike oleku-
te ja neis peituvate, mitte üheti hoomatavate ja vaadeldavate ki-
histute vahel, nautida tajusid ergastavaid olukordi ja seisundeid,
põigates ikka ja jälle läbi kolmandast ruumist — oma hinge- ja
keharuumist.

*

EVE PORMEISTER: *Rändame alustuseks tagasi 1990. aastate
Viljandisse Mäe tänavale nr 14, kus sa unistasid laia võraga Tartu*

⁴Anu Kree Eve Pormeistrile 31. XII 2024.

⁵Kärt Hella. *Unenäoliiv: Novelle ja proosapalu 2005–2011*.
Tallinn: NyNorden, 2011, lk 43.

⁶Anu Kree. *Elu nagides*. Tallinn: Menu Meedia, 2024, lk 25.

roosõuna otsas kirjanikuks saamisest. Miniatuuris “Ametite maja” kirjutad sa: “1995. aastal kuulsin alatihti vanemas seltskonnas viibides manitsust, et õpiksin ameti, mis toidab. Hea, et nii ei läinud. Kuigi — tegelikult ikka läks. Raamatud ja pildid toidavad mind alati värskes sõõmuga.” (Lk 127.) Millal küpses sinus otsus hakata kirjanikuks? Kas kunstiõpingud ei kippunud õunapuu otsas unistatud unistust maha raputama?

ANU KREE: Nii seal õunapuu otsas kui ka lapsepõlve puukuu-ri vaikusel pead tõstnud soov kirjanikuks hakata mängis minuga päris tükk aega. Võib isegi öelda, et see polnudki otsus, vaid algusest peale sisemine tung, mida ma ise ei kippunud väga selgelt määratlema ega sellesse sisse kodeeritud tungi esiti uskuma. Tajun seda otsust praegu kui looduse otsust anda mulle tee, suund ja jõud end kirjasõnas kuuldavaks teha. Olles kogenud aegu, mil suur osa energiast kulus loomingu mittetoetavas keskkonnas oma hingejõu eluõiguse eest seismisele, mõistan nüüd seda enam, kui väärtuslik on oma kutsumust järgida.

Kujutav kunst on käinud kirjutamisvajadusega käsikäes, kord esiplaanil üks, kord teine. Usun, et osa töid, käsikirjad, mis praeguseks raamatuteks saanud, ootasid ehk oma aega, tihedat loomeperioodi. Pigem ma ei mõtle sellele, mis oleks võinud teisiti olla. Vahepealsete katsumuste virvarrist ammutan ausa elukogemuse tõlgendamisvõimalusi ning inspiratsiooni. Nii mõneski hiljuti ilmunud raamatus olen lisaks illustraator. Kujutav kunst on mulle ka varem sedasi mõjunud, et visuaalse elamuse juurde tekib mul mõttes sõnaline kaja, sõnadesse paigutuv märgistik. Nii ise maalides-joonistades kui teiste tehtut vaadates tekivad mul kohe meeltesse ka end omavahelistesse seostesse mängivad kujundid ja narratiivid. Samamoodi võib kujundina näha, et seal puu otsas unistatud unistusest ja tolle kuuri magusast saepuru lõhnast said mu praegustele raamatutele lehed. Kuigi olen pärit keskkonnast, kus fantaasiatele polnud ruumi, jäi sealt kuurist minusse siiski õrn lootus sisemise maailma elujõu võimalikkusest.

Avalikkuse ette astusid sa luuletajana. Ja seda päris jõuliselt. Tee proosasseevastu kulges tasahilju ja väikevormides. Viljandi õunapuu juurde naastes selgub aga, et Mäe tänavas ei kirjutatud

sa mitte ainult oma esimesi luuletusi, vaid ka esimesed jutud. Mis pani sind kirjanduslikku vaekaussi kallutama luule kasuks?

Luule lubab mul minna meeltes tärpanud mõtteilmutuslikke äratundmisi uurima täiesti juhusest kantuna, lubab mul ligineda enda sisemisele võnkele nii, et võib juhtuda ükskõik mida. Algul vaevu tajutavast, kuid eiramatust võnkest võib ilmestuda peaaegu et aineiline maailm, ehk siis luule kaudu saavad elu hämarkihid, sisemised, pisut kaheldavadki võnked muutuda ereaineliseks tõeluseks. Luule on kui vähimast vormilisest liigutusest sündiv jõukeeris, olemus, teine *persona* minus, niivõrd väeline, et see teine mina suudab silmapilguks mõlemad minad, nii füüsilise kui ka aurja mina muuta üheks, panna rääkima üht keelt.

Luulega on ka see iseärasus, et ta võib sind kohe aidata, ning luule saab sündida ka väga rasketes oludes. Proosa vajab rohkem süvenemist, tasakaalu ja süsteemsust. Ilmselt hakkangi nüüd jõudma sellistele distsipliinidele lähemale, kuid luule tegutseb minus samal ajal edasi. Näen isegi nõnda, et proosa juurde olen jõudnud tänu luulele, ja mitte seepärast, et luule oleks lihtsamini kodeeritav ja dekodeeritav, luule kontsentreeritus on mul võimaldanud hakata usaldama loomisvalu. Ehk mõnes mõttes on luule mu jaoks nagu lahing, ainus pääs mõnes hingekitsikuses ellu jääda, elu napp, kuid kuhjaga ära tasuv võit. Proosat võin enda loomeprotsessis kujutleda kui treeningut, mis on saanud võimalikuks just tänu keerulistes oludes sündinud luulele, kõige napima välimusega terviklikule universumile.

Kulgemine luulest proosasse tundub ühe kirjaniku jaoks olevat üsnagi tavapärane. “Luuletajates kestab veel lapselik närvikava, või õigupoolest: inimene luuletab, kuni saab päriselt täiskasvanuks. Siis algab aeg kirjutada proosat (mis on palju keerulisem — vastupidiselt meie nüüdisprosaistide hulgas levinud arvamusele).”⁷ Kas žanrinihet või õigemini žanriskaaala täiendust sinu loomingus võib mõista linnarpriimäelikult? Või oli hoopiski nii, et

⁷Linnar Priimägi, “Keele hääled: Neli lühiesseed.” — *Looming* 2020, nr 9, lk 1282. — Kärt Hellerma, kelle poole ma pöördusin sarnase küsimusega, pareerib oma luulekogus *Seniitvalgus: Paraluulet 2013–2014* (Tallinn: EKSA, 2014, lk 96) Linnar Priimäge pooleldi loitsivalt,

“taluda kitsust, tuli hakata jutte pajatama”,⁸ ja et pealegi “ei saa muudkui ühte liini ajada, nii võid rabelema jääda” (lk 67)?

Arvan, et ka proosat kirjutades saadab mind luuletaja närvikava. Lapselikku närvikava pole mul kunagi olnudki — kohe oli selline kannu otsas pikalt elu üle mõtleja oma. Ülitundlik, seda küll, ja see närvikava pole mul sugugi muutunud. Maailma tajumise kõrgendatud vajadus on hea nii luule kui proosa sünniks. Proosa tuli mu loominguusse 2024. aastal hooga sisse, alates tolle aasta algul ilmunud luulekogust *Palangukõnd*, mis sisaldas peale luuletuste ka miniatuure.

Kui mõelda, kas luulest proosasse üleminekuks saaks eeldada närvikava teisenemist lapselikust täiskasvanulikuks, siis arvan, et ei saa. Poeesiaküllane, kujundlik maailmataju istub inimeses kusagil sügaval edasi ning jääb lapse-täiskasvanu võrdlusskaalast välja, teistesse mõjusfääridesse; ehk võiks poeesiatarvet pidada eetoslikuks, kus harjumus ei lähtu väliseskonnast, vaid allub ainult sisemisele loomulaadile. Sarnaselt kirjeldab luuletajat oma essees “Maagilisest silmast, luulemärkidest ja somaatilisest keelevaistust” Valdur Mikita.⁹ Ta kirjeldab luuletajat kui üht üheksakümne üheksa hulgast, kes bussi peale kiirustades saab nähtavast visuaalsest reaalsusest hulga rohkem impulsse kui ülejäänud, kes sama teekonna läbivad. Ja need impulsid, erinevalt tavapärastest füsioloogilistest närviülekannetest, tabavad luuletajat kohe kujunditena. Seega arvan, et sellist klõpsu, mis luuletaja võiks mingil hetkel proosakirjanikuks ümber lülitada, ei saa olla; kui ta ka luulega ei jätka, siis ümbrusest kinni nabitud kujunditest toitujaks jääb ta hing ikkagi. Küsimus on, millele keskenduda, mida endas arendada.

pooleldi sarkastiliselt sõnadega: “Traditsioon sosistab / luuleta / sest proosas pole sul pidet // Proosas on vaid punktiir / tühik ja kriips / tühik ja kriips / fifty-fifty / kas pääsed üle / või kukud lihtsalt / läbi.” Vt Eve Pormeister, “Valgus — meie maailma alus: Vestlus Kärt Hellermaga”. — *Akadeemia* 2021, nr 9, lk 1612.

⁸Anu Kree. *Elu nagides*, lk 32.

⁹Igor Kotjuh (koost.). *Kius olla julge II: Luuletajad luulest. 19 esseed*. Tallinn: Kite, 2015, lk 143.

Luule ja proosa jõuväljad pole kuidagi selle järgi määratletavad, kui raske või kerge on neid luua. Ega ka mitte selle järgi, mida nõuab traditsiooniline vorm. Oma ilmuvas fragmentaariumis *Sees sumisev süda* olen püüdnud luulet ja proosat ühendada, olen andnud seal teadlikult koha ka luulelisele proosale. Pean tähtsaks mitmekülgsust, kuid mitte eesmärgina omaette, vaid kui tarkust järgida oma sisetunnet, liikudes eri žanrides, nii nagu sisetaju teed näitab. Olen õnnelik keelekasutuse peaaegu piiramatute võimaluste üle. Nagu ütleb Paul Celan: “Luule — see on keele saatuslik ainukordsus.”¹⁰ Mulle meeldib tuua saatuslikku ainukordsust ka proosasse, luues juurde uusi sõnugi. Saan öelda, et minu luulest proosasse kulg ei olnud ajendatud väljapääsuna vajadusest taluda kitsust, nagu hargneb arutelu sümbolistlikus miniatuuris “Ruum” kogus *Elu nagides* (lk 32). Ehk tundsin just soovi minna väljendustes konkreetsemaks ning proosaga alustamise tingis eelkõige pähe tulvav narratiivide hulk.

Millest saavad alguse sinu lood? On selleks äkiline mõttesälvatus (Einfall), nagu Šveitsi kirjaniku Friedrich Dürrenmatti ja Vana-Kreeka komöödiakirjaniku Aristophanese puhul?

Minu lood algavad väliskeskkonnast tulvavaid signaale ainult süvitsi tajuda oskavast siseilmast. Seal settinud märkamisi, imekspandavusi, teinekord ka lausa pead tõstvaid orkaane tuleb kuidagi kuulata, kirjutades kuulan kõike, mida mu siseilm räägib. Mõnikord juhin sisemist jutuvada kohe kindlasse ülesehituslikku vormi, teinekord aga võtab kirjutamispalang ohjad enda kätte ning hoopis mina olen see, kes ta rutaka tuhisemisega sammu püüab pidada ehk siis kõik vajaliku kiirusega kirja katsub panna.

Kirjaniku loomukihtides peabki midagi pidevalt pakitsema ning andma end ka jõudehetkel tunda. Kibelus on hea märk. See on aususe vajadus. Loomingu algimpulss toitub ka sellisest aususest, mida hea tava ei taha tunda, milles võib peituda mõni tolmu üles trampiv tundmatu loom, keda lepitab ainult luudeni lõikav tõdemus, selline ehedus, mida kirjanikul endalgi on pisut

¹⁰Aare Pilv, “Paul Celan”. Vt arhiiv.eki.ee/ninniku/NINNIKU4/luule/Celan_kom.htm.

kõhe uurida, aga see on ahvatlev kõhedus, mida on õnnestunud luuletuse või proosapala tekkeks tarvis. See on missioonikõhedus. Loomise algul peabki valdava tundena laiuma missiooni-tunne, valmidus anda ära kõik, midagi vastu saamata, valmidus alluda jäägitult loometungile, millest on saanud uus südame-tunnistus. Muidugi ei jäta see altruism tegijat pärgamata — kui tundmatu sõge loom on kas või mõneks hetkeks suudetud lepitada, valitseb sisemuses avarus, kus liigub iseäranis kosutav õhk. See puhas õhk on kirjaniku tasu.

Arvan, et ükskõik kus ringi käies kannan ma omareaalsus-
prille, sest tahan näha harjumuspärases kujundeid, nihkeid, kan-
nan endas sisemisi reegleid, mis mänguvad minus alatasa ümber,
kuid on siiski piisavalt kindlad, et neile toetuda, piisavalt ärgita-
vad, et olla ideedele tõekeheks.

*Kolme tiivaga klaveris kasutad sa uudse žanrina novelli, kusjuu-
res nii mõnigi tekst langeb — nii minu kui ka küllap sinu enda
arusaama põhjal — klassikalise novelli määratlusest välja. Aga
siiski, mis köidab sind selle proosavormi juures?*

Novelli juures köidab mind selle piisav sugestiivsus. Kui luuletus
toetub kontsentreeritusele ning pikem proosa põhjalikkusele, siis
novell õnnestub või ei õnnestu siis, kui ta asetub sugestiivsusega
sobivasse või mitteveenvasse suhtesse. Ta ei tohi ei heietada ega
heidutada, haigutama ajamisest rääkimata. Ta peab laskma end
nautida kas korra või mitu, kuid pole hea, kui miski takistab teda
ka ühe hingetõmbega sisse hingamast. Novellil peab olema oma
nägu, mida kusagil varem pole kohatud. Sama kehtib ka luule
ning pikema proosa kohta, kuid novell vajab õnnestumiseks ise-
omast ideed, mis on luuletuse jaoks liiga pikk ning romaani tar-
vis liiga pakiline. Järjest enam õpin seda, kuidas pakilisi ideid, ka
konflikte, rahulikult lahti kirjutada, siin näib arenguruum olevat
lõputu.

On sul novellikirjanduses eeskujusid?

Novellžanrist rääkides on mind paelunud näiteks Jan Kausi ja
Mehis Heinsaare looming. Eeva Park kõnetab mind oma lühi-
proosas meisterliku teksti voolavuse kaudu, tajun ta novellides

kõitvat filmilikku ruumilisust. Tugevad sõna valdajad ning isemaste kujundite ja endasse tõmbavate õhustike loojad on nad kõik. Olen olnud haaratud ka Milan Kundera novellilike lühijuttude ajastuomasest iroonia ning sisekaemuste sünteesist.

Samas ei pea ma end väga eeskujude inimeseks, võib-olla ei lase seda mul olla mind pidevalt saatev keskkonnaga vastanduv isepäisus. On siiski novelle, ja ka muudes žanrides teoseid, mida loen uuesti üle. Üht teadlikult mitu korda kogetud kunstielamuse naudingut mäletan eelmise sajandi lõpuaastatest, mil miski enneolematult tugev sisesund viis mind vähemalt neli korda järjest vaatama Vanemuises mängitud ja Mati Undi lavastatud *Taevast ja maist armastust*. Sellest kirjanduse-teatri sünergiast ning A. H. Tammsaare igas ajastus olulisi küsimusi puudutavatest teemadest olen leidnud ka mõnele enda novelli-ideele toetava kandepõhja.

Tuleme nüüd tagasi sissejuhatuses püstitatud küsimuse juurde, kas kolme tiivaga (tiib)klaver, nagu väidab illustratsiooni najal raamatu pealkiri, on üldse olemas, või on see lihtsalt üks kuulujutt. Täpne vastus sellele leidub viimases tekstis.

Kõigepealt aga paar sõna loo üldpildi kohta, kus segunevad materiaalne ja elustatud maailm ning taevane roosa kuma pannakse liikuma ja kiikuma.¹¹ Mulle tundub, et siin kirjeldatud hetkeseisundeid saab vaadelda erinevate vaatenurkade alt: nii impressionistliku kompositsioonina ja sürrealistlike sugemetega pildina kui ka fotograafiliste ülesvõtete kollaažina.

Missugune pilt kerkis sinu kui kunstniku silma ette selle loo ülestähendamise ajal?

¹¹Kiik — ka kui maailma kiik — on üks neist kujunditest, mis torkab Anu Kree tekstides silma. Vt ka miniatuuri “Hoog” (Anu Kree. *Elu nagides*, lk 53). Vt Kärt Hellerma. *Medusa juuksed: Artikleid, esseid, arvustusi, ettekandeid, intervjuusid, mõtisklusi 1988–2018*. Tallinn: EKSA, 2018, lk 478: “Terve elu kiigume maailma kiigel — teel unustusest selgusse ja siis jälle tagasi.” Sama motiivi kohtasin eesti kirjanduses hiljuti Kairi Looki fragmentaariumromaanis *Tantsi tolm pörandast* (2025).

Miniatuuri kirjutades valdas mind tõesti meeoleolu, mis pulseeris mõtteis pildistuvate fotograafiliste seikadena, nii teravusthägusust vaheldades kui elustudes ka pildi äärest teise pildi alguseni, tõmmates tähelepanu alla ka kaadrite uurimata vahealad. Detailikülluses ilmestuv sürrealistlik vaatepilt klaverit lükkava muusikuga tuli mulle silma ette ka kindla kohaga seenduvalt — nimelt koondusid fantaasias mitu kindlat olustikku. Nägin sellist vaatepilti sündimas Tallinna vanalinnas, varakevadelisel, kuid ootamatult soojal õhtul. Ekstraordinaarse muusiku ringkäigute sisse jäi ka Kirjanike Maja, pärast loo kirjutamist Harju tänaval liikudes on mul nüüd peaaegu võimatu mitte mõelda, kunas ning millise maja nurga tagant kohe-kohe üks tõstetud klaveritiib paistma hakkab. Neist detailitäpsusega visualiseerunud momentidest moodustuski ühtaegu veider, jõuline ning impressionistlik kollaaž, tänu millele polnud mul ka proosakogu pealkirja suhtes kahtlust.

Vaheküsimus: kas impressionistlikud pildid väljendavad ka sinu jaoks elu ja inimsilmale nähtava põgusust, ajutisust ja mööduvust, nagu usub saksa kirjanik Klaus Modick? Tuntud kirjanduslikest impressionistidest ehk hetkejäädvustuste meistritest nimetagem näiteks Austria kirjanikku Peter Altenbergi ja baltisaksa kirjanikku Eduard von Keyserlingi.

Impressionistlikud kujutlused ja kirjeldused väljendavad minu jaoks ettevalmistust dünaamilisusele, võiks isegi öelda, et on eelduseks teksti sügavusele ja jõulisusele, need loovad kõlapinna, kuhu mõni äkilisem noot saaks kontrastina sobituda.

Need kirjeldused võivad teinekord olla ka ekspressiivsusega niivõrd sulanduvaks koosmõjus, et ühe ja teise lõppu või algust tuleb otsida hoopis vastandpoolusest. Ütlen selle nähte kohta *õrn ekspressiivsus*. Nii saab olla, kui impressionistlik laad muudab kirjeldatavate pisiasjade tähendusvälja niivõrd kandvaks, et poollääbipaistvatest tundepinteldustest saab mõnes kohas ühtäkki terav maailmavalu või teadmata lõpplahendusega mäss. Põgusust ning pidevat mööduvust väljendavad impressionistlikud pildid küll, ka minu jaoks. Ehk oleks täpsem öelda, et mööduvuse ja

lühiajalisuse pinnalt jääb esiletungiv ja tähtis pidevus seda enam kõlama, sõnum kostab seda selgema heliga ning tõuseb esile.

On impressionistlikud pildid mingil kujul võrreldavad hetke tähendust ja ilu peegeldavate ühepäevaliblikate kogumiga?

Kindlasti võib seda teha, looduse mõõtkavale paigutudes oleme ka inimestena nagu ühepäevaliblikad, kelle värviliste tiibade erksus, ka tundeerksus tasakaalustab piiratud ajakulgu. Siin tuleb mulle meelde üks mu luuletus: “Kõiksus on klaas / vaid imeväike vaheaeg / tema vaevu piimjas tujus / täitunud värvitapp / see oleme meie”.

Kolme tiivaga klaveri olemuse aitab lahti mõtestada üks pisike tiivuline, kes lendab esikaanelt (siin küll veel mitte äratuntav) otse raamatu avalõiku. Kahes eelviimases miniatuuris “Või muidu” ja “Kärbse taustal” kohtame teda inimese olemisvõimaluse peegeldajana, aga ka inimese poolt jälitatavana, viitamaks mõnes mõttes “inimihus vohama pääsenud / rak[ule] mis kehutab tapma” (Ene Mihkelson).¹² Selleks tiivuliseks on kärbes.

Miks just kärbes ja mitte näiteks kogumikus samuti ülesastuvad sääsk või herilane? Või hoopiski Maal umbes 30 miljonit aas-tat elanud mesilane, see ainus putukas, kes toodab toitu, mida söövad ka inimesed? Kes on sinu kohatruu kärbes?

Kärbes on mu proosasse ehk seepärast sisse lennanud, et ta võib oma tegutsemiselt olla märkamatum kui sääsk või mõni sumisija. Kärbes on siin tiibklaveril kui vaikne võimalikkuste tunnistaja. Samas pole ta kõrvaltvaataja, vaid teeb kaasa käitumusliku metamorfoosi, et ühendada kunst loodusteadusega. Ta loovutab kunsti jaoks oma püsimatuse, enda sisse kodeeritud loodusloolise elutsükli, et astuda ootamatutes tingimustes sürrealistlikku ringkäiku kunsti tähenduspaljususes, mille tekitab klaveriga liikuv muusik. Midagi on selles koosluses niivõrd ligitõmbavat, et kärbes, selmet ringi tiirutada, rändab hoopis klaveri kaanel kaasa seda teadmata pikkusega ja teadmatult muutuda võivat teekonda.

¹²Luuletusest “Lühis” Ene Mihkelsoni luulekogust *Torn* (Tallinn: Varrak, 2010, lk 101–102).

Sinu kohatruud kärbest ülestõstetud kaanega klaveril hooman ma just ühe sellise pisiasjana, millele eluõiguse andmine on sulle nii oluline. Sa vaimustud “pisimatest elujanualgetest” (lk 101), väikestest murdosakübetest (lk 98; vrd lk 85, 99, 117). Kas kärbes, kes muide suudab näha korraga nii ette kui taha, ongi see pisi-asi, mida Roland Barthes tähistab oma raamatus Camera lucida mõistega punctum ehk detail või lisapilk?¹³

Jah, nii võib öelda küll. Muusik lükkab klaverit, soe valgus peh-
mendab munakivide südameid. Klaveri kaas on valguse jaoks justkui ainus pinnas, kus ta saab elada oma parimat hetke. Aina edasi kõndiv muusik liigub kaadrist kaadrisse, teadmata kaua, teadmata hulka sarnasusi ja kordusi läbides. Tekivad justkui tuhanded fotoülesvõtted. Ja sel viisil, kõigi vastastikuste mõjude osalisena, võib kärbest siin loos detailiks tõesti nimetada. Detailiks, mis annab suuremale koosmõtjule tähenduse. Samas on kaadrist väljaspool teistsugused mõjud ja veelgi enam nende erinevaid kombinatsioone. Aga need poleks nähtava kõrval justkui tähtsad.

Samal ajal võib siin näha ilmselgest olustikust sündinud kahtlust — kaadriteks saaks muutuda hetked ainult juhul, kui need oleksid kinnipüütavad. Silm küll kadreerib muusiku teekonda, aga me ei tea, milliseks järgmisel hetkel võib muutuda valgus, kas tervikkooslus ühe osise muutumisel püsib, ning kas lisaväärtust kannab kogu see veider tervik, mõni üksikosa või hoopis veel midagi muud, mida ei püüa kinni ei kaader ega kaadrite vaheala — silmapilgutus... Ning kuidas kujuneksid asjad siis, kui klaveritiivale maanduks teekonna jooksul veel tiivulisi... .

Minu jaoks on kärbes klaveril see vähim ja kõige märkamat-
tum, kuid ka kõige eiramatum piirides teiseneva tähendusvälja osa, milleta ei saaks inimene järgida oma loomust, vaid läheks paika rihitud tähenduste keskel kaduma. Kärbes on siin kui inimese tajuulatusest väljapoole jääv tähendusühik, mis libiseb alati eest, aga ometi näitab end kuskil. See on loomingu sünniks vajalik ainukordne nüanss. Rääkides Barthes'i fotograafiakäsitusest, kus foto peegeldab ka esmapilgul nähtamatut, peegeldub siin

¹³Roland Barthes. Camera lucida: Märkmeid fotograafiast. Tlk Anti Saar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus, 2015, lk 60.

tiibklaveri kaanelt ja olendi tiibadelt soe valgus, mis ainult sellises koosmõjus saab oma nimetajaga tõeluseks. Tänu sellele leiab muusik enda teekonnal, ükskõik kui veider see ka paistaks, tasa-kaalu ja sihi. Kolmest tiivast saab omamoodi väga habras, kuid ainuvajalik tõenäosus. Ka õhtupäikese kuma värvikood on kaduv tõenäosus ja need haprused, mitmest mittemiskist koosnevad elulused koos moodustavad jõulise, oma ülesandest kantud tähenduslikkuse.

Miniatuuris “Kärbse taustal”, aga ka novellis “Paigarändurite juures” teed sa juttu putukaks muundumisest. Mõtlesid sa kirjutades näiteks Franz Kafka jutustusele Metamorfoos?

Seos Franz Kafka jutustusega oli mul kaudselt miniatuuri kirjutades peas kumisemas küll. Rohkem tuli aga miniatuur “Kärbse taustal” hoobilt, otsides ehk taga samuti seda varjatud lisaväärtust, mis selles tekstis näitab end nihkena tavalises tantsutunnis, tekitades nihke sotsiaalsete suhete korrastatuses. Jällegi, kui näha seda teksti fotona ja mängida läbi variant, et kärbes saali ei lenda, võiks ta seal ikkagi varjatult tegutseda, muutuda lisaväärtuseks. Ta võiks anda kahele rühmast eristuvale peategelasele võimaluse pidada putukat oma liitlaseks, samastuda temaga, vastanduda saalis valitsevale korrapärale. See proosatekst sai alguse kunagisest kogemusest ning kujunes mõtiskeluks väikese ühiskonnamudeli ehk tantsutunnis tekkivate suhtejoonte üle. Ühtede variatsioonide tulemusena võinuks seal ka kaks inimest korraga putukaks muutuda, et pääseda konfliktist ümbritsevaga. Ju tunneksid kaks putukat end hämaras garderoobis päris hästi, kui teised majast juba lahkunud.

Põgusat garderoobistseeni pärast tantsutundi miniatuuris “Kärbse taustal” võib käsitada sinu kahe proosateose vahelise sillana. Tantsule ja muusikale omistad sa mõlemas proosakogus märkimisväärse koha. Istudes puu otsas muutununa “helidevalmis klaveri[ks]”,¹⁴ oled sa valmis mängima sõnad ja kujundid nagu noodid klaveril omavahelistesse tähenduslikesse suhetesse ja tooma esile kõik varjatu.

¹⁴Anu Kree. *Elu nagides*, lk 26.

Milline on sinu suhe muusika ja klaveriga või mõne muu instrumendiga? Loed sa noote?

Kuna ma ise pille ei mängi, siis seda enam olen muusikakuulaja. Kui olen intensiivses kirjutamisperioodis, on kas saabunud äkiline luulepuhang või hakkab proosas mõni sündmustik kiirelt hargnema, siis kuulan kirjutades Beethovenit, Bachi, ka Chopini. Tänapäevastest heliloojatest vaimustun Ludovico Einaudi ja Arvo Pärdi loomingust. Instrumentidest on hingelähedasemad klaver ning keelpillid, eriti viiul ning vioola.

Lugedes mittenovellilikku teksti “Võimalused”, milles on muu hulgas juttu antikvariaatidest kokku ostetud erikujulistest peeglitest ning nendesse vaatamisest ja mittevaatamisest, meenus mulle tahes-tahtmata Austria klassiku Ingeborg Bachmanni balansseerimine võimaliku ja võimatu, öeldava ja öeldamatu piiril, tema soov nihutada, avardada ja muuta loovaks piire: “Võimatut võimalikule vastandades me avardame oma võimalusi. Et me seda esile kutsume, seda pingsuhet, mille sees me kasvame — see, arvan, ongi tähtis. Et me suundume eesmärgi poole, mis mõistagi siis, kui me sellele läheneme, taas eemale nihkub.”¹⁵ Temaga sarnases tähendusväljas võnguvad näiteks Austria kirjanik Rainer Maria Rilke: “Me seisame ja toetume oma piiridele / ning toome mängu teadmatuse”,¹⁶ ja Šveitsi kirjanik Gertrud Leutenegger: “Minu tekstid on katkematu kahekõne võimatuga, vastuolude püsimine. Ent ka nauding sütitada tervet maailma.”¹⁷

Kas sa ise tõstaksid peeglid seina najale tagurpidi või muraksid “hoopis reeg[li] tagurpidi — sooviga just näha võimalikult palju peegelpilte” (lk 13)? Mil määral näed sa siin kattumisi

¹⁵Ingeborg Bachmann, “Tõe võib inimese kätte usaldada”. Tlk Toomas Kiho. — *Akadeemia* 2006, nr 1, lk 182.

¹⁶Rainer Maria Rilke. *Werke in drei Bänden*. Bd. II. *Gedichte. Übertragungen. Dramen. Schriften*. Leipzig: Insel-Verlag, 1978, lk 211–212.

¹⁷Eve Pormeister. *Näen, kuulan, tunnetan: Vaatlusi, mõtisklusi maailma tajumisest ja eneseotsingutest sõna abil*. Tallinn: EKSA, 2021, lk 415.

ingeborgbachmannliku või teiste mainitud kirjanike loomistungi ja -põhimõtetega?

Julius Ürt ütleb oma arvustuses, et “Anu Kree luule lausa kihiseb pisikesest pidevast piigivõitlusest, vaikselt hõõgavast sisekonfliktileegist”.¹⁸ Sisekonflikt on ühelt poolt iga loomingu eeldus ja tõukejõud, ka proosa jaoks vajalik käivitusalgel. Teiselt poolt võib konflikti pidada tajuerksuseks, ülimalt impulsitundlikuks häälestatud sisemiseks instrumendiks. Siinkohal tundub paslik suhtuda umbusu ja kahtlusega kellegi püüdlusesse loojanatuur konfliktidest vabastada. Siit võib sündida ju midagi ilusat-ehedat!

Mina tunnen sisekonflikti pideva pakitsusena, hingekeelte pineva pinguldusena. Mulle on tuttav ingeborgbachmannlik tung vastandada võimatut võimalikule ning seeläbi pidevalt eest nihkuva eesmärgi poole liikuda. Olen kogenud, et pingesuhte sees on lõputult võimalusi kasvada, lõputult niidiotsi, mida uurida, ning väga eripalgeliste olelusvormide vastandsuhtele resoneeriv tajurikkus kannab hindamatut väärtust kogu selle pingesuhte arenguteljel. Kõige puhtam aeg uue teksti kirjapanekuks on mulle varahommik, kui hakkab alles uneheiaastusest ärkama, või mõne väikese tukastuse järgne aeg. Une ja ärkveloleku piiriala on midagi tuttava-tundmatu ning võimaliku-võimatu sarnast, alalise konflikti allikas, ideede Mariaani süvik.

Reegleid tõe pähe võtta pole mulle kunagi meeldinud, ikka kaalun nende sobivust ja mõttekust, otsin uusi nägemisviise, sütitavat vastuseisu, sest tean, et vastuseisust saab midagi tekkida. Peeglite tagurpidi seina najale tõstmise asemel murraksin hoopis reegli tagurpidi, otsiksin eluavalduste uusi tahke ja nende mitmesuste omavahelisi kaalukeeli just võimalikult paljudest nägemisviiside erisustest. Eks ole tegelikult vajalik reeglid igal hetkel üle kaaluda, lisada neile sütitavat ja ahvatlevat tundmatust, kosutada neid küsitavusega. Öeldava ja öeldamatu piiril balansseerida on mulle üks suurimaid naudinguid, mille teeb eriti meeldivaks pisaajade lõputute variatsioonide ja kaalukeeltega maailm.

¹⁸Julius Ürt, “Anu Kree aeglane luule”. — *Looming* 2025, nr 4, lk 545.

Siseneksime viivuks kunstimaailma. Sümbolistliku varjundiga novell “Paigarändurite juures” kätkeb metatasandil põgusaid mõtisklusi kunsti loomise ja kirjutamise põhimõtete, eetiliste alus- talade üle. Näiteks teistsugune loomine, mida illustreerib inimsilma kujutamine (lk 67).¹⁹

Ookerpruun meesteking manab silma ette sürrrealist René Magritte'i (1898–1967) maalid, mille najal sai kord arutletud kirjanduse ja tegelikkuse, kunsti ja tegelikkuse vahekorra küsimuse üle.²⁰

Maali valmimise pikajalise protsessi kõrvutamine ilmastiku ööpäevase muutusega aga otsekui vihjaks ekspressionismi rajaja Edvard Munchi maalile “Karje” (1893–1910), millest loodusjõudude vihma ja päikese abil valmisid erinevad versioonid.

Kas sina laseksid oma tekstidel Edvard Munchi kombel vihma ja päikese käes settida, või n-ö tuulduda ja pleekuda ajas — “Aeg pleegitab ja tuulutab tekste”,²¹ nagu tegi seda osa oma novellidega Jaak Jõerüüt, et neid siis ümber kirjutada, kohendada?

Loodus setitab siin novellis “Paigarändurite juures” tõesti ka kunstnik Neo maalile aeglaselt ilmuvat silma. Tema pikaldane tööprotsess on justkui hümn aeglusele ja küsimustele. Ka vastustega on aega, need ei mängi siin kuigi tähtsat rolli, vastustele on justkui määratud lõputult settida, nihutada lausa teadmisjanu paralleelvihuks, mis ei pea sellega kunagi kattuma. Loodus muutub, muudab, ringleb. Inimene võtab talle antud aja piires sellele ajale laiendust, lubab vaadata tal maalitava inimsilmaga tõtt. Kunstnik Neo usub paigaränduri eluviisi — miski ei muutu kiiresti, aga ta annab ajale võimaluse setitada nii maalitavat (universumi) silma kui ka ettekujutust inimväiksusest, kindlaks määratud võimete kui piiratud ajateljega. Tekib valgusmäng, milles osalevad mõttelised läätсед minetavad staatilisuse ning tant-

¹⁹Omapärane silm ilmub ka minatuuris “Silma järgi”: kalasilmaga naine unenäos (lk 111–112).

²⁰Tekstid on märgid, mitte asjad; elutegelikkusel ja tekstidel pole vahetult üksteisega mingit pistmist, kaudselt aga küll.

²¹Jaak Jõerüüt. 25 novelli: Põlemine, pommitamine ja teisi lugusid. Tallinn: EKSA, 2024, lk 7.

sivad end kord kaksikkumeraks, kord kaksiknõgusaks, toovad esile kord inimperspektiivist, kord universumi seisukohast äratuntavaid olulisusi. Pealtnäha staatilises keskkonnas, vanaroosade ukseäärtega majas, peitub aga just soodne pinnas nii füüsikaseaduste niheteks kui ka lendlema kutsuvaks mänguks näiliselt reeglitesse kammitsetud ajas. Põrandal elavad oma hingestatud elu pliiatsihelbed, taburetijalal ammu kuivanud värvipritsmed muutuksid sõrme all justkui uuesti pehmeks. Lõuend võib osutada hoopis ruumiliseks varureaalsuseks, tõmmates vaataja nii minevikku, tulevikku kui ka veel tähistamata ajasüvendisse. Kunstnik loob looduse abil ühenduse omaenda silmade ja maalitava vahel, ta töötab justkui lootuses, et silm lõuendil aitab tal selles pliiatsihelvestega kaetud põrandaga ruumis leida tasakaalu teisenemiste ja püsivuse vahel.

Osalt muutumisvalmis ja osalt oma jõu piiratusse vangistatud inimväiksus astub siin novellis dialoogi Magritte'i maali-de sürrealismiga. Ühelt poolt oleme kõik oma tegevusega, olgu see looming või midagi muud, looduse tuulutada ja pleegitada. See, kui palju saame ise kaasa rääkida, kui suures ulatuses rakendada oma tahtmist, meelejõudu, ning kustmaalt võtab loodus n-ö pliiatsi ja pintsli enda kätte, see otsustuspunkt ja kaalupügal jääb meist mitteolenevate sfääride määrata. Munchi maal "Karje" paneb mind mõtlema, kuivõrd tähtis on tajuerksa olendina antud võimaluste piires edasi liikuda. Olen ka mõelnud, et sellise ilme-ga, nagu inimene seal on kujutatud, reageeriksin kindlasti sellele, kui mulle kirjutamine keelataks. Eks kõik need, keda on õnnista-tud kujundliku maailmatajuga, vajavad ümbruse tajumiseks mär-giseid, hoolimata sellest, kuidas loodus neid ajas muudab.

"Lõuend võib osutada hoopis ruumiliseks varureaalsuseks, tõm-mates vaataja nii minevikku, tulevikku kui ka veel tähistama-ta ajasüvendisse," kinnitasid sa veendunult. Kuidas on lugu pa-beriga, kuhu sa paned oma lood kirja, või arvuti valge ekraaniga, kuhu sa toksid oma lood? On nad võrreldavad lõuendiga?

Ma usun küll, et süvenenult töötades ei läbi loodav pilt või lugu ainult peas tekkiva kujutluse ning aineliste töövahendite lineaar-set telge, vaid paberi või ekraani ja kirjaniku kokkukulg on palju

isiklikum, hulga reeglipäratum ja metsikum, kui võiks arvata. Ka muusikutel on oma instrumendiga eriline suhestus, ja olgugi et kirjaniku töö peädib kaunit kaante vahele köidetud raamatuga, loevad just (praegusel ajal põhiliselt) klaviatuurimärgised neile vajutatud sõrmejälgedest välja kogu selle hingestihia, nii pakitseva rõõmu kui ka sügava valu, millega arvuti taga on istunud. Ja ekraan on näinud lugematul arvul kordi mööda teda libisevaid mõtlemaid ja tundlevaid pilke, ühes kirjutaja hingelõõmaga. Seega võib siin leida lõuendiga hulga sarnasusi. Peale midagi luues võimalikuks saavate erisuunaliste ajasüvendite võib juhtuda muudki imelist, nähete erisuste füüsilised seaduspärasused võivad asendada aineühesusega — fantaasiale ainuomase, uueks reaalsuseks saanud substantsiga.

Sa elad niisiis korraka kahes ruumis — füüsilises ning subjektiivses ja kujundlikus reaalsuses ehk kunstitõeluses —, liikudes nende ja neis paiknevate arvutute paikade vahet ka ise justkui paigarändurina.

Elan tõepoolest korraka nii kunstitõeluse ruumis kui ka realistlikus. Juba päris varajases lapseas joonistus minusse küll vaid tajusid pidi, kuid kindlalt ilmestuv teadmine nähtamatust kujutluste maailmast, millest sai mu sisemine pelgupaik, kunstitõeluse ruum. Kombatav maailm pakub küll oma ainelist turvalisust, kuid ei suuda kunagi resoneerida sisemisele sügavuse tungile. Kuna üks vastandlike tubade vahel on alati avatud, käib seal päris vilgas sagimine. Ühel hetkel võivad mu loomukihid otsustada muutuda veel mitmeks oleluseks, kes kõik tahavad viibida seal kodus kunstitõeluse toas. Realistlik ümbrus soovib mind aga omakorda endasse tõmmata ega taha tihti mu eelistustest midagi teada. Nii putkan tihti kunstitõelusesse tagasi, kui vähegi võimalik ja kui möödapääsmatud asjad “pärismaailmas” aetud. Õhtuks olen sageli sellest rahvaste rändest päris väsinud, kuid mu siseilma fantaasiaküllased tegelased on mulle nii tähtsad, et elan neile kaasa ka unenägudes. Kuna realistlik maailm killustab ja kannatab üks-teist üle trumpavate signaalide ülekülluse käes, siis meeldib mulle teha endale oma üleküllus, mis on nii hingeomane, et selle käes

võin kasvõi kannatada. Loomepuhangutele igatahes mu enda teh-
tud üleküllus meeldib.

*Prima Vistal 2025 pajatasime paikadest. Sinugi tekstides on
tegevuspaikadel oma missioon. Novellis “Plaaniväline elu” lööb
Gusta lahti linnakaardi, et otsida ühel kindlal eesmärgil üles
üks paik. Paik, kus ta saaks vabaneda oma depressioonist, ru-
sutusest, sest ta oli arvatavasti jõudnud äkki “surnud punkti,
surmapunkti”, piirini, kust enam ei saa “mitte sammugi edasi!”²²
Gusta plaani sekkub aga deus ex machina’na üks koer, kes muu
seas viib mõtted Ivan Turgenevi (1818–1883) kurvale loole Mu-
muu (1852).*

*See on väga valus teema, mida sa siin puudutad. Samas sa
ei stigmatiseeri enesetappu, vaid liigud ikka elutahte poole. Ba-
lansseerimist depressiooni ja elujaatuse, morbiidsuse ja vitaalsu-
se vahel tasandad sa koomika, naeru, pisku melanhoolia ja musta
huumoriga või traagilise satiiriga (kunstkarusnahast poolmantli
ja inimese kuvandina).*

*Mis ajendas sind kirjutama inimese äärmuslikust seisundist,
eksistentsiaalsest piirikogemusest, inimese õigusest ise otsustada
oma elu üle ning määrata oma lahkumise hetk ja viis?*

Tean, et sisemine rahu võib olla habras. Mehis Heinsaar on ühes
intervjuus öelnud, et inimene, kes suudab tajuda ja taluda palju õr-
nust, peab olema jõuline. See pole täpne tsitaat, aga olen temaga
ühite meelt. Olen kogenud, et teinekord võib õrnus sedavõrd kont-
sentreeruda, et inimene võib murduda just sellest samast õrnusest
kokku pressitud tiheduse käes. Ja see võib madalseisu tõmmatud
hinge jõulisuses toime panna väga äkilisi muutusi. Teinekord aga
võib see õrnadest võngetest tekkinud raskus näidata end hoopis
tühjusena. Inimene mõtleb, et midagi on lahti, ehk kõige hullem
on siis taluda teadmatust, kas tal õnnestub endiseks tagasi saada.
Tal on valida olla ainult kas kivi, laava või tühjus, valida ainult
väga ekstreemsete aineolekute vahel. Mõistagi pole ükski neist
valikutest inimsõbralik ning on tihti õnneküsimus, kuidas kellel-

²²Klaus Mann. *Der Wendepunkt*. München: Spangenberg, 1989,
lk 388.

gi õnnestub neist äärmuslikest seisunditest välja tulla. Sest sise-muutused võivad teinekord minna väga kiireks, areneda niivõrd intensiivselt, et saatuslik samm polegi sellisel juhul otsus, sest ot-sust saab teha rahulikult. Kui olla sisekeerises, pole mõtet arutada ka õiguse küsimuse üle. Novellis “Plaaniväline elu” kujutan Gus-ta teekonda jõekääruni kui pimesikumängu, sest tema kavatsuses on pigem rahulikku kulgu kui äkilisust. Tahan siin näidata elu kulgu, mis, põhjuseid puudutamata, ligineb lõpule. Kujutan siin ümbermõtlemise hetke, tungi nõrgemat päästa, ja tahtliku sammu tahtmatuks muutumist.

Eredaks näiteks teistsuguse ruumi ja paiga loomisest on sümbo-listlik, sürrealistlik miniatuur “Järv”, milles ootamatult ilmub loo tegelase ja lugeja ette justkui lõputult paisuv veekegu sellest väik-semas vanas aidas.

Üleminekud ühest seisundist või olekust teise ning nendega kaasnevad inimeste käitumisviisid nii nende välimistes kui ka si-semistes ruumides on sinu meeli ikka ja jälle köitnud. Ja siis veel see laia tähendusvälja ja kasutusareaaliga mitmekihiline kala ku-jund peegeldamaks inimese loomust. . .

Jah, novellis “Järv” tuleb esile küsimus, kuidas unistus võib ini-mest käituma panna. Just siis, kui unistus teostub kujul, mida poleks oodanud, ja muutub siis valmis maailmaks, kaotades küll unistuse tähenduse, kuid kus hakkavad sündima õige veidrad as-jad. Siis joonistuvad välja piirid soovitu ja mittesoovitu sees, ala-tasa selgineb midagi ka peategelase siseruumis. Mind huvitab, millisel hetkel peab ta kõige paremaks pinge lahenduseks val-mis maailmaks muutunud unistuse hävitamist. Kala sümbol näi-tab siin nii sotsiaalses suhtes sees olemist kui ka sellest pääse-mise soovi, soovi pääseda liigselt paika rihitud hierarhiast, samas teadmata, mis on parem alternatiiv. Peategelane kompab siin ka oma sisemisi võimatusi ja võimalikkusi, laseb endas selgineda, kust läheb piir ise otsustamise ja järeleandlikkuse vahel. Tõsta-tub küsimus, kui võrd soostub keegi omaenda ideede teostamise nimel pingutama, ja kui võrd vajab ta innustamist, keskkonda kaa-satust, inimestevahelisust, väljastpoolt tulevat mõju. Just välis-mõjude keerises selgineb peategelase sisemine taluvuspunkt, mil-

le murdudes (tema sõbrad soovivad teda muuta kalaks, keda ei pea isegi püüdma, kes hüppab ise kaldale) variseb tema täiuse ning ka sõltuvuseiha koost. Ideaalse ja utoopilise valmismaailma ahistus ületab nüüd juba kaugelt tema algse iha tähelepanu, erilisuse, staatuslikkuse ja mugavuse järele. Äärmusliku utoopia läbi tajutatav peategelase avastus endise ebatäiusliku elu hüvedest mitte ainult ei valitse aidas asuva järve mõttekuse üle, vaid ta näeb kohest vajadust hävitada järv koos aidaga, ehk siis püüab endast välja juurida ka idealismi algimpulsi.

“Äärmuslik utoopia” on harva esinev sõnakooslus. Kus jooksevad sinu jaoks piirid “utoopia” ja “äärmusliku utoopia” vahel?

Äärmuslikku utoopiat võiks vaadelda kui allegoorilist elumudelit, kus ideaali tingimused paiknevad kihilises sümbioosis ning see läbi võimendavad üksteise eelduslikke vahekordi. Novellis “Järv” leiab aset justkui võimatuste gradatsioon — aidas laiub loogikavastaselt suur järv koos selle elustikuga, utoopia muutub peategelase jaoks järjest ahvatlevamaks, kuni meeletpetteni, justnagu utoopiline äärmus talle sobiks. Alles oht tavatusse elumudelisse kinni jääda ning kalaks muutuda osutub taluvuse jaoks äratuskellaks.

Kahe inimese vahelisi psühholoogilisi piire kompavat ja pisut müstilist kurb-humoorikat novelli “Metskassi süda” võib mõnes mõttes käsitada psühholoogilise trillerina. Kas sul mõlkus selle veidi kriipi loo kirjutamisel meeles mõni triller või põnevik, kus tegutseb kuri mänguasi?

Trillereid seda kirjutades n-ö kuklas ei kajanud. Pigem tulid siin mängu küsimused, et kui palju võib vajadus kellegi eest hoolitseta inimest muuta ning millistel põhjustel võivad koos elavad inimesed oma sisemisi tugevaid tunge ja eelistusi varjata, ning kustmaalt hakkab mäng ohtlikuks muutuma. Novell räägib sellest, miks üldse selline salajane varjukülge võib tekkida, millisel viisil ja põhjusel olulist vaka all hoitakse. Samuti huvitab mind, kunas võiks see harjumus murduda. Siin tõuseb esile küsimus inimloomuse muutliku ja muutumatu osa üle, katsun selgusele jõuda, mis paneb kedagi vastu oma sisemisi eelistusi ikkagi män-

guga kaasa minema. Kõik need kaadritagused psühholoogilised nähted saavad oma toimimises ringelda just sellises piiratud maailmas. Tumedad hämaralad saavad jõu kahe inimese omavahelises suletud ringis, kus moodustuvad ainult neile endile nähtavad tegevuskoodid, nüansid. Teinekord tundub, nagu võtaks need signaalid juhtimise üle ja asjaosalistel ei jääkski üle muud, kui järgneda.

Sinugi puhul ei saa ma üle ega ümber puudest. Loodusega üksilemine tundub olevat koguni üks sinu eetiline ja esteetiline credo. Avaloo “Pagenduses” üks läbiv kujund on vaheer (vt ka miniatuure “Kodu” ja “Mõttejõud”), õigemini öösel tormiga murdunud vahtraoks. Viivi Luik alustab oma luuletust “Vaheer lumetel väljal” sõnadega:

*Oled alasti vaheer,
lumetu maastiku süda.
Tühjusse voolavad
tardunud asfaldist teed
üle su juurte,
milles on lunastus sügav.
Küside keegi ei taipa,
mida sa sellega teed.*

*Mõnda, kes läheb su alt,
õnnistad tõstetud käsi,
sest et ta silitas viivu
su pragunend koort.²³*

Kas sinu vahtraoksas elab samuti mingi lunastuslik jõud?

Vahtratega on mul väga isiklik suhe. Põen vahtraõieallergiat, mis möödus sel kevadel (2025) väga kergelt, sest õhk püsis kaua jahedana. Nii sügavale olen ma oma vahtraarmastuse lasknud, et

²³Viivi Luik. *Kogutud luuletused 1962–1997*. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk 200.

vesistan kevadel kaks nädalat nende erkkaunite õiekobarate peale. Kindlasti tuleb sellisest silmi märjaks võtvast isiklikust suhtest ka jõud. Vahtrad on mulle alati hingetuge pakkunud, jälgin neid puid igal aastaajal, ja on nad ka ju aasta jooksul ühed kõige enam välimust muutvad puud. Vaher on väga dünaamiline puu, ta sobitub luulehinge heitlikkuse ja rahutusega hästi. Sügisel muutuvad ta laiad lehed profitasemel tantsijateks, tehes enne maale langemist graatsilisi kiigehoogudest kantud pööriselemente. Nii et pean vahtrat meil kasvavatest puudest üheks isemeelsemaks liigiks, tajun temast tulvamas meelipuudutavat ja lunastuslikku jõudu.

Kris Moori foto su Facebooki-lehel oled sa 15. mail 2025 allkirjastanud sõnadega “Erak looduses”. Nende kahe sõnaga näid sa edasi andvat paar väga olulist, kui just mitte kõige iseloomulikumat joont iseendast.

Jah, kindlasti. Kui elu nii toimiks, elaksin ehk kogu aja mõne puiestiku või põõsastiku sees ja kutsuksin sinna teinekord mõne harva külalise. Ju peitub selles tõde, et ma pole niivõrd just inimeste inimene, kuivõrd inimeste hulgast loodusesse põgenev inimene. Muidugi ei saa ma ka lausa selle võimsa algkoodi vastu, mis paneb suhtlema, ja lävimine loomulikult rikastab. Samas tekib mul teinekord, nagu vastukaaluks eraklusele, ka tugevaid ja isemoodi kiindumusi. Võin öelda, et suhete sees pole ma ära õppinud väga korrapärasest balansseerimisest, ikka juhtub nii, et ühel hetkel süvenen omaette olemisse, teisel lähen liialt sisse sinna vastaspoolusesse. Looduses ma pärast nendest üles-alla võngetest taastun, ja muidugi on selline hüplik seltsielu soodne pinnas loomingule tekkeks. Loomingule need kõikumised meeldivad.

Elin Toona on meie 2022. aastal Akadeemias avaldatud vestluses öelnud: “On ikka huvitav olla inimene, eks!”²⁴ Sina kirjutad ühes Kirjatähe kaitse all avaldatud luuletuses:

²⁴Eve Pormeister, ““On ikka huvitav olla inimene, eks!”: Vestlus Elin Toonaga”. — *Akadeemia* 2022, nr 10, lk 1860–1887.

*On vaja kõndida vihmaks
ja tulla tagasi
nii märkamatu teemegi
sätime end terve elu
inimeseks
joonistume oma värvides
visanditena ümber
peale kõrvale kohale
et tulitada teadvele
ainus eluoleng
viia ristuma lõputus²⁵*

Mida tähendab sinu jaoks inimeseks olemine?

Tunnen seda küsimust kuuldes, kuidas nahk mu oimukohtadel hakkab surisema. Küsimus puudutab meid kõiki lähedalt, aga vastused ei saa õnneks või kahjuks kattuda. Isegi kui kattuvad sõnades, ei ühti need kogemustes kunagi samastuvalt. Aga mis on ühine, see on teise inimese kogemuse soojus; olenemata, millest keegi on läbi tulnud, moodustavad need kogemuste soojused ühisteadvuses imaginaarse, kuid tajutava eluõigusega substantsi.

Inimeseks olemise üks ja kindlasti väga väärtuslik tahk on võimalus mäletada rohkem ilu kui ebaõnne. See on aju tasakaalustav mehhanism, et olgugi kui rasketes katsumustes on käidud, tõuseb hiljem parem pool ikkagi pinnale, kas või kübeme jagu.

Arvo Pärt on ühes oma mõtiskluses öelnud, et kõige suurem ohver on armastus, ja samas, armastus kustutab ohvri mõiste, ohver muutub ise armastuseks. Selle tõdemusega tuleb mulle meelde, kuidas ühel sügisel, väga harval korral, kui olen Viljandis ühistransporti kasutanud, sündis bussis midagi imelist. Sõitjad olid sisse astunud ja juht vajutas juba gaasipedaalile, kui buss jäi järsult uuesti seisma. Mõnekümne sekundi pärast tuli esiukselt sisse kleenuke poiss, mitte ehk vanem kui seitsmene, seljas suur pungil kott, mille alläär ulatus põlveõnnaldeni. Selmet edasi tor-

²⁵Anu Kree. *Kirjatähe kaitse all*. Tallinn: EKSA, 2023, lk 9.

mata, jäi ta juhikabiini ette seisma ja ütles aitäh. Selles üksikus ja tavalises sõnas oli nii suur hardumus ja tänu, millist pole ma kunagi varem ega hiljem kuulnud. Ka ta pilk oli täis hardumust, mingit väga harvaesinevat hingeainest. Bussijuht oma headusega, ehk isegi kõikuvalt pinnalt sündinud otsusega hilineja ära oodata, oli poisi jaoks sel hetkel jumal. Teadsin juba siis, et see seik talletub mulle meeltesse. Nii sooja metamorfoosi, võimaliku ohvri armastuseks muutumist pole ma argises olustikus hiljem kohanud. Selliseid piiripunkte, kus risk kõik kaotada ei katkesta usu tingimusteta järjepidevust, on oluline tähele panna, neis pisikes-tes jõupööristes peitub inimese parem pool.

Inimeseks olemine on aususe taluvusproov. Elu läkitab meile alatasa pilte meist endist. Võime neile selja pöörata, võime proovida neid omatahti üle joonistada, aga meie suurus selgineb siis, kui ajal, mil meis tõstab pead viha, nõutus, süüdistamissoov, mängurlus, eneseõigustus või mõni muu mittemeeldiv tahk, satume nende piltidega tõtt vaatama. Üks ilusamaid hetki inimeseks olemises on ka see, kui sõber, mõelnud sõprusel loobuda, otsustab siiski andestada. See piirihetk, mil ta leppiva otsuseni jõuab, see õrnvidejas inimsuse kaalukeel, see on taas üks lootuskübe, teed näitav täht mitte sugugi ainult heast koosnevas ühisteadvuses.

Aitäh sulle, Anu, meelikõitva vestluse eest!

Mai, august 2025

EVE PORMEISTER (1956) on lõpetanud germanistina Leipzigi Ülikooli 1980, filosoofiamagister saksa kirjanduse alal 1992, filosoofia-doktor saksa keele ja kirjanduse alal 2003 (mõlemad TÜ). TÜ filosoofiateaduskonna õpetaja 1980–1992, saksa filoloogia õppetooli lektor 1992–2004 ja saksa filoloogia osakonna uuema saksakeelse kirjanduse dotsent 2004–2014; Tartu Linnaraamatukogu väliseesti ja vanema raamatu osakonna raamatukoguhoidja a-st 2016. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde” (1999, nr 7, lk 1505–1509), “Mida tänapäeval tähendab Šveits” (2001, nr 5, lk 977–987), ““Kirjutan, et mu valudest saaks pidu”:

Kohtumine Gertrud Leuteneggeriga 28. juunil 2002 Zürichis” (2003, nr 4, lk 813–820), “Ingeborg Bachmann: Välditamatu poeet ja kõhklev lootja” (tlk Krista Räni; 2006, nr 1, lk 184–210), “Kas maailm on tunnetatav: Salapärane kass, ema ja kõrb Eugen Ruge romaanis *Cabo de Gata*” (2016, nr 10, lk 1733–1760), “Ma näen aega” (2019, nr 3, lk 518–528), “Maastiku lummuses ja köidikuis: Julio Llamazarese romaanist *Kuidas vaadata vett*” (2022, nr 5, lk 857–871), “Elu ja hinge keerdkäike tõlkides: Mõtisklusi Jaak Jõerüüda teosest *Seitse odüsseiat*” (2023, nr 5, lk 801–824), “Robert Walseri jälgedes: Märkusi Enrique Vila-Matase *Bartleby & Co* joonealustele märkustele” (2025, nr 1, lk 102–123) ja “Booloro ja “hoor”: Gabriel García Márquezi *Augustis kohtume*” (2025, nr 8, lk 1362–1374); intervjuud Jaak Jõerüüdaga “Igavene otsimine: Teekond iseendani” (2020, nr 7, lk 1246–1277), Kärt Hellermaga “Valgus — meie maailma alus” (2021, nr 9, lk 1602–1628), Elin Toonaga ““On ikka huvitav olla inimene, eks!”” (2022, nr 10, lk 1860–1887) ja Klaus Modickiga ““Hääbuv kuningas” — Eduard von Keyserling” (tlk Anne Arold; 2024, nr 8, lk 1353–1366); tõlkinud Gertrud Leuteneggeri essee “Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhimõtetest” (1989, nr 4, lk 704–710), Leuteneggeri luuletusi (2003, nr 4, lk 809–812) ning Torsten Hoffmanni artikli “Vastu võtta terviklikkus: Kaaskiri Schilleri *Wallenstein*’i proloogi tõlkele” (2009, nr 11, lk 2100–2105).

VALDUR OHAKAS (jõulujoonistus 1972. aastast)

INTERVJUU ANDREAS KALYVASEGA

Jens Jaanimägi

Jens Jaanimägi: Alustame põhiküsimusest — mis on taustaks su otsusele minetada oma klassilõhe-analüüsis poliitikateoorias levinumad kategooriad, nagu proletariaat või subaltern, * ja keskenduda just vaesuse ja rikkuse dihhotoomiale? Kas taustaks on pigem strateegiline kaalutlus, mida näeme mitmesuguste meie kaasaja liikumiste puhul, nagu näiteks “Occupy Wall Street”, mis keskendub oma klassianalüüsis 99 ja ühe protsendi vastuolule, eeldusel et proletaarlase või subalterni kategooriatega on enamikul inimestel end tänapäeva oludes raske samastada, või on taustal hoopis mingisugune mõisteline kaalutlus?

Andreas Kalyvas: Tegelikult oli mu lähenemise aluseks pigem ajalooline kaalutlus. Uurides demokraatia teemat, paistis selgelt välja, et 19. sajandini defineeriti demokraatiat võrdlemisi ühemõtteliselt vaeste mõiste kaudu. Vaesuse ja demokraatia mõistelise seostamise puhul on tegu väga-väga pika traditsiooniga, mille kadumine näib olevat üsna hiljutine nähtus. Nii et kui ütleme, et alates antiikajast kuni 19. sajandini tuginesid demokraatiamääratlused, mis võimaldasid mõtestada ja mõista seda spetsiifilist poliitilist vormi, enamasti vaeste olemasolule, siis mina alustasin sellest, et püüdsin neid eri määratlusi mõisteajalooliselt nende jälgi pidi taga ajada. Oma teooria tänapäeva poliitilisest olukorrast rajasin ma kõigest selle mõisteajaloolise aluspõhja peale. Seega ei ole nii, nagu ma oleksin järsku avastanud, et vaeste poliitiline

*Subaltern on koloniseeritud rahva esindaja, kes on küll võtnud omaks koloniseerijate väärtussüsteemi, ei kuulu aga nende hulka. Samuti jääb subaltern võõraks oma rahvuskaaslaste jaoks. Eesti alal olid 19. sajandil ja 20. sajandi algul subalternid nn kadakasakslased. Mõiste võttis kasutusele Antonio Gramsci. *Toim.*

asend oli demokraatiakontseptsioonile 24 sajandit järjest keskne mõiste, aga 19. sajandil asendus see “rahva” mõistega, mis omakorda tõrjus vaesuse mõiste demokraatiakontseptsioonist välja.

JJ: Mõistan püüdlust mõisteajaloolise järjekindluse poole, aga kas meil pole põhjust arvata, et ehkki vaesuse puhul on tegu mõistega, mis on pikalt olnud demokraatiakontseptsioonis keskne, siis vaesuse mõiste enda tähendus võis olla eri hetkedel nende 24 sajandi jooksul äärmiselt mitmekesine?

AK: Jah, üldiselt tähistab “vaene” kategooriat, mis on seotud mingil moel ilmajäämise ja allutatusega. Vaesed on need, kellel puudub eraomand, kellel pole vahendeid elada oma elu nii, nagu nad soovivad — neil on alati midagi puudu, nad peavad alati töötama, et oma vajadusi rahuldada. Teisisõnu, vaesuse kategooria on märksa laiem kui näiteks proletariaat, mis seondus peamiselt vabrikutöölisega.

Vaeste hulka võivad kuuluda osalise tööajaga töötajad, hooajatöölised, töötud, eakad. See kategooria hõlmab palju enamat kui ainult käsitsi töötajaid. Seetõttu eelistan ma mõistet “vaesed”, kuna see hõlmab ka muidu nähtamatuks jäävaid rühmi.

JJ: Samas näib mulle, et mõistepaarid nagu proletaarlane ja kodanlane, samuti näiteks patriits ja plebei, on määratletud just nende kahe vahel eksisteeriva struktuurse antagonismi kaudu. Vaest saab küll vastandada rikkale, ent samas ka kõiksugu teistele kategooriatele. See antagonism pole siin hoopiski nii selge.

AK: Sotsiaalset antagonismi ei saa tegelikult kunstlikult luua ega ette määratleda. See on ajalooline nähtus. Seda saab arutada, eritleda, selle üle mõtiskleda, seda aimata — aga ei saa eeldada, et proletariaadi identiteedis oleks juba eos olemas vaen kodanluse vastu.

Ka Marx ei arvanud nii — selleks ongi vaja organisatsiooni, parteid, haridust. Selles mõttes ei ole minu meelest kategooria “vaesed” kuigi erinev proletaarlasest, eriti kui me teame, et Antiik-Roomas tähendas proletaarlane kõige vaesemat vaest — inimest, kellel ei olnud midagi peale oma laste.

Nii et isegi Rooma õiguse järgi tähistas proletaarlane ühiskonna kõige madalamat klassi.

JJ: Kuidas saaks seostada seda subalterni mõistega?

AK: Ma arvan, et need on omavahel seotud. Subalterni mõiste võttis kasutusele peamiselt Gramsci ning hiljem ka India subalterni koolkond, et käsitleda allutatud positsioone.

Aga ei maksa unustada, et vaeste ja rikkaste eristus oli pidevalt kasutusel ka marksistide endi seas. Lenin kasutas seda, Trotski kasutas seda, Buhharin kasutas seda. Üldiselt kasutavad marksistid mõisteid “vaesed” ja “rikkad” pidevalt. Kui sa vaatad Lenini teost *Riik ja revolutsioon*, siis seal ta eristab proletaarset demokraatiat kodanlikust demokraatiast just vastanduse kaudu: rikkad *versus* vaesed.

JJ: Nii et keskendumine just “vaeste” kategooriale ei ole pelgalt strateegiline — et muuta kontseptsiooni inimeste jaoks arusaadavamaks ajastul, mil mõisted “proletaarlane” ja “kodanlane” muutuvad üha võõramaks? Teisisõnu väidad sa, et just “vaesuse” mõistes on midagi olemuslikku sellele, kuidas me demokraatiat mõtestame, mistõttu peaksimegi liikuma eemale levinumatest mõistepaaridest nagu proletaarlane-kodanlane, plebei-patriits või hegemoon-subaltern?

AK: Üldiselt jah. Kuigi, nagu mainisin, ma ei lasku vaidlustesse, mis eristavad “vaest” “plebeist”. Need semantilised nüansid mind ei huvita.

Mind huvitab pigem mõista, kuidas demokraatiat on kogetud ja selle üle teoretiseeritud viimase 25 sajandi jooksul. Ja ma avastasin, et demokraatiat on väga kaua mõistetud vaeste valitsemisvormina — ja ka kritiseeritud just sellepärast. Minu jaoks oli selle uurimise kõige üllatavam hetk see, kui ma mõistsin, et ühe sajandiga suutsime me unustada 25 sajandit mõisteajalugu.

See unustamine oli hämmastav — me unustasime nii pika poliitilise mõttetraditsiooni, mis mõistis demokraatiat hoopis teisiti kui meie tänapäeval. Ja see ei puuduta ainult vastandust “antiikne *versus* modernne”, sest isegi [James] Madison, kes oli modernne mõtleja, määratles demokraatiat kui “vaeste fraktsiooni”, suurt vaeste fraktsiooni.

JJ: Ent samas mainid sa oma artiklis ka seda, et lisaks ajaloolisele ülevaatele on eesmärgiks taasluua ja ümber mõtestada seos demokraatia ja vaesuse vahel ning radikaliseerida seda kontseptsiooni uuesti.

AK: Täpselt nii.

JJ: Aga see tähendab ka, et tuleb arvestada asjaoluga, et enamik tänapäeva inimesi ei samasta end mõistega “vaene”. Meil on tänapäeval näiteks terve rida sotsioloogilisi uuringuid, millest selgub, et vaid väike osa ameeriklastest peab end rikkaks või vaeseks, samal ajal kui valdav enamus peab end “keskklassi” kuuluvaks. Kas sellest ei tuleks järeldada, et naasmine “vaesuse” mõiste juurde ei tööta suurt edu püüdes demokraatia mõistet taasradikaliseerida, vaid pigem tundub väga paljudele inimestele võõristav?

AK: Kindlasti võib see nii olla, sest meie kapitalistlikus ühiskonnas on vaesus, nagu sa isegi mainisid, demoniseeritud. Seega on väga raske leida väärtust enda samastamises vaesusega. Aga sel juhul on minu argumendi loogika väga lihtne. . .

Kui vaesust ei politiseerita, siis ei ole ka demokraatiat. Kui tahame mõelda keskklassile rajatud režiimist, siis tuleb rääkida hoopis teistsugustest poliitilistest vormidest ning unustada demokraatia ja selle tähendus. Mind huvitab ka see, kuidas me tänapäeval demokraatiast räägime — tegemist on sisuliselt väärkasutusega.

Me kasutame sõna “demokraatia”, kuigi sellel ei ole enam sama tähendust, mis tal oli 24 sajandi jooksul. Sellisel juhul oleks isegi parem kasutada mõnda teist mõistet, kui me räägime näiteks ühiskonnast, kus vaesus on kaotatud, või kus vaesus ei ole enam poliitiline kategooria. Sellisel juhul pole demokraatiat enam vaja.

Demokraatia sünnib poliitilisest vaesusevisioonist — vaesuse vabastamisest.

JJ: Seega võiks öelda, et kui me tahame demokraatiakontseptsiooni uuesti radikaliseerida, siis peame esmalt radikaliseerima vaesuse kogemuse?

AK: Täpselt nii.

JJ: Ent lisaks küsimusele, kuidas inimesed samastavad iseend vaesusega, tuleb meil rääkida ka sellest, kuidas ühiskond kedagi vaesena määratleb. Kui me läheme tagasi antiikmaailma juurde — ma ei tunne allikaid nii hästi kui sina —, siis tundub, et vaese mõiste tähistas seal üsna spetsiifilist ja kitsast rühma, kuhu ei kuulunud naised, orjad ega muud sellised rühmad.

Seega ei saa ju siiski öelda, et seal seda laiapäthjalist vaeste poliitilist liikumist oli, mida sa tänapäeval soovid taaselustada või radikaliseerida.

AK: See on osalt tõsi, aga ka osalt ekslik. Sul on õigus, et vaeste kategooriast olid välja jäetud orjad, naised ja välismaalased ehk metoigid.

Aga teisalt oli tegemist suurima sotsiaalse rühmaga Antiik-Kreekas. Seda me teame nii arheoloogiliste leidude kui ka ajaloolaste ja kirjanike viidete põhjal, eriti alates Kleisthenese reformidest. Võib öelda, et vaesed moodustasid ühiskonna enamuse — ja seda kinnitavad kõik antiikautorid, kes väidavad, et ühiskondade enamus oli vaene.

Jah, oli olemas väike aristokraatide klass, kelle valduses olid suured maa-alad ja kes toetasid traditsioonilist aristokraatiat, aga ka see klass oli 6. sajandiks eKr juba taandumas. Siis tõusis türannia ning pärast türanniat hakkas demokraatia võistlema oligarhiaga — just see määratles 5. ja 4. sajandi eKr poliitilist võitlust. Nii tundub mulle, et need, kellel ei olnud vara, kes elasid oma töö viljast ja kellel ei olnud orje, moodustasid Vana-Kreeka ühiskonnas enamuse.

Mitte ainult Ateenas — kõik Vana-Kreeka ühiskonnad olid sügavalt kihistunud, aga vaesed moodustasid nendes enamuse.

JJ: Ent “vaeste” poliitiline kategooria, mis välistab naised, orje ja teisi, ei saa juba puhtmatemaatiliselt enamust moodustada. Kui vaesed poliitilise võimu saavutasid, laienes see siiski ainult osale nendest, keda vähemasti tänapäevasest vaatest vaestena määratle da saame: vaestele kodanikele. Demokraatia kui vaeste poliitiline režiim antiikajal oli siiski ju ainult vaeste vabade meeste režiim.

AK: Kui räägime vaestest, kes saavutasid poliitilised õigused, siis kindlasti, jah.

JJ: Aga kuidas sa siis mõtestad seda mõistelist järjepidevust sellisest antiiksest demokraatiakontseptsioonist, mis põhines küll “vaeste” kategoorial, ent samas välistas siiski enamikku rahvas- tikust, mingi tulevase emantsipatoorse demokraatia radikaliseeri- mise projektiga, mille eesmärgiks oleks ju siiski vaeste kui ühis- konna enamuse emantsipatsioon?

AK: Enamus on väga oluline, kuigi nagu kõlab Aristotelese kuu- lus ütlus: isegi kui vaesed ei moodustaks enamust, oleks tegu siis-

ki demokraatiaga, kui nemad valitseksid.* Teisisõnu, kui kesken-
duda demokraatia sotsiaalsele koosseisule, mitte selle arvulisele
määratlusele, saab aru, et Aristotelese järgi on ka selline demo-
kraatia, mida valitseb vaeste vähemus, ikkagi demokraatia — sest
klass on demokraatia määratlemisel olulisem kui arvuline üle-
kaal. Nii oli see peaaegu kuni 19. sajandi keskpaigani.

See ongi suur erinevus võrreldes mõne tänapäevase demo-
kraatiamääratlusega, mis eriti 20. sajandil said ikooniliseks —
kus demokraatia sotsiaalne sisu kaob. Demokraatiast saab ülefor-
maliseeritud protseduuride kogum, millel pole enam mingit pist-
mist ühiskonnaklassidega. Ja see ongi muutus.

JJ: Ent kui eesmärk on luua võimalikult laiapõhjalist emantsipa-
toortset liikumist, ehk siis teisisõnu, interseksionaalset liikumist,
miks mitte siiski rääkida rõhujatest ja rõhututest?

Arusaamani sellise kontseptuaalse lähenemise ivast jõudis ju-
ba paljuski Kolmas Internatsionaal rohkem kui sajand tagasi. Ka
rõhumist, nagu oleme rääkinud, kogetakse ju väga mitmel vii-
sil — soolisel, rassilisel ja nii edasi. Mis naisi, orje, välismaalasi
ja nii edasi nii ajalooliselt kui tänapäeval kõige üldsemates joon-
tes ühendab, ongi rõhumise kogemus.

Keskendudes rõhutu kategooriale, mitte niivõrd vaesusele
oma ajaloolise taagaga, oleks ju märksa lihtsam vältida mõistelisi
probleeme. Nii saaks näiteks öelda, et hoolimata “vaese” antiik-
setest määratlustest kogeb ori nagu plebeigi rõhumist.

Või tuleks meil hoida kinni vaesuse mõistest ja rääkida näi-
teks rassistatud rõhumise asemel siis just nimelt rassistatud vae-
susest?

AK: Jah, ma ütleksin nii. Sest rõhumine tuleb mängu teises jär-
gus — juhul kui majanduslik jõukus võimaldab poliitilist rõhu-
mist või toob kaasa poliitilise ebavõrdsuse, vähemalt kui me rää-
gime demokraatiatest ja oligarhiatest. Kuid taas — mitte sellest
ei alustanud ma oma projektiga tööle hakates.

*Vt Aristoteles, *Poliitika*, III raamat: “mille poolest aga demokraa-
tia ja oligarhia teineteisest erinevad, on rikkus ja vaesus, ja kindlasti
siis, kui valitsevad rikkuse alusel, olgu neid siis vähem või rohkem, on
see oligarhia, kui aga vaesed, demokraatia” (1279b39–1280a2; vrd IV
rmt, 1290a30–b3; *Poliitika*. Tlk Anne Lill. (Avatud Eesti raamat.) Tartu:
Ilmamaa, 2015, lk 80, 108–109). *Toim.*

Ma ei lähenenud probleemile abstraktselt, stiilis: mis on parim demokraatiadefinitsioon või kuidas mõelda radikaalsetest võimalustest. Ei, ma alustasin ajalooliselt — vaatasin, kuidas demokraatiast on räägitud ja kuidas seda on läbi ajaloo praktiseeritud. Ma püüdsin jälgida ja rekonstrueerida neid varasemaid määratlusi ja demokraatia katsetusi. Ma ei alustanud nullist ega spekulatsioonidest, mis demokraatia olla võiks.

Ma uurisin Vana-Kreeka, Vana-Rooma, keskaja, varauusaja ja uusaja demokraatiamääratlusi ja -teooriaid ning mulle sai selgeks, et valdav enamik neist rõhutas seost demokraatia ja vaeste vahel — demokraatiat mõisteti kui vaeste suveräänsust. Ja üllatav oli näha, et need nii pikaajalised ja püsivad määratlused on tänapäevaks täielikult kadunud. Me olime need täiesti unustanud.

Sealt ma alustasingi — püüdsin järgida seda poliitilise mõtte traditsiooni, mitte alustada tühjaltselt, vaid uuesti läbi lugeda see pikk traditsioon ja mõista seda tänapäeva vaatenurgast, kus nii vaesuse kui rikkuse mõisted on depolitiseeritud — või vähemalt väidetavalt pole enam poliitilised kategooriad. Ja see on minu meelest suur kaotus.

JJ: Jah, aga nagu sa ütled — see on sinu ajalooline käsitlus. Aga sinu artikkel üritab peale ajaloo käsitlemise pakkuda tulevikuperspektiivi — su mainitud seost vaesuse ja demokraatia vahel uuesti mõtestada ja taastada. Sa võid öelda, et ajaloolise või teoreetilise järjepidevuse huvides on parem jääda mõiste “vaesed” juurde, ent mis on selle poliitiline iva? Või oleks poliitilise projekti jaoks kasulikum liikuda edasi mõne teise mõiste või kujundi poole?

AK: Ei, minu meelest on täiesti mõistlik rõhutada vaeste olemasolu demokraatia subjektidena ka tänapäeval. Sest mulle tundub, et kapitalistlikes ühiskondades on rikkuse ja vaesuse vaheline lõhe kõige põhimõttelisem. Need ühiskonnad toodavad, kasvatavad ja taastoodavad neid lõhesid — ning püüavad neid siis varjata abstraktsete, formaalsete, juriidiliste õiguste loori alla.

Tegelikult on meie ühiskonnad võib-olla ajaloo kõige eba-võrdsemad. Vaesus on täiesti olemas — aga seda ei ole taaspolitiseeritud, mitmel põhjusel, mida me võiksimme arutada.

Ent vaesuse ja demokraatia küsimust tuleb käsitleda ka väljaspool Läänt. Paljud ühiskonnad Ladina-Ameerikas, Aafrikas ja

Aasias mõistavad vaesuse kategooriat palju paremini kui Lääne inimesed, kes elavad keskklassifantaasias ja suhtuvad vaesusesse halvustavalt. Paljudes neis ühiskondades on vaesus ka poliitilise identiteedina aktsepteeritavam.

Ärgem unustagem — ka Ameerika Ühendriikides tuleb ette vaeste liikumisi.

JJ: Jah, ja mulle tundub, et see haakub hästi sinu kriitikaga nii liberaalse kui kommunistliku demokraatiakäsitluse kohta. Ent samas ei saa ma päris täpselt aru teoreetilisest eristusest, mida sa nende vahel teed. Mulle tundub, et sa väidad, nagu tahaksid ühelt poolt liberaalid ületada vaesust riiklikult organiseeritud demokraatia kaudu ning kommunistid jahiksid sama eesmärki, ainult et nad usuvad, et see on võimalik üksnes väljaspool liberaal-demokraatlikku raamistikku, eks?

Aga mõlemad taotlevad siiski vaesuse ületamist. Ses mõttes tundub mulle, et kommunistlikul ideoloogial on sama *telos* — sama poliitiline eesmärk või siht —, sama arusaam poliitilisest saatuses mis liberaalsel: vaesuse ületamine. Kas ma saan sinust õigesti aru?

AK: Jah, nii liberaalid kui kommunistid taotlevad ühiskondlike klasside ületamist ja seega ka vaesuse ja rikkuse dihhotoomia ületamist — liberaalide puhul vabadest kodanikest koosneva ühiskonna kujul, kommunistide puhul vabadest tootjatest koosneva ühiskonna näol.

JJ: Just. Aga miks üldse oleks kasulik radikaliseerida demokraatiat, kui demokraatia on oma olemuselt vaeste süsteem ja seega vajab — isegi sinu mõistmise kohaselt — vaesuse ja vaeste pidevat olemasolu? Kui vaesus tähendab ilmajätust ja demokraatia nõuab ilmajätute kestmist olemasolu, tundub su visioon kuidagi emantsipatsiooniga vastuolus olevat, kas pole?

AK: Ei, see sõltub... Minu arusaam demokraatiast on see, et see tähendab vaesuse võimestamist — et vaesed saavad võimule. Ma ei näe, miks see peaks probleem olema või miks peaksime soovima vaesuse kategooria kõrvaldamist. See tähendaks ka ühiskonnaklasside kategooria kaotamist — ja see ongi kommunismi peamine probleem, sest kommunismis on tegu apoliitilise visiooniga.

Põhiidee on, et kommunistlikus ühiskonnas ei ole klassierinevusi, pole ekspluateerimist, pole poliitikat, pole midagi. Pole

seadusi, pole võimu, pole poliitilisi vorme. Lenin ütleb selle kohta väga otse, Marx samuti — kui kommunism saavutatakse, siis kaob poliitika.

Põhjus kaob. Kõik toimub iseenesest. Me oleme sisemiselt omandanud reeglid ja vormid.

Seega tundub mulle, et kommunism on apoliitiline visioon. Ma ei näe selles midagi vabastavat. See on see kuulus “asjade administreerimise” idee. Aga minu arusaam on, et ühiskonnaklasse ei saa kaotada, võimusuhteid ei saa kaotada.

Küsimus on selles, kes kontrollib neid, kelle käes on võim ja kes on poliitiliselt aktiivne. Selles mõttes eelistan mina — ja seda tähendas demokraatia ajalooliselt —, et vaesed on võimul. Ja meil on olemas ühiskondi, kus vaesed ongi olnud võimul.

Ja isegi hiljutised sotsiaalsed liikumised on püüdnud võimes-tada vaesust, mitte kaotada seda kui mingit sotsiaalmajanduslikku statistilist kategooriat, nagu ÜRO seda näeb. See üleilmne projekt “vaesuseeta maailmast” — see on bürokraatlik, apoliitiline, admini-stratiivne loogika. Tegelikult oli Hegel esimene, kes kuulutas oma *Õiguse filosoofias* “lumpeni” kaotamist.

Aga mulle tundub, et demokraatlik emantsipatsiooniprojekt ei ole mitte vaeste elimineerimine, vaid nende võimestamine — ja võimaluse andmine elada vaba elu. Vaesus jääb — aga see oleks vaba vaesus.

JJ: Kaks küsimust. Esiteks selgitav küsimus: sinu probleem nii liberaalse kui — eriti — kommunistliku demokraatiakäsitusega seisneb peamiselt nende võimalikus realiseeritavuses, eks? Teisisõnu, sa arvad, et klasside ja nendevahelise antagonismi ületamine ei ole võimalik ja seetõttu tuleb see antagonism hoopis omaks võtta.

Aga teiseks, mulle tundub, et sinu kirjeldatud “vaeste demokraatia”, mis ei põhine mitte ainult poliitilise võimu, vaid ka varade ümberjaotamisel vaeste kasuks — kuna rikkus ja võim on omavahel tihedalt seotud —, viib lõpuks ikkagi kommunistliku visiooniga sarnase tulemuseni. Sest kui rikkust pidevalt ümber jaotada, siis see viib kas klasside vahetumiseni või klasside kadumiseni.

AK: Jah. Ent samas ei ole demokraatia ja sotsialism identsed. Need ei ole seesama projekt.

Need on erinevad projektid, mis võivad teatud punktides katuda. Aga kui rääkida majandusest, siis demokraatia ei taha kaotada eraomandit. Ta tahab seda kontrollida.

Ja kuigi teatud ajaloolistel hetkedel on toimunud ka ümberjagamisi, siis see ei ole tähendanud eraomandi kaotamist. Selles mõttes ei tähenda see klasside kaotamist, vaid pigem ümberjagamist, suuremat maksustamist, progressiivseid makse.

See on seotud demokraatlike katsetega parandada vaeste sotsiaalset olukorda ilma nende struktuurset positsiooni muutmata.

JJ: Aga kas see pole mitte samuti see kurikuulus “asjade haldamine”?

AK: Oleneb asjaoludest. See võib muutuda bürokraatlikuks, eriti kui see on seotud heaoluriigiga, nagu 20. sajandil kindlasti oli. Aga see on teisejärguline element, sest demokraatia ei seisne majanduslikes nõudmistes.

Demokraatia, selles pikemas traditsioonis, seisneb eelkõige vaeste emantsipatsioonis — selles, kuidas vaesed saavad elada vabalt koos. See ongi demokraatlik idee. . .

JJ: Jah, ma mõistan, kust tuleb see ajalooline liikumine “vaeste demokraatia” suunas. Aga minu küsimus on: kuidas see liikumine ennast elus hoiab? Kuidas see ennast taastoodab, kui see tekib radikaliseerunud vaestest, kes on radikaliseeritud ebaõigluse ja halbade elutingimuste poolt, kes omakorda haaravad võimu just selleks, et oma elutingimusi parandada? Loogiline on ju eeldada, et juhul kui nad saavutavad demokraatliku seisundi, mis neid võimestab, siis kaob ka see rõhumiskogemus, mis neid radikaliseeris, ja demokraatiale olemuslik radikaalne subjekt kaotab oma radikaalsuse.

Ent miks see nii juhtub? Ühelt poolt, kui võtta sotsialistlik arusaam, siis näib ju ka sinu kavandatud radikaalse demokraatia projekt liikuvat klasside ületamise suunas, mis on omakorda apoliitiline. Või näiteks sotsiaaldemokraatlikus, liberaalses riigis — vaeste liikumine, mis taotleb vaesuse kaotamist, võib muutuda “tööriskokraatiaks”, kus algne rõhutud subjekt saavutab samuti mugavad elutingimused ja kaotab oma radikaalsuse.

Need on kaks põhiviisi, kuidas mina näen “vaeste demokraatia” toimimist pikemas perspektiivis.

AK: Mina ei näe tingimata seda deradikaliseerumise loogikat, kuigi tõsi — iga revolutsiooniline projekt võib deradikaliseeruda. Isegi kõige parem projekt võib kaotada oma radikaalsuse. Sama võib juhtuda ka demokraatiaga. Aga see ei ole paratamatu.

Ma ei näe mingit loogilist vältimatust, et kui vaesed valitsevad, siis nad tingimata deradikaliseeruvad. See võib juhtuda. Nad võivad teha vigu.

Nad võivad valesti juhtida. Nad võivad kaotada oma võimu. Neid võidakse kukutada.

Kindlasti. Ja see olekski demokraatia läbikukkumine, sest mitte miski ei ole täiuslik. Demokraatia on ebatäiuslik režiim.

Aga milles seisneb demokraatia? See on nägemus, et need, kellelt on võim ära võetud, saavad elada täielikult vaba ja poliitilist elu. See on demokraatlik visioon.

JJ: Aga milline on poliitiline praktika?

AK: Poliitiline praktika, mida ma mainisin, hõlmab institutsioone ja organisatsioone — suured otsesed rahvakogud, föderatiivsed kommuunid, nõukogusüsteemid. Need olid institutsioonid, mille löid just vaesed, et pakkuda stabiilsust ja struktuuri oma organisatsioonilisele kujule ja võimu teostamise viisile. Näiteks liisusheitmine kui valimismeetod — väga demokraatlik. Tüüranni tapmine — väga demokraatlik. Ülestõusuõigus — väga demokraatlik. Töölisnõukogud ja teised demokraatlikud institutsioonid.

JJ: Aga poliitikatasandil — kui see projekt õnnestub, siis on see ju suures osas suunatud vaeste jaoks parema elu tagamisele — vabale elule. Vaba elu vaestele on teataval määral paratamatult seotud juurdepääsuga varadele ja ressurssidele.

AK: Mitte varadele kui sellistele. Pigem põhivajadustele. Mingisugusele ümberjaotusele, eriti näiteks tervishoiu või meditsiiniküsimuste puhul.

See ei ole ümberjaotus selleks, et tõsta vaesed keskklassi. Ei.

See tähendab, et kui vaesed valitsevad, siis võib vaesus muuta veidi vähem valusaks. Sest vaesusel on oma raskused. See on puuduse elu ja mõnikord ka tühjuse elu.

Aga teisalt on selles elus mingi lihtsus, mis seisab vastu valitsevate klasside võõrandunud püüdlustele. Ja isegi kui vaeste klassil ei ole iseenesest mingit erilist väärtust, ei muuda see fakti, et

demokraatia sünnib vaeste võitlustest — vaeste nimel ja vaeste poolt.

Kui demokraatia ei säilita oma radikaalse subjekti kesket omadust — vaesust —, muutub ta kapitalismiks, mis, nagu öeldud, on demokraatia sajanditepikkuse põhitähendusega vastoolus. Aga ta teeb seda seetõttu, et vaesuse kogemuses on vaeste jaoks midagi positiivset. Olgu, huvitav. Vahetame teemat ja läheme esimese küsimuse juurde.

JJ: Me rääkisime ka sellest, et demokraatia on vaeste poliitika, aga mitte igasugune vaeste poliitika pole iseenesest demokraatlik. Kas sa saaksid sellest veidi lähemalt rääkida?

AK: Oluline on mõista, et suhe demokraatia ja vaesuse vahel ei ole sümmeetriline ega loomulik. Me teame, et ka vaeste liikumised võivad toetada reaktsoonilisi, konservatiivseid või isegi kapitalistlikke projekte. Seega tuleb meeles pidada, et vaesuse ja demokraatia vahel ei ole automaatset poliitilist sidet. Kuid teisest küljest — ilma vaesteteta ei saa demokraatia leida tuge ega jalgealust.

Kui seda jõudu ei ole, muutub demokraatia määratlematuks ja avaneb võimalus, et selle tähenduse võtavad üle abstraktsed, normatiivsed, liberaalsed diskursused. Teisisõnu: demokraatia muutub ajaloos võimalikuks ainult siis, kui eksisteerib mobiliseeritud vaesuse jõud. Kui seda ei ole, siis pole ka demokraatiat.

Demokraatia ei saa esile kerkida ega toimida. Näiteks tänapäeval — kui meie ühiskondades vaestel ei ole mingitki poliitilist võimu ega kohalolu, tähendab see ilmselt, et need ühiskonnad ei ole demokraatlikud.

JJ: Ühest küljest rääkisime sellest, kuidas liberalism taotleb “lumpeni” elimineerimist ehk ohtliku vaesuse ületamist, sest liberaalse idee kohaselt on vaesus oma olemuselt ohuks demokraatiale. Aga teisest küljest — Marx ja tema lumpenproletariaadi mõiste viitavad sellele, et vaeseid ei demoniseerita mitte üksnes nende ohtlikkuse tõttu, vaid ka vastupidi, nende väidetava võimetuse tõttu.

Liberaal-kapitalistlik ühiskond teeb kõik selleks, et vaestel puuduks võimalus radikaliseerumiseks või politiseerumiseks. Kui sa töötad 60 tundi nädalas, siis sul pole aega organiseeruda ega protestida. Marx väidab osalt sellega kattuvalt, et lumpenproleta-

riaat ehk madalaim segment proletariaadist on antirevolutsiooniline, sest nende rääge võõrandatus ei võimalda neil organiseeruda.

Kui materiaalne võõrandatus takistab emantsipatoorset tegutsemist, ent on samas radikaalse subjektiivsuse kujunemise aluseks, siis kuidas sellest nõiaringist välja murda?

AK: Jah, see on väga tähtis küsimus. Just sel põhjusel kaanes moodsa demokraatia visiooniga ka idee demokraatiast töökohal — töökohast kui mitte ainult ekspluateerimise, vaid ka politiseerumise kohast. Töölisnõukogude idee oligi katse demokraatiseerida töökoht, et inimesed saaksid just seal poliitiliselt aktiivsed olla — mitte kuhugi mujale minnes, vaid otse seal, kus nad töötavad.

Seal, kus sa toodad, saad sa ka poliitiliselt tegutseda — koos oma kolleegide, kaaslaste ja seltsimeestega. Minu jaoks on see peamiselt institutsiooniline probleem: kui leiduvad õiged institutsioonid, saab lahendada ka ajaga seotud küsimused.

Nagu minevikus on tehtud — näiteks idee, et kõigil on võrdne palk; või kohustuslik osalemine; või loos, mis sunnib inimesi täitma avalikke rolle. Kõik peab olema institutsiooniline.

Pole kahtlust, et vaesus muudab kõik keerulisemaks — poliitilise osaluse, hariduse ja kõik muu.

Aga see ei tähenda, et see oleks halvav. Me oleme harjunud mõtlema vaesusest kui puhtalt negatiivsest, absoluutsest võimetusest. Et kui oled vaene, oled sa täielik ohver, sul pole poliitilist agentsust. Ja see on minu meelest valitsejate pilk vaesusele.

JJ: Aga see väline pilk võib juhtumisi ka internaliseeruda. Mark Fisher — ja ta võtab selle idee vist Žižekilt — räägib refleksiivsusest võimetusest, mida on väga keeruline ületada. Sest see võimetusest on refleksiivne selles mõttes, et inimestele ühelt poolt sisendatakse küll väliselt, et ebaõiglane süsteem on alternatiivitu, ent sel hetkel, kui inimesed selle spekulatiivse, ideoloogilise väite omaks võtavad, muutub see ka reaalsuseks. See on justkui ennastäitev ennustus.

AK: See tähendab, et sellistes ühiskondades muutub demokraatlik projekt aina raskemaks. Aga ärgem unustagem, et need ühiskonnad ei esinda suuremat osa maailmast. Tõenäoliselt pole see autor kunagi käinud Boliivias, Lõuna-Aafrikas ega Ecuadoris, kus vaeste liikumised on saavutanud märkimisväärset edu palju

des valdkondades. Võib isegi öelda, et Boliivias on enamik valitud esindajatest vaeste seast pärit, sest vaevalt leidub seal rikkaid põliselanikke.

Seega on enamik poliitikuid pärit põlisrahvaste vaestest kogukondadest.

JJ: Kas vaeste demokraatia projekt on niisiis üldse Lääne kontekstis mõeldav?

AK: Ma ei usu, et Lääne kontekstis oleks demokraatia enam mõeldav, vähemalt viimase 40 aasta jooksul pole olnud. Kuigi Lääs väidab endal olevat demokraatia monopoli ning läheb isegi sõtta, et teisi “demokratiseerida”, on nendes liberaalsetes kodanlikes vabariikides tohtu demokraatia puudujääk. Demokraatlikke elemente on väga vähe — eriti viimase viiekümne aasta jooksul.

Nii et rääkida demokraatiast alates 1980. aastatest lääneriikides on teaduslikult küsitav. Võib-olla peaksime kasutama teisi mõisteid, sest isegi kui mõelda demokraatiast kui rahva suveräänsusest (ka kodanliku määratluse järgi), siis see ei kirjelda tegelikust.

JJ: Aga milline võiks olla emantsipatoorne poliitika sellises kontekstis? Kas Lääs on siis täiesti põhja läinud paat, mida päästa ei maksagi üritada?

AK: Lääs on kindlasti liikunud tugevalt antidemokraatlikus suunas. Keegi ei suuda tulevikku ennustada, aga võib kindlalt väita, et Läänes valitseb tohtu demokraatia puudujääk, isegi kui Lääs pidevalt räägib demokraatiast. Ma kasutan terminit, mida arendan hetkel lühikeses essees — “*wannabe*-demokraadid”, mis viitab liberaalidele.

JJ: Mõistan muret, aga kas sa ütled, et radikaalse demokraatia taassünd saab alata üksnes läänevälises kontekstis?

AK: Ei, see võib alata ka Läänes, aga ma arvan, et see peab tulema teistest sotsiaalsetest jõududest — peamiselt migrantidelt, kes on kõige eksploateeritumad ja vaesemad, samuti tõelistelt materiaalselt töötajatelt. Kui mingigi võimalus on Läänes demokraatia taaselustamiseks, siis peab see tulema alamklasside ja eriti migrantide algatustest. Kui seda ei juhtu, peaksime vähemalt Lääne kontekstis demokraatia unustama.

JJ: Teisest küljest — eriti Läänes — me näeme praegu vaeste massilist mobiliseerumist parempoolse populismi või fašismi toetuseks, kuidas iganes seda nimetada. See näitab, et on võimalik luua vähemalt strateegilisi liite, mis põhinevad vaestel kui kesksel poliitilisel subjektil. Ja need liidud ründavad praegu tervet rida institutsioone — liberaalid nimetavad seda “demokraatia tagasilöögiks”, ehkki sina neid rünnaku all olevaid institutsioone ilmselt demokraatlikuks ei peaks. Ent kas me ei võiks käsitada seda näivat rünnakut liberaalse kodanliku vabariigi vastu vaeste reaktsioonina — katsena radikaliseerida oma kogemust?

AK: Kindlasti. Ja nagu me juba mainisime — vaesed ei ole iseenesest demokraatlikud. Nad ei vali automaatselt demokraatiat. Peame olema ka ettevaatlikud, et mitte võtta tänapäeva nähtusi absoluutse tõena — kuigi osa alamklassidest toetab paremäärmuslikke valitsusi, on see siiski üsna hiljutine nähtus. Minevikus mobiliseerusid alamklassid Euroopas ja Läänes hoopis emantsipatoorsete või ümberjagamist toetavate projektide nimel — ja neid liikumisi represseeriti, eriti finantskriisi ajal 2008. aastal ja selle järel.

Paljud rahvaliidumised — alates Hispaania *indignado*’dest ja Kreeka Syntagma väljaku protestidest* kuni paljude hõivamisliikumisteni — olid liikumised, kus vaesed võtsid sõna. Aga nad suruti maha. Küsimus on: miks iga kord, kui vaesed organiseeruvad vasakpoolsetes jõududes ja nõuavad oma demokraatlike õigusi ja rohkem võrdsust, surutakse neid maha? Ja miks, kui vaesed toetavad paremäärmuslikke jõude, siis neid demoniseeritakse? Me pöörame praegu suurt tähelepanu nende konservatiivsetele kalduvustele, aga eirame või unustame nende progressiivsed mobiliseerumised, mis on enamasti maha surutud.

Võtame näiteks Prantsusmaa kollavestid. See oli peamiselt alamkeskklassi ja vaeste liikumine. Nii seda ka esitleti. Ja see suruti maha. Seda kujutati antisemiitliku, liiga radikaalse ja irratsionaalsena.

*Kasinusvastane ehk *indignado*’de liikumine oli Hispaanias 2011–2012 toimunud rida proteste, demonstratsioone ja hõivamisi valitsuse kasinuspoliitika vastu. Kasinusvastane liikumine Kreekas 2010–2012 keskendus protestidele ja demonstratsioonidele Ateena Syntagma väljakul. *Toim.*

JJ: Nagu viimasel ajal Trumpi toetajaidki on demoniseeritud?

AK: Jah, nad said samalaadse kohtlemise osaliseks, eriti liberaalide poolt. Aga erinevus on selles, et kollavestidel polnud tegeliku võimu. Nad ei valinud presidenti, nad ei valinud parlamendisaadikuid, keegi ei kujundanud nende nimel poliitikat.

See oli pigem spontaanne mobiliseerumine, mis seejärel kadus. Seda represseeriti ja see kadus. Kujuta ette, et inimesed, kes osalesid kollavestide liikumises vasakpoolsest vaatenurgast, petuvad ja hakkavad otsima tuge poliitikutelt, kes tunduvad neid kuulavat.

JJ: Ehk siis liberaalne režiim reageerib igasugusele vaeste mobiliseerumisele samamoodi — ükskõik kas see on loomult parem või vasakpoolne? Nii nagu nad demoniseerisid varasemalt kollaveste ja “Occupay Wall Street’i”, demoniseerivad nad nüüd Trumpi toetajaid?

AK: Jah, üldiselt on liberalism olnud alates 18. sajandist plebifoobne — vaeseid põlgava hoiakuga. See on fakt. Liberaalid eelistavad — ja see on ka teoreetiliselt väljendatud nende eliitideokraatia käsitlustes — vaeste klasside võimalikult minimaalset osalust poliitikas.

Põhjusena mõistetakse liberalismis enamasti seda, et vaeseid peetakse tihti destabiliseerivaks, liiga nõudlikuks, nad avaldavad riigile liigset survet, esindavad paljusid konkureerivaid nõudmisi. Seega on liberaalne lähenemine mitmel põhjusel vaeste poliitilise osaluse vastu.

JJ: Ent just sinu argumentiga sarnasel loogikal põhinedes näevadki paljud väidetavalt vasakpoolsed teoreetikud vabastavat potentsiaali isegi MAGA-liikumises. Nad ei näinud selles tihtilugu mitte üksnes vaeste ja ekspluateeritud klasside toel kasvanud poliitilist liikumist, vaid ka liikumist, mis jõuliselt sellisele sinu kirjeldatud liberaalsele maailmavaatele vastandub — mida peetakse poliitkorrektseks-suukorvistavaks, ent selle esindajaid samas ka üleolevateks ja kõrkideks.

AK: Ma pole kindel. See vajab arutelu. Aga vastupidi — ma näen, et kõik Trumpi otsused on suunatud vaeste nõrgestamisele.

Alates tervishoiust ja haridusest kuni õppelaenude ja maksukärbeteni — kõik otsused on vastu kõige haavatavamatele sotsiaalsetele rühmadele ja soosivad rikaste maksukärpeid. Ma ei näe midagi, mis läheks vaeste toetuseks — peale mõne retoorilise žesti, mida valimiskampaania ajal esitati USA töölisklassi nimel. Aga praegu ma seda ei näe.

JJ: Töölisklassi huvide otsest esindamist ei pruugi praegu näha, küll aga sinu mainitud liberaalsete eliididemokraatlike institutsioonide hävitamist. Näiteks bürokraatide massiline vallandamine näib olevat üsnagi otsene katse lammutada liberaalset ametnike riiki.

AK: Ma ei nimetaks seda liberaalse ametnike riigi lammutamise katseks. Nad ei taha seda hävitada, vaid nii nagu Thatcher ja Reagan tegid seda 1980. aastatel, on ka nende idee praegu piirata riiki — muuta see väiksemaks, tõhusamaks, dünaamilisemaks.

See on klassikaline neoliberaalne idee: tugev, kuid väike riik — mitte ümberjagav riik nagu *new deal*'i ajastul. Neoliberalismile ongi tüüpiline sotsiaalpoliitika nõrgestamine. Ja seda me praegu näemegi. Kuigi see toimub kaootiliselt ja kiirustades, vahel tagasi pöördudes, vahel edasi minnes. Aga põhiloogetika on sama mis paljudel varasematel neoliberaalidel: dereguleerida majandust ja vähendada riigi rolli.

JJ: Ent samas, kas saame siiski väita, et seos paremäärmusluse — samuti nagu võib-olla iga teise liberalistlikule elitariismile vastanduva ideoloogiagi puhul — ja vaeste vahel on täiesti sattumuslik? Mulle tundub, et selliste liikumiste põhijõuks on alati vaesed.

AK: Need on konservatiivsed liikumised. Paremäärmuslus ei tulene otseselt vaeste soovidest. Ta manipuleerib nendega — ja see ongi keskne teema Marxi essees “Louis Bonaparte’i kaheksateistkümmes brüümäär”: talupojad, väikekodanlus, lumpenproletariaat. Aga üldiselt ei saa öelda, et natsism Saksamaal 1930. aastatel oleks tulenenud vaeste soovidest.

JJ: Võib-olla see ei täitnud nende soove, ent nad moodustasid ju siiski selle võimubaasi — selles mõttes olid nad ka selle põhiline poliitiline subjekt, või mitte?

AK: Ei, nad ei olnud selle põhiline subjekt. Põhilise kandepinna moodustasid pigem põllumajanduslik elanikkond, väikekodanlus, endised sõdurid. See ei olnud töölisklass.

Tegelikult oli enamik töölisklassist juba mobiliseeritud kas Sotsiaaldemokraatliku Partei (millel oli toona 3 miljonit liiget) või kommunistide kaudu. Natsiparteil ei õnnestunud endale saada olulist osa töölisklassist. Nende seos töölisklassiga jäi marginaalseks. Nende peamine sotsiaalne tugi tuli pigem talupoegadelt ja väikekodanlusest.

JJ: Võib-olla on praegu nähtavasti tekkiv seos vaeste ja paremäärmusluse vahel siis sel spetsiifilisel kujul esmakordne. Aga võib-olla saame sellest järeldada hoopis midagi muud — nimelt seda, et vaesed pole niivõrd olemuslikult seotud ei demokraatliku ega paremäärmusliku ideoloogiaga, vaid vaesed eksisteerivad pigem strateegilises seotuses mistahes ideoloogiaga, mis parasjagu eksisteerivale *status quo*'le vastandub.

Kui allasurutud rühm kaldub toetama mistahes liikumist, mis püüab hävitada kehtivat režiimi või riiki, siis võis ajalooliselt olla selleks küll demokraatlik liikumine, ent praeguseks vastandub kehtivale liberalistlikule režiimile kõige jõulisemalt just paremäärmuslus, mis on samas olemuslikult antidemokraatlik.

AK: Jah, aga ma ei mõista, kuidas see antidemokraatia vaeseid tegelikult aitab — peale nende valelubaduste, mis keskenduvad näiteks immigratsiooni vastu võitlemisele, juhul kui immigrandid on ohuks kodumaistele vaestele. Kui välismaised vaesed kujutavad ohtu sisemaistele vaestele, siis jah — aga muidu ma ei näe, et nad sellest midagi võidaksid.

Trumpi põhiargument on, et “kõik saavad rikkamaks”. Aga see ei ole seotud vaesusega. See on ideoloogiline fantaasia — lubadus, et rikkus saab kõigile osaks.

JJ: Jah, ma saan aru. Aga sellisel juhul taandub kogu arutelu sellele: sinu argument pole mitte see, et vaesed on demokraatiaga olemuslikult seotud, vaid pigem see, et vaesed on seotud õõnestava poliitikaga. Et vaesed on alati selle poolel, kes on valitseva korra vastu.

AK: Ei, ei. Sest vaesus sisaldab potentsiaalselt demokraatliku sisuga kogemusi — näiteks tõrjutus, äratõugatus, ärakasutamine, nähtamatus, pidev alandus, elu ühiskonnas, kus sind peetakse

“halvimaks osaks”. Need kogemused ei pruugi tingimata viia kättemaksuni — kuigi halvimal juhul võivad need viia soovini teha teistele sama, mida tehti sulle. Ja just seda valitsev klass ja meie kaasaegses maailmas liberaalid kardavad — et kui vaesed saavad võimu, siis nad tapavad meid või tahavad meie koha võtta ja meid hävitades meid jäljendada.

Aga ma arvan, et see hirm on ekslik, sest vaesuse kogemus on ka solidaarsuse kogemus. Vaesed oskavad üksteist aidata. Nad teavad, mida tähendab organiseerumine, sest neil ei ole muid vahendeid. Organiseerumine nõuab jõudu.

Pealegi — vaesusest on tekkinud ka populaarkultuur: muusika, kunst, rahvakultuuri vormid. Samamoodi näen ma demokraatiat kui poliitilist kujutlusvõimet, mis tuleneb vaesusest, mis on eneseteadlik, mitte juhuslik. Sest miski, mis on reflekteerimatu, ei saa kunagi olla tõeliselt poliitiline. Ma usun, et vaesed soovivad kaotada teatavaid sotsiaalseid eristusi, mis on vastuolus võrdsuse loogikaga — ja mida konservatiivsed, liberaalsed, aristokraatlikud režiimid ei saa kunagi aktsepteerida.

JJ: See on huvitav mõte. Aga õhku jääb ikkagi sama küsimus — mis määrab ära, kas vaeste poliitika on demokraatlik või mitte? Sinu vastusest saan aru, et võib-olla praegu, kui Läänes on vaesuse eluvorm muutunud — kadunud on vastastikune abi ja solidaarsus —, ei kaasne vaesuse kogemusega enam sellele varem olemuslikku demokraatlikku aspekti.

Eluviis on muutunud atomistlikuks. Seega on tänapäeva vaesed Läänes väga erinevad nendest, kellest sa räägid, olgu siis eri kontekstides üle ilma või ajaloos. Ja see võiks seletada, miks vaeste poliitika praegu USAs ei ole demokraatlik.

AK: See sõltub. Kui vaadata näiteks Bernie Sandersi tuuri “Võitlus oligarhia vastu”,* siis seal näeme hoopis teistsugust kirjeldust tööliklassist. On ka palju muid liikumisi.

*Ingl *Fighting Oligarchy tour*, 21. veebruaril 2025 alanud poliitiliste demonstratsioonide sari USAs, mida veavad senaator Bernie Sanders ja Esindajatekoja liige Alexandria Ocasio-Cortez. Eesmärgiks on seista vastu oligarhiale ning miljardäride ja suurkorporatsioonide mõjule USA poliitikas. *Toim.*

Aga selle hindamiseks oleks vaja kvantitatiivseid uuringuid, näiteks valimistulemuste põhjal.

JJ: Olgu, aga kuidas sa sõnastaksid — mis on otsustav tegur selles, kas vaeste poliitika liigub vastandumise ja Trumpi suunas või hoopis solidaarsuse ja emantsipatsiooni suunas? Mis need tegurid on?

AK: Ma arvan, et määravad nii vahendid kui eesmärgid. Esiteks — milliseid vahendeid kasutatakse?

Me teame, et demokraatia ajaloolised institutsioonid — näiteks rahva- ja nõukogud — töötasid välja vaesed. Seevastu liberaaldemokraatia põhiinstitutsioonid löid 17.–18. sajandi kodanlased.

Sama loogika kehtib tänapäeval: tuleb vaadata, milliseid institutsioone need liikumised loovad, milliseid nad toetavad ja kasutavad. Ja tuleb vaadata nende eesmärgid — millist poliitikat nad tahavad ellu viia, mis on nende pikemaajaline visioon ühiskonnast.

Kas see visioon taotleb võrdsust ja vabadust või põhineb üksnes korral, stabiilsusel, rikkusel ja “suurusel”? Näiteks fraas “muudame riigi taas suureks” ei ole iseenesest demokraatlik. See riik võib olla kuningriik, türannia, aristokraatia — kõik need võivad “suured” riigid olla. Nad võivad teha Euroopa taas suureks, nad võivad teha Ameerika suureks — see ei tähenda, et nad demokraatiat põhistaksid.

JENS JAANIMÄGI (2003) on lõpetanud 2024. a Tartu Ülikooli riigiteaduse erialal, praegu New School'i (New York) poliitikateaduse magistrant. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Soo- ja seksuaalidentiteetide kujunemine kapitalistlikus realismis: Judith Butleri ja Mark F. Sheri põhjal” (2024, nr 11, lk 2006–2035).

DEMOKRAATIA JA VAESED

Prolegomena radikaalsele demokraatiateooriale

Andreas Kalyvas

Tõlkinud Jens Jaanimägi

Seetõttu juhtub nii, et demokraatiates on vaesed jõukatest mõjuvõimsamad: neid on ju enamus, enamuse arvamusel on aga ülevõim (Aristoteles 2015: 182).

Seepärast on rahva riik alati kõigi korratute vaimude, mässajate, reeturite ja tõrjutute pelgupaik, kes julgustavad ja aitavad alamrahval hävitada kõrgeid (Bodin 1993: 529).

Tsiviilvalitsus, kuivõrd see on sisse seatud omandi kaitseks, on tegelikult sisse seatud rikaste kaitsmiseks vaeste eest, ehk nende kaitseks, kes omavad mingit vara, nende vastu, kel mingit vara ei ole (Smith 2005: II, 405).

Instinktiivselt, kuuldes tõe tunnustamise katkendeid kodanlikest ajalehtedest, hoiavad kogu maailma töölised Nõukogude vabariigi poole just sellepärast, et nad näevad temas *proletaarset* demokraatiat, *demokraatiat vaeste jaoks*, mitte aga demokraatiat rikaste jaoks, milline on tegelikult iga, isegi parim, kodanlik demokraatia (Lenin 1955: 21–22).

Praeguse postdemokraatia kriisi ja radikaalse paremäärmusluse tõusu valguses on hädavajalik radikaalselt ümber mõtestada see

Democracy and the Poor: Prolegomena to a Radical Theory of Democracy. — *Constellations*, Vol. 26, No. 4, 2019, pp. 538–553. DOI: 10.1111/1467–8675.12451.

Avaldame autori nõusolekul.

viis, kuidas me demokraatiat kogeme.¹ Tänapäeva poliitilise olustiku taustal omandab selline übermõtestamine kriitilise tähenduse kehtivate oligarhiliste ja autoritaarsete tendentside suhtes.² Selline übermõtestamine kujutab endast ühist ja süstemaatilist püüet mõista, milles seisneb demokraatia ainulaadsus ja mis on sellele iseloomuliku radikaalsuse aluseks. Kuna demokraatlikud impulsid on tänapäeval eksisteerivates liberaalse-oligarhilise iseloomuga kapitalistlikes riikides haihtunud, tuleb demokraatia “radikaalne” määratlus teha selgesõnaliseks, seda tuleb tunnistada ning rõhutada võitlemaks hegemooniliste katsete vastu, millega püütakse kas taandada demokraatia puhtprotseduurilisele eksistentsile või moonutada seda etnonatsionalistliku autoritaarse ideoloogia kaudu, mis lahutab demokraatia tähenduse igasugusest konkreetsest radikaalsest sisust. Tegelikuses sõltub demokraatia kui poliitilise vabaduse ja võrdsuse ainulaadse kogemuse saatus tema radikaalse tähenduse taastamisest ja taasleiutamisest. Ilma demokraatia mõiste radikaliseerimiseta nii teoorias kui ka praktikas jääb demokraatia majandusoligarhiate valitsevaks ideoloogiaks, valismehhanismiks, mis taastoodab pelgalt eliitide võimu, imperialistliku käsu ja ülemilmsete sõdade õigustamise vahendiks või natsionalistlikuks instrumendiks, mis võimaldab valitseda masse puhtalt kapitali ja tööjõu vahelise riikliku klasiharmonia nimel. Seega on kaalul demokraatia poliitilise tra-

¹Praeguse poliitilise olustiku kohta, mida iseloomustab kahe peamise nähtuse (postdemokraatliku riigivormi ja neoliberaalse riigi hege-
mooniline kriis ja parempoolsuse radikaliseerumine), vt Kalyvas 2019.

²Demokraatia radikaliseerimise ülesannet, mis on seatud vastukaaluks üldisele liikumisele, mida mõned on nimetanud demokratsiseerumiseks või postdemokraatlikuks ületamiseks, tuleb hinnata vastavuses tegeliku poliitilise olukorraga. Näiteks seisab õhus küsimus, millist vastust saab demokraatia pakkuda liberaalse poliitika kriisile, kui selle nime on praegu omanud majandusoligarhiate valitsev ideoloogia ning sellest kõneldakse natsionalistlikus, ksenofoobilises, nativistlikus ja rassistlikus terminoloogias. See, mis muudab demokraatia radikaliseerimise poliitiliselt pakiliseks nii praktikas kui ka teoorias, on seega tegelikult eksisteerivate kapitalistlike vabariikide ja nende liberaalse poliitika-, valitsemis- ja õigusmudeli ajalooline ja normatiivne ammendumine.

ditsiooni olemasolu, mis tõi esile ja esitas erilise kooseluviisi ja ainulaadse kollektiivse elukogemuse.

1

Alustan esialgse määratlusega sellele, mida püüan esitada üldise hüpoteesina:

Demokraatia tähistab koondunud vaeste poliitikat ja nende soovi vastastikku moodustada vaba ja võrdse kooselu poliitilisi vorme. Seega määratleb vaeste võim — kui nad üheskoos selgelt ja teadlikult oma ühist maailma konstitueerivad — demokraatia poliitilise olemisviisi.

See katse demokraatiat ümber mõtestada lähtub kahest perspektiivist: vaeste omast ja konstitueeriva võimu omast. See tähendab, et lähenen demokraatia küsimusele konkreetse subjekti, vaeste, ja konkreetse võimuvormi, konstitutiivse võimu positsioonilt. Selline topeltperspektiiv heidab valgust sellele, miks demokraatia on radikaalne kogemus ja millisel poliitilisel viisil see kogemus on radikaalne.

See, mis eristab demokraatiat olemuslikult ja mitte juhuslikult kõigist teistest poliitilistest vormidest, toimimisviisidest ja diskursustest ning määratleb selle ainulaadse olemisviisi, on ühelt poolt selle subjekt ja teisalt selle subjektiga seotud võim. Sellele topeltperspektiivile viitas 1324. aastal Marsilius Padovast, defineerides demokraatiat kui “valitsust, milles plebeid ehk vaeste hulk on *moodustanud* valitsuse ja *valitsevad* ise, teiste kodanike tahte või nõusolekuta, ja mitte kvalifitseerimata ühise kasu nimel sobivates proportsioonides” (Marsilius 2005: 42). Selle kirjelduse kohaselt määratleb vaeste ja nende konstitutiivse võimu vaheline suhe demokraatiat sel määral, et vaesuse *teatav* poliitiseerimine ja võimestamine — koondunud, organiseeritud ja assotsieeruv, produktiivne ja institutsionaalne, antagonistlik ja erakondlik — toob esile demokraatia vaeste konstitutiivse võimu³ alusena kahel defineerival viisil. Esiteks, demokraatia kui poliiti-

³Antonio Negri on üksikasjalikult arutanud vaeste konstitutiivset võimu vastupanu ja revolutsioonilise poliitika kontekstis (Negri 2004: 200, 203). Isabell Lorey kõneleb “plebeide konstitutiivsest võimust”,

line vorm on emantsipeerunud vaeste konstitueeritud kord, ja teiseks, demokraatia kui poliitiline praktika on vaeste võitlus oma ühise elu konstitueerimiseks vabade ja võrdsetena, see tähendab autonoomse eluna.⁴

Demokraatia kui vaeste poliitika ei ole sealjuures tingimata seotud ühegi kindla vormiga. Seda iseloomustab ilmingute mitmekesisus. Eri moel realiseerudes võib see võtta mitmesuguseid vorme, organiseerida võimu mitmel viisil ning varieerub oluliselt selles, kuidas plebeid mobiliseeruvad, kogunevad, arutavad, tegutsevad, võitlevad ja otsustavad. Seega on plebeide suveräänsus kooskõlas näiteks üheainsa suure otsustuskogu, nõukogudest koosneva süsteemi, föderatiivsete kommuunide või vabatahtlike esmatasandi võrgustikega. Samamoodi aktualiseerub see mitmes institutsioonilises vormis, nagu näiteks võimu loosimine, rotatsioon ja tagasikutsumine; vandemeeste- ja rahvakohtud; delegerimine ja imperatiivsed mandaadid; türanitapp ja ülestõusuõigus. Pole tegelikult oluline, millised kõigist neist institutsioonilistest ja organisatsioonilistest korraldusvormidest on ajalooliselt valitsenud ja miks. Oluline on, et need kollektiivse eneseorganiseerimise ilmingud võimaldavad ja hõlbustavad vaestele otsest juurdepääsu võimule ja selle kasutamist õigusloome alustesse ja protsessidesse sekkumiseks. Nad väljendavad enneolematut ja ebaloomulikku ideed, et poliitilist võimu teostavad subalternid, kes asuvad ühiskondliku hierarhia põhjas ja valitsevad nende üle, kes asuvad neist kõrgemal. Demokraatliku põhimõtte tõeline skandaalsus seisneb seega selles, et see annab ühiskonna madalaimale osale võimu, mis tavaliselt kuulub või peab kuuluma kõrgemale osale (Xenophon 1925: 477). Selle ketserliku loogika kohaselt eksisteerib demokraatia siis, kui madalamad, need, kes on vähem olulised, valitsevad poliitiliselt kõrgemate ehk nende üle, kes on olulisemad, see tähendab, kui omandita osa ühiskonnast võitleb võimu eest, et kehtestada poliitiline kord omandiga klasside vastu.

mida ta määratleb kui “võimet ühineda ja ennast kaitsta, põhinedes alumisest keeldumisel” (Lorey 2008).

⁴Järgnevas käsitlen kuulsat vastuväidet seoses Aristotelese kriitilise suhtumisega antiikdemokraatiasse, mille kohaselt, kui vaesed on enamus, on nad altd teostama türanivõimu rikka vähemuse üle.

Ometi tasub märkida, et kuigi demokraatia on omane organiseeritud vaesusele ja kasvab sellest ning isemobiliseerunud vaeste pingutustest, ei tähenda see tingimata, et vaeste poliitika on alati demokraatlik. Politiseeritud vaesed ei ole kuidagi loomult demokraatlikud ja nende poliitilist identiteeti ei saa fikseerida mingite eeldatavate objektiivselt vabastavate [*emancipatory*] soovide alusel. Ajaloolisest perspektiivist on vaeste poliitiline subjektiivsus esinenud kõrvuti mitmesuguse poliitikaga. See on toetanud erinevaid režiime, mille on käivitanud autoritaarsed ja totalitaarsed kavatsused, ning see on toetanud kõiksugu eshatoloogilisi ja metafüüsilisi maailmavaateid, mis on seotud igasuguste ideoloogiate ja teoloogiatega.⁵ Vaesed ei ole loomult demokraatlikud, ja pühendumist vabastavatele ettevõtmistele ei saa pidada nende poliitilise subjektsuse olemuslikuks tunnuseks. Kuid see lihtne ja vaieldamatu tähelepanek ei tähenda, et demokraatia võiks eksisteerida vaestest sõltumatult või neist lahus. Vastupidi, demokraatia tekib ainult siis, kui vaesed ühinevad, et koonduda poliitilise subjektina kui organiseeritud ja isemobiliseeritud jõud, mis on ühinenud vabaduse ja võrdsuse põhimõtete ümber, selgelt ja teadlikult, rikkuse ja selle eksploatatsioonivate allutamis- ja domineerimissuhete vastu. Loomulikult ei ole mingit tagatist ega kindlust, et see alati just nii on. Aga kui see juhtub, siis ilmneb demokraatia emantsipeerunud vaeste avaliku jõustamisena ja iseorganiseeritud vaesuse poliitilise vormina. Sest ükski teine poliitiline vorm ei ole omistanud vaestele seda laadi õigusi ja vabadusi ega positsioneerinud vaeseid oma poliitiliseks subjektiks sel määral kui demokraatia. Seega, kuigi vaesed võivad küll poliitiliselt eksisteerida ilma demokraatiata, ei saa demokraatia eksisteerida ilma vaesteta. Teisisõnu, kuigi demokraatia on vaeste poliitika, ei ole kogu vaeste poliitika demokraatlik.

2

Oma 1660. aasta peateoses *Politica Sacra et Civilis* defineeris George Lawson demokraatiat “suveräänsusena, mis on pühendu-

⁵Seega ei ole vajalik, et plebeisid käsitlev poliitiline teooria vaeseid idealiseeriks ja niiviisi kahtlase poliitilise romantismi või poliitilise teoloogia poole libiseks.

nud puhtalt plebeidele” (Lawson 1992: 96, 89). Nii lühike ja terav, kui see määratlus ka oli, ei väljendanud see midagi uut. Tegelikult oli demokraatia vaeste poliitikana algusest saati mobiliseeritud ja koondatud läbivaks teemaks poliitilises mõteloos, kangekaelseks skandaaliks ja ärevuse põhjuseks. Sõna “demokraatia” ise oli suurema osa oma mõistelisest ja poliitilisest ajaloost omistatud vaestele, kirjeldades radikaalset emantsipatsiooni ja eneseteostust, mis kutsus selle alguses tähenduses esile ühiskonna vaeseima, arvukaima osa kollektiivselt organiseeritud võimu ega tähistanud midagi muud kui alama klassi poliitilist valitsemist (Aristoteles 2015: 80–81). Enne 19. sajandit ei oleks olnud midagi ebatavalist selles, et demokraatiat kirjeldatakse kui vaeste valitsemist, Samuel Pufendorfi mõttes *rabble-government*’i või Jonathan Swifti ja John Adamsi järgi *dominatio plebis*’t — valitsemisvormi, milles rikkad on allutatud vaeste kodanike hulga (Adams 1851: 531; Pufendorf 1991: 144, 2003: 141; Swift 1801: 296, 310, 324). Sellised kirjeldused on osa väga pikast mõtteloolisest traditsioonist, mis samastas demokraatiat aktiivsete vaeste poliitilise ülemvõimuga.

Aga 19. sajandil toimus märkimisväärne muutus. Demokraatia ja vaeste vaheline keskne ja konstitutiivne side hakkas lagunema ning alates 20. sajandist on see täielikult katkenud ja lammutatud. Selle muutuse mõju oli nii suur ja selle põhjustatud lõhed nii sügavad, et tänapäeval, hoolimata mõnest olulisest katsest asetada vaesed taas demokraatliku kogemuse keskmesse, on ühiskondlik mälu selle sideme kohta endiselt ähmane ja praegusaja perspektiivist peaaegu mõistetamatu ja enamasti tähendusetu. See unustamine, mis peegeldab demokraatia sisu, vormi, praktika ja väärtuse laiemat ümberkujunemist ja radikaalset muutumist uusajal, rajas hegemoniliselt tee kodanliku iseloomuga liberaalse esindusvalitsuse esiletõusuks. See demokraatia ajaloolises arengus katkendlik ja üsnagi hiljutine areng, vaeste teisaldamine demokraatia kujutuspildist eemaldus kõigist neist antiik-, kesk- ja uusaegsetest traditsioonidest, mis olid järjepidevalt tõlgendanud vabasid valitsusvorme ja rahvavõimu ainulaadsena plebeide võimu poliitilise ja institutsionaalse väljenduse jaoks.

See oluline muutus, demokraatia mutatsioon, ei toimunud eraldiseisvalt, vaid paralleelselt kolme poliitilise arenguga. Esiteks langes see kokku ulatusliku ideoloogilise ümberpöördumise-

ga, mille käigus demokraatia, mida oli seni mõistetud negatiivse ja korrumppeerunud poliitikavormina, omandas esmakordselt peaaegu üleüldise heakskiidu mitte ainult hea, vaid parima valitsemisviisina. Siin avaldub selge korrelatsioon vaeste järkjärgulise kadumise ja demokraatia positiivse ümbermärgistamise vahel, mille põhjused lähevad sügavamale pelgast ajaloolisest juhusest ja mis tõstatab paratamatult küsimuse, kas teine oli esimese tarvilik eeltingimus. Teiseks, vaeste taandumine demokraatia horisondilt käis üheskoos ka neutraliseerimise ja depolitiseerimise protsessiga. Oluline on meenutada, et demokraatiat on peetud kogu ta ajaloo vältel järjekindlalt poleemiliseks ja parteiliseks, fraktsiooniliseks ja konfliktseks ning poliitilisele ekstremismile, ebastabiilsusele ja vägivaldale kalduvaks.⁶ See antagonistlik mõõde, mis defineeris sajandeid demokraatia poliitilist iseloomu, koos kõigi piirangute ja vastuoludega, mida ta endaga kaasa tõi, omistati vaeste osalusele poliitikas ja seda seletati selle kaudu. Politiseerunud, aktiivseid vaeseid käsitati sageli muude hädade hulgas fragmenteerituse, rahunemise, ülestõusude ja kodusõdade peamise põhjusena. See, “mis õhutab inimesi mässule,” väitis Thomas Hobbes, “on vaesusest tulenev rahulolematuus” (Hobbes 1998: 147). Kui demokraatia kannatab poliitilise ebastabiilsuse ja endeemilise korratuse all, siis öeldi, et selle põhjuseks on vaesed ja nende poliitika (Xenophon 1925: 477).⁷ Kolmandaks, see nihe, mis lammutas sideme demokraatia ja vaeste vahel, toimus ajal, mil uusaja plebeid olid tõusmas tegelikuks poliitiliseks jõuks, kellel oli soov ja võime demokraatia kogemust uuesti leitud.⁸ See-ga, samal ajal kui Pierre-Joseph Proudhon kuulutas oma sajandit “plebeide tõusu” sajandiks, oli käimas vastupidine liikumine “takistamiseks kaltsakproletariaadi tõusu”, nagu G. W. F. Hegel väitis

⁶See vastuväide on üks levinum kriitika demokraatia vastu, mida selle vastased ja vaenlased esitasid Antiik-Kreekas. Selles mõttes pole uusaegsed kriitikud palju lisanud, olles paljuski taastootnud vanu poleemilisi ja erakondlikke vastuväiteid.

⁷Need negatiivsed kirjeldused demokraatliku poliitika destruktiivsest ja ohtlikust loomusest, nii-öelda selle radikaalsetest tendentsidest, saab taandada üldjuhul eri kujul vaeste sissetungimisele avalikku ruumi, mida seletati suures osas vaesuse kahetsusväärse ja kurnava mõjuga.

⁸See areng toimus koos industrialiseerimise ja töölislükumise tõusuga nii selle sotsioloogilises kui ka poliitilises mõttes.

oma *Õigusfilosoofia põhijoontes*, peatada selle tekkimine, kaotada see täielikult, viidates siinkohal kahe vastandliku tendentsi olemasolule poliitika ja vaeste omavahelises suhtes (Hegel 1991: 267; Proudhon 1865: 17, 51).⁹

Vaeste positsiooni hääbumine uusajal toimus mitmel kujul. Ühelt poolt muutusid vaesed poliitilisest reaalsusest, mis oli kindlalt seotud demokraatia ajaloolise arenguga, pelgalt sotsiaalseks küsimuseks, taandatuna seega industrialiseerimise ja majandusliku moderniseerimise õnnetuks sümptomiks ning väidetavalt neutraalse halduspoliitika objektiks. Teiselt poolt toimus ka vaeste lülitamine elanikkonna kategooria koosseisu, nende lisamine passiivse alamhulgana statistiliselt mõõdetavasse tervikusse, mis oli omakorda riigi teenistuses oleva teaduse positivistlik konstruktsioon. Vaesed muutusid riigi käsitluses administratiivse mõistuse tehniliseks probleemiks, millega peaksid tegelema eksperdid. Lisaks lahjendas kirjeldatud poliitiline liikumine vaesed laiemasse ja määramata rahva või rahvuse massi, killustades ja hajutades nad formaalses juriidilis-individualistlikus kodakondsuskäsitluses. Mõlemal juhul nihkus vaeste mõiste keerulisse riikliku esindusmaatriksisse ja selle meditatsioonidesse, fragmenteerimisse ja abstraktsioonidesse. Aga tasub tähelepanu pöörata ka marksistlikule vaeste demoniseerimisele; nende taandamine *lumpenproletariaadi* kategooriasse ning nende väljajätmine palgasüsteemist, ja sedakaudu tööliklassi koosseisust ja selle revolutsioonilise potentsiaaliga. Vaesed parasiitliku alamklassina olid ohtlik, rahutu ja ebausaldusväärne antipoliitiline jõud, mis sõltuvalt olukorrast võis kergesti muutuda ebaproduktiivse tööjõu reaktsiooniliste tendentside konservatiivseks väljenduseks.

Kõik need toimingud, eraldivaadatuna ja koos, hävitasid demokraatia ja vaeste liidu, milles vaesed pidid vaikselt kaduma

⁹Hegeli õpilase ja kolleegi Eduard Gansi jaoks eeldab moodsa riigi ratsionaalsus, et vaesuse probleem on lahendatav ja et on võimalik takistada "pööbli" tekkimist: "Seega peab politsei suutma saavutada, et pööblit ei tekiks. [Pööbel] on fakt, mitte õigus. Me peame olema võimalised lähtuma sellest faktist ja selle kõrvaldama" (Gans 1981: 92). Hiljuti jälgis Don Herzog moodsa Briti konservatismi tekkimist aastatel 1789–1834 reaktsioonina vaestele ja ohtlikele klassidele, kelle hoiakuid ja meelsust mõjutasid ja radikaliseerisid tärkavad demokraatlikud ideed (Herzog 2000).

õigusriigi liberaalsest esindusmaatriksist.¹⁰ Seega on uusaegne demokraatia taltsutamine, selle ideoloogiline võõrandamine liberalismi poolt, selle neutraliseerimine ja depolitiseerimine ning positiivne universaalne väärtustamine tihedalt seotud uusajal toimunud vaeste kadumisega demokraatia kujutluspildist. Need aspektid kujutavad endast demokraatia mõiste drastilist ümbermäärgistamist, mis lahendas keskse tüli antiigi ja uusaja vahel, luues selge eristuse demokraatliku poliitika kahe ajalooliselt erineva kontseptsiooni vahele, mida lahutab lõhe otse- ja esindusdemokraatia vahel. Selle vaidluse lõpetamine eeldas ja sellega kaasnes vaeste kõrvaldamine demokraatlikust poliitikast. Tegelikult tekitas see vaeste kõrvaldamine põhilise lõhe antiik- ja nüüdisaegse demokraatia vahele. See lõhe, mis pole pelgalt ajalooline või kirjeldav, vaid ühtlasi normatiivne, koos kaubanduse, orjanduse, ulatuse, esindatuse, õiguste ja individualismiga, lõi mõttmed ja kriteeriumid eristamaks uusaega antiigist. Ajalooline, poliitiline, sotsiaalne, kultuuriline ja normatiivne seos, mis varem ühendas vaeseid demokraatia kui kontseptsiooni ja institutsiooniga, paigutati kättesaamatult iidsetesse aegadesse ja nende moondunud kajasse.

Vaatamata sellele paradigmaatilisele lõhele jääb demokraatia küsimus ikkagi küsimuseks vaeste poliitilisest tähtsusest vähemasti järgneva hüpoteesi raames: kui demokraatia depolitiseerimine eeldas vaeste eemaldamist poliitiliselt arenilt, kas tagasi-pöördumine politiseeritud vaeste juurde võib taastada demokraatia konkreetseid radikaalseid impulsse? Kas vastavalt sellele võib vaeste poliitika uuendamine demokraatliku ühiskonna konstitutiivse osana taaselustada demokraatia poliitilise mõõtme ja aidata kaasa demokraatia radikaliseerumisele emantsipatiivses suunas? Kas selline tagasivõitmine võiks “aidata meid positiivselt”, nagu ütles Jacques Rancière, “mõista skandaali, mis on sündinud demokraatia nimel, ja taasavastada selle idee mõju teravust” (Rancière 2006: 4)? Lühidalt: kas vaeste naasmine võib võimaldada uut suhet demokraatliku poliitikaga, see tähendab tuua uut kogemust poliitika institutsiooni?

¹⁰Võib-olla on siin mängus veel üks tegur: uus turg ja tööstusühiskond, mis toodab suurt tarbijaskonda ja suurt keskklassi (mis pole ei liiga vaene ega liiga rikas). Võis olla nii, et vaesed muutusid turu ja kapitalismi sünni laiemas kontekstis järk-järgult keskklassiks.

Enne nende küsimuste käsitlemist tuleb teha mõned esialgsed mõistelised selgitused vaeste ja plebeide kohta; need on kaks sõna, mida käsitan samatähenduslikuna.¹¹ Need terminid võivad olla ähmased ja ebamäärased. Millest me räägime, kui räägime vaestest? Tänapäeva kirjanduses valitseb lahkarmumus selle mõiste kasutuse osas. See tähendab ühte kahest erinevast asjast. Michel Foucault' ja Jacques Rancière'i järgi pole plebeid mingi kindel empiiriline üksus, ühiskondlik kategooria, tööjõu liik ega konkreetne majanduslik rühm. Pigem tähistavad nad Foucault' jaoks teatavat omadust, aspekti ja kalduvust (*de la plèbe*), mis seisneb vastupanus võimuhetele. Rancière'i jaoks esindavad nad "sümboolset suhet", tõrjutuse loogikat, arvestamata jätmise kujundit ning disidentifitseerimise ja subjektistamise katkestusmomenti (Foucault 1988a: 137–138; Rancière 1999: 13–14, 23–27, 37–38, 40, 2010: 32, 34, 2011: 37).¹² Samamoodi eitab Martin Breugh, et terminil "plebei" võiks olla kindel sisu või fikseeritud identiteet (majanduslik, sotsiaalne või muu), ja ta rõhutab selle asemel, kuidas see mõiste nimetab poliitiliseks saamise ainulaadset kogemust, mis "tähistab fundamentaalset, poliitilist sündmust: üleminekut subpoliitilisest staatuses täieõigusliku poliitilise subjekti staatusesse" (Breugh 2013: vi). Seevastu Michael Hardt ja Antonio Negri esindavad vastupidist vaatekohata, mis käsitleb vaest kui tegelikku ja reaalselt subjekti, "sotsiaalselt subjekti, mis on alati kohal ja kõikjal sama", töö ja tootlikkuse "igavest postmodernset võrdkujut", "lääbivat, kõikjal esinevat, erinevat, liikuvat subjekti" (Hardt, Negri 2001: 156; Negri 2004: 194). Reaalse tootliku jõuna kutsuvad vaeste tähtsusetu töö esile võimsa kogukonna, mis koosneb eksploateeritud ja tõrjutud majanduslikest ja sotsiaalsetest sektoritest (Hardt, Negri 2004: 129–

¹¹Ma järgin siinkohal Dionysios Halikarnassosest ja Pierre-Joseph Proudhoni, kes määratlesid plebeisid kui vaest enamust või massi. Vanakreeka Rooma ajaloolane kirjeldas plebeisid kui "vaeste hulka", neid, "kes on ilma eluks vajalikest asjadest" (1943: 269), samas kui uusaja Prantsuse anarhist nimetas plebeisid "kõige arvukamaks ja vaesemaks klassiks" (Proudhon 1865: 48).

¹²Kahte valgustavat arutelu plebeide kohta Foucault' ja Rancière'i teostes vt Maria Muhle (2013) ja Alain Brossat (2006: 23).

131, 2017: 57–61; Negri 2003, 2004: 202). Samamoodi, ent ilma poeetiliste üldistusteta, tähistavad Ashwin Desai, Álvaro García Linera, Partha Chatterjee, Carlos Formenti ja Asef Bayat' jaoks vaesed konkreetseid rahvastikurühmi, postkoloniaalseid plebeisid, kes on reaalsed empiirilised üksused, mis asuvad geopoliitiliselt üleilmises lõunas ja mida määratlevad nende konkreetset materiaalsed ja sotsiaalsed tõrjutuse ja võõrandamise tingimused ning nende igapäevased tegutsemisviisid, suhted ja eluvormid (Bayat 1997, 2015; Chatterjee 2006; Desai 2002; Formenti 2015; Linera 2015).¹³

See kahe erineva — sümboolse ja sotsiaalse — lähenemise lahknevus näitab, kui neid koos lugeda, vaese mõiste dialektilist koostist, mis küll ei täpsusta konkreetset sotsiaalset rühma, jäädes seega sotsiaalmajanduslikele kategooriatele taandamatuks, aga ei saa samal ajal olla täiesti vaba igasugusest sotsiaalsest sisust, mis eraldaks selle täielikult oma konkreetsest materiaalsest kontekstist. Just selle mõiste põhimõtteline mitmetähenduslikkus, pinge selle sümboolse ja sotsiaalse tähenduse vahel, selle fikseerimata ja muutuvad omadused, selgitavad selle ainulaadset poliitilist tähendust demokraatliku ühiskonna poliitilise koosseisu mõistmisel lõhenemise ja vastasseisu astmena, mille modaalsust ei saa täiesti taandada pelgalt materiaalsele struktuuridele, kuid ei saa ka piirduda sümboolsete esituste autonoomse tasandiga.

Ma pöördun selle punkti juurde tagasi, et analüüsida mõningaid olulisi tagajärgi demokraatia mõistmise jaoks, kuid kõigepealt mõtestan vaeseid nelja üldise elemendi suhtes, mis on nende mõistelise arusaadavuse alusparameetriteks. Lühidalt öeldes on keskne aspekt, mis iseloomustab vaese mõistet, alaväärsuse ja allutatuse positsioon, teatav vaestele omistatud madalus, mis taandab vaesed ühiskonna alumisse ossa, ühiskonnaelu põhja. Vaeseid on korduvalt kujutatud madalama astme inimestena; nendena, kes on allpool, alamast soost ja madalatest oludest, kõige labasemad, kõige ebasoodsamas olukorras; madalamate klas-

¹³Vaeste poliitikat ja nende neoliberalismivastast võitlust käsitleva teadustöö hulk kasvab, sealhulgas teosed autoritelt nagu Prishani Naidoo (2010), Anna Selmeczi (2015) ja Muhammad Ridha (2017). Selles üha laienevas kirjanduse loetelus ei tohiks unustada Frances Fox Piveni ja Richard Clowardi (1978) teedrajavat uurimust.

side esindajaina. Nagu Hegel väitis, kirjeldab “vaesusega seotud meelestatus kõige madalamat elatustasandit” (Hegel 1991: 266). Seega pole vaesed mitte ainult see ühiskonnaosa, kellel puudub roll, iga loendi häiriv lisa, nagu Rancière tabavalt ütleb, vaid täpsemalt, madalaim osa kui madal eluvorm, mis loeb vähem, on vähem oluline ja moodustab osa, mis on teistest osadest allpool (Defoe 1724: 17).

Teiseks, selline alaväärsuspositsioon on alati suhteline selles mõttes, et osutab mõisteväljale, mis on rajatud vastandpoolustele — hierarhilistele, ent sümmeetrilistele vastandpaaridele, nagu madal ja kõrge, alumine ja ülemine, põhi ja tipp, alaväärne ja väärtuslik, nõnda et “samad isikud ei saa olla korraga vaesed ja rikkad” (Aristoteles 2015: 112). Selle suhtelisuse tõttu pole termin “vaene” seega iseennast määratlev ega autarkne. Sellel puudub igasugune sisuline määrang, mis peituks temas endas ja võimaldaks tal eksisteerida sõltumatult oma radikaalsest Teisest — kõrgemast osast, sellest osast, mis loeb rohkem, rikkastest.¹⁴ Kuigi vaeste mõiste võib seega hõlmata erinevat sisu, identiteeti, praktikat ja püüdlusi, jääb ta alati viimselt määratletuks oma vältimatu vastandumise kaudu välisele — välisele erinevusele, mille aluseks on jõukus. Ühtlasi on vaeste mõiste kolmandaks iseloomulikuks omaduseks selle kvantiteedi materiaalsus, selle materiaalne suurus “arvukaima klassina”, mis on eos seostatud paljudega, hulgaga, massiga, rahvahulgaga ja jõuguga ning mida samastatakse ühiskonna suurima või suurema osaga (Mill 1958: 95; Smith 2005). Vaesed on paljud, nagu ka paljud on vaesed (Hegel 1991: 267). Viimaks kirjeldab vaese mõiste negatiivset kogemust — “negatiivset arusaama” ja “negatiivset vaatepunkti üldiselt” — kogemust, mida iseloomustab olemuslik puudus (Hegel 1991: 306–307, 341). See on puudus omandist, valdustest, kaupadest ja teenustest, haridusest, staatusest, väärtusest ja väärikusest ja nii edasi. See võib endast kujutada ka vabaduse puudumist, õiguse eitust, “õiguse mittetunnustamist” (Hegel 1991: 454, 453). See on puudus, mis võrdub võõrandatuse seisundiga. See on määratletud nii materiaalse kui sümboolse puuduse kaudu, puudust-

¹⁴Rikaste ja vaeste vastandamise kohta vt Aristoteles (2015: 111–112), Adam Smith (2005: II, 399) ja John Stuart Mill (1958: 94).

kannatava eluna (Arendt 1990: 60).¹⁵ Seega on üldise vaesusemõiste neli määratlevat elementi võõrandatus, arvukus, suhtelisus ja allutatus.¹⁶

Siinkohal on tarvis mõningat ettevaatust, et vältida kahte viiga, kahte võrdselt problemaatilist ja üldlevinud müstifikatsiooni vaesuse kuvandist: ohvristamine ja idealiseerimine. Ühest küljest on olemas kujutlus vaestest kui jõuetuist rõhumisohvreist, kes on täiesti heteronoomsed, kehastades sotsiaalset ülekohut ja lootusetust, elades igavese viletsuse ja pahede meelevallas. Rõhuvate struktuuride tulemina esindavad vaesed seega jõuetust.¹⁷ Biopoliitilise juhtimiskorralduse ja humanitaarabi passiivsete subjektidena elavad nad “alasti” poliitikavälist eksistentsi, mida Arendt kujutab mõjuvalt kui “eluprotsessi enda tungivust”, mida iseloomustavad vajadus ja vägivald, mis on alati valitsetav ja seega kaasvastutav omaenda rõhumise taastootmise eest (Arendt 2025: 66, 1990: 59–60, 69, 114). Elades “armetut elu”, mis on “toidetud bioloogilise elu paratamatusest”, on vaesed olemuslikult “juhitud oma keha vajadustest” ja seega ilma jäetud oma agentsusest ja taandatud igavesse ohvrirolli (Arendt 2025: 325, 1990: 60, 63, 106, 112, 124).¹⁸ Teisalt on olemas vastupidine kujutlus vaes-

¹⁵Edmund Burke (2008: 120) kirjeldab vaeseid, kes on “ilma jäetud nii religioonist, aust kui ka mehisest uhkusest, omamata midagi olevikus ja võimata loota midagi teises ilmas”. Samamoodi on vaesed Hegeli jaoks “enam-vähem ilma jäetud kõigist ühiskondlikest hüvedest, nagu võimest omandada oskusi ja haridust üldiselt, samuti õigusemõistmisest, tervishoiust ja sageli isegi religioosest lohutusest” (Hegel 1991: 265).

¹⁶Kindlasti peab iga katse mõtestada demokraatiat ümber vaeste poliitika perspektiivist, mille suunaks on vabastava sisuga radikaalse teooria loomine, lähtuma poliitilisest arusaamast vaeste kohta; see tähendab, et tuleb välja töötada poliitiline vaeste mõiste, politiseeritud vaeste mõiste.

¹⁷Ohvristamise teesi kriitikat vt E. P. Thompson (1993: 11).

¹⁸Ent “armetu elu” ei ole siiski sama mis jõuetu elu ega sellele taandatud. Puudus, mis määratleb vaeseid, ei ole tingimata võimupuudus ja seetõttu ei saa vaeste elu taandada depolitiseeritud passiivsele elule. See ei tähenda loomulikult, nagu ei seaks vaesus praktilisi piiranguid vaeste võimele mobiliseeruda, tegutseda, algatada ja saada poliitilise muutuse jõuks. Kuna vaestel puuduvad ressursid, juurdepääs poliitilistele

test kui privilegeeritud emantsipatiivsest, revolutsioonilisest või progressiivsest jõust, kelle ajalooliseks missiooniks on vabastada inimkond ning teha lõpp eksploateerimisele ja vaesusele. Vaeseid kujutatakse tugevates teoloogilistes terminites kollektiivse võitluse kangelasliku subjektina: “jumalana maa peal”, “teleoloogia ajaloolise mootorina” (Hardt, Negri 2001: 157; Negri 2004: 198). Hardt ja Negri sõnul on näiteks “ainult vaestel võime uuendada olemist”, sest nende erakordsed kannatused ja viletsus muudavad neid kuidagimoodi spontaanseteks ja loomulikeks kandidaatideks *exodos*’ele ja vastupanule, tuues nad seeläbi lähemale ehedale ja radikaalsele kogemusele, täielikult vabanenud elu tõelisele eksistentsile (Hardt, Negri 2001: 157–159; Negri 2004: 194–195, 197, 203).¹⁹

4

Neid raskusi silmas pidades ja probleemile ettevaatlikult lähenedes pean demokraatia all silmas — emantsipeerunud vaeste po-

võimalustele ja mõjuvõim, seisavad nende võimalused muude puuduste kõrval silmitsi palju suuremate piirangute ja koormusega kui rikaste omad. Need piirangud ei määra siiski täielikult ette ära vaeste poliitilist subjektiivsust ja eneseorganiseerumisevõimet.

¹⁹Vaeste poliitilise identiteedi konstrueerimine, mida läbib ajalooline missioon ja mis põhineb majanduslikul positsioneerimisel, nagu Hardt ja Negri seda teevad, mitte ainult ei korda tarbetult marksismi ortodoksset majandusliku determinismi eksitust, vaid taastab ka essentsialistliku ja eshatoloogilise nägemuse prometeuslikust subjektist, kellel on revolutsiooniline saatus. Ei leidu mingit loomulikku ega möödapääsmatut sammu puuduse seisundist poliitilise ülemvõimuni. Selle kriitilise punkti kohta vt Ernesto Laclau (2001: 3–10). Nagu Michel Foucault täheldas, ei ole plebeid “ajaloo alaline alus, kõige subjektistamise lõplik eesmärk, kõigi mässude hõõgav kese”. Seega on palju häid põhjusi vältida ekslikku ja ettevaatamatut plebofilia kiusatust, nii nagu leidub häbiväärset plebofoobiat, mis ajalooliselt on iseloomustanud enamikku demokraatiavastaseid diskursusi. Seega ei ole vaja, et poliitiline plebeide teooria idealiseeriks vaeseid ja libiseks poliitilise romantismi või poliitilise teoloogia küsitavasse suunda (Foucault 1988b: 23, 1988a: 137). Dialektilist arusaama 18. sajandi plebeide kultuurist vt Thompson 1974: 397–399, 1993: 25.

liitikana ja võitlusena nende vaba ja võrdse kooselu poliitiliste vormide loomiseks — eelkõige autonoomiale suunatud poliitikat. Politiseerunud vaeste puhul tõuseb vabadus kui animeeriv, regulatiivne põhimõte, mis suunab immanentselt, vaesuse ja selle politiseerituse seest, plebeide emantsipeerumissoove. Seda paratamatut suhet demokraatia ja vaeste vabaduse vahel seletavad kaks põhjust, mis viitavad vabaduse kahetisele tähendusele.

Kuna vaeseid ähvardavad ühelt poolt süstemaatiliselt ja pidevalt võlad, vangistus, sunniviisiline töö, vägivald, orjus ja piinamine ning nad seisavad silmitsi ekspluateerivate ja heteronoomsete suhetega, neid alandatakse ja solvatakse, leiutavad nad demokraatia kui poliitilise tagatise, mis võimaldab vaba elu rikaste pidevate ähvarduste kiuste. Just vaeste majanduslik ja ühiskondlik haavatavus seletab nende erilist suhet demokraatiaga, sest vaestena saavad nad nautida vabadust ja turvalisust ainult demokraatlikult korraldatud ühiskonnas, kus vaesusest tulenevaid puudusi ja tõrjutust leevendab ja kompenseerib poliitilise võimu ülejääk. Just materiaalse puuduse seisund ja sellest tulenev ebakindlus motiveerib vaeseid võitlema vabaduse eest. Demokraatlik poliitika toob esile sellise õigusliku ja institutsioonilise korralduse normatiivse aluse, mis lubab võõrandatutel vabalt elada ka rikaste ambitsioonide, nende lakkamatu kasumipüüdluse ja ekspluateerimise, ahistamise ja domineerimise kiuste. Demokraatia on loodud vaeste ja võõrandatud kaitseks ja turvalisuse tagamiseks rikaste või omandiga klasside vastu. Niccolò Machiavelli on kuulunud selle võõrandamise ja vabaduse vahelise dünaamika äratundmise poolest, ehkki ta ei suutnud mõtestada selle dünaamika sügavamat demokraatlikku tähendust, kuna ta püüdis hajutada selle radikaalseid tagajärgi vabariikliku segarežiimi institutsioonilises raamistikus. Ta väitis, et plebeide vabadussoov, nende “suurem tahe elada vabalt” on “soov elada turvaliselt”, see tähendab “soovi vabalt nautida oma asju — kahtlusteta ja kartmata naiste ja laste au pärast, kartmata iseenda pärast” (Machiavelli 1996: 16, 18, 45–46). Ta lõpetas tähelepanekuga, et plebeide ülestõusud ja setsessioonid “on harva vabadusele kahjulikud, sest need tekivad kas rõhumisest või kahtlustusest, et neid rõhutakse” aadlike ja rikaste poolt (samas: 17). Kirg vabaduse järele on kirg omandi järele.²⁰

²⁰Vabadus kui vaesuse kirg vastandub otseselt vaeste tänapäevasele stigmatiseerimisele, mis tuleneb osalt kapitalismi ja akumulatsiooni

See oluline suhe vaesuse ja vabaduse vahel on peamiselt kaitsva ja negatiivse iseloomuga. Kuid teisest küljest, kuigi see viitab sellele, mida võiks nimetada negatiivseks arusaamaks (vabadus kui takistuste puudumine), viitab see ka demokraatliku vabaduse positiivse mõiste elementidele kui institutsionaalsele, produktiivsele ja osalust võimaldavale ning seega olemuslikult poliitilisele vabadusele. Giambattista Vico ajaloo filosoofias on näiteks just plebeide võitlus kodanikuvabaduse eest see, mis algatas ülemineku “kangelaste ajastust” “inimeste ajastusse” ja oli seega demokraatia ajaloo alguseks, kehtestades kõigile võrdse kodakondsuse põhimõtte.

Mässumeelsed vaesed on vabade rahvakogude tõeline poliitiline subjekt ja poliitika demokratiseerimise liikumapanev jõud. Vabastades end jõuka vähemuse võimust, panevad vaesed aluse enamuse poliitilisele vabadusele. “Niipea, kui kangelaslinnade plebeid muutusid arvukaks ja sõjakaks (põhjustades ärevust isandates, kelle arvukus oligarhilistes kogudes oli väike),” kinnitab Vico, “ja hakkasid jõuga nende poolel (arvukuse jõuga) ilma senati volituseeta seadusi vastu võtma, muutusid aristokraatlikud kogud demokraatlikuks” (Vico 1999: 339). Ta lõpetas üldise ja universaalse väitega, “selle kõige säravama tõega” poliitikateaduses, mille kohaselt “rahvaste plebeid on alati ja kõigis riikides muutnud riigid aristokraatlikest rahvalikeks” (samas: 343).²¹

See, et avalik vabadus on demokraatliku poliitika põhiline aksioom, on seletatav sellega, et kuna vaestel puudub konkreetne kvalifikatsioon, nõudmaks osa poliitilisest ja õiguslikust võimust, apelleerivad nad eristamatule, kõikehõlmavale vabaduse põhimõttele, see tähendab sellele, et inimene on vaba sõltumata eraomandist ja klassikuuluvusest ning seetõttu tuleb teda kui seaduse subjekti kohelda ka kui seaduse autorit (Xenophon 1925:

etika protestantlikust vaimust. Turu- ja ettevõtlusühiskonnas näib vaesus teotavat praegusi majandusliku edu väärtusi, mis tõstavad jõukuse omandamise mõtestatud elu peamiseks põhimõtteks.

²¹ Vt ka Vico kujutlust Solonist kui “rahva targast”, kes “kutsus plebeid üles mõtlema enda üle ja jõudma järeltulele, et nad on oma inimloomuse poolest võrdsed aadlikega ja peaksid järelikult olema võrdsed ka oma kodanikuõiguste poolest. Tõepoolest, Solon võib olla Ateenas plebeide poeetiline arhetüüp nende võrdsusenõudmises” (Vico 1999: 167).

479; Rancière 1999: 7–9). Kuna vaestel puudub omand, rikkus, aadlipäritolu ja haridus, rõhuvad nad ideele, et hoolimata kõrgete ja madalate eristusest on inimene vaba ja et nii on iga indiviid võrdne iga teisega ning kellelgi ei saa olla poliitilist võimu ja monopoolset õigust kehtestada seadusi, valitseda ega otsustada teise üle mingite poliitikaeelsete kriteeriumide põhjal.

Poliitiline kujutus demokraatiast lükkab tagasi sotsiaalmajanduslikud staatuserinevused, mis oleksid *de jure* niihästi püsivad kui vaestele ületamatud. Seega on kollektiivseks õigusallikaks vabaduse põhimõte, millel puudub ülimuslik ja eristav olemus, see, mis moodustab pinnase, millel vaesed saavad esitada oma nõudmisi ja legitimeerida oma poliitilist positsiooni. Just selles teises mõttes loob plebeide emantsipeerumine võimaluse demokraatlikuks omavalitsemiseks, murdes maha poliitilise väljajätuse vertikaalsed takistused. Me võlgname Aristotelesele esimese süstemaatilise analüüsi vabaduse positiivsest aspektist kui politiseeritud vaeste leiutisest. Võrreldes oligarhiat ja demokraatiat, väitis ta, et kuna “vara kuulub ju vähemusele, vabadusest saavad osa aga kõik — nende kahe põhjuse tõttu tahavadki mõlemad osapooled jõuda riigikorralduse juurde” (Aristoteles 2015: 80). Just sel viisil jõuavad vaesed Stageira filosoofi sõnul demokraatliku kodanikuühiskonna praktika kehtestamiseni: kordamööda valitseda ja olla valitsetud (samas: 182). Mitu sajandit hiljem arendas Thomas Aquinost oma kommentaarides *Poliitika* kohta Aristotelese argumenti edasi. Ta kirjeldas poliitilist võitlust rikaste ja vaeste vahel kui kahe kokkusobimatu ja vastandliku põhimõtte konflikti: rikkuse (eksklusiivne/partikulaarne) ja vabaduse (hõlmav/universaalne) vahel:

Seepärast võitlevad mõlemad klassid omavahel. Vähemus tahab domineerida [enamuse üle] oma valduste pärast ja enamus tahab domineerida vähemuse üle, sest nad usuvad, et vabadusekriteeriumi järgi on neil sama hästi õigus poliitilisele võimule kui rikastel (Aquinas 1979: 103).

Vaesed vastandavad väheste rikaste jõukusele kõigi vabaduse, neutraliseerides seega läbi poliitiliste vahendite oligarhilised privileegid, luues ruumi uutele emantsipatiivsetele võitlustele ja kodanikuosalusele. Seda tehes muudavad vaesed radikaalselt poliitika normatiivset korda. Vabadus, nii selle mõiste positiivses kui negatiivses tähenduses, on demokraatia tähenduskeske ja tuleneb

vaesuse politiseerimisest ja sellest pärit suveräänsetest ambitsioonidest vabale elule (Aristoteles 2015: 181–182).

Sellest järeldub, et demokraatia on vastandlik ja vaenulik rikkaste poliitilise valitsuse suhtes. Vaeste poliitika katkestab oligarhilise valitsemise korra, see tähendab, rikkusel põhineva poliitilise korra, ning murrab võimu ja omandi dialektika. Demokraatia sünnib oligarhilise domineerimise tagasilükkamisest, kollektiivsest tõdemusest, et poliitika ei kuulu rikkastele, et need, kes poliitikat teostavad, ei pea olema rikkad, et eraomand ei ole valitsemise kriteerium ning et omandiga klassid ei oma lõplikumaid teadmisi maailmast, moraalist ega ühiskondlikust tõest ning seetõttu ei ole neil õigust otsustada, kuidas kõik teised peaksid elama, mida mõtlema, tegema või ütleva. Seda demokraatia keskset antioligarhilist mõõdet tunnistati ja arutati korduvalt antiikaja poliitilises filosoofias. Seda tunnistab näiteks ka Platon oma *Politeias*, milles Sokrates kirjeldab poleemiliselt demokraatia sünni vaeste võitlusest rikkaste vastu, asetades selle tekkepõhjused hetkesse, milles vaesed ühinevad ühise vaenlase ehk rikkaste vastu ja otsustavad nende võimu vastu üles tõusta (Plato 2013: 277–281). Demokraatlik poliitika tekib algselt oligarhiavastase liikumisena, vastandudes rikkuse poliitilisele ülemvõimule (ja selle tekitatud ebavõrdsusele) ning väheste võimule paljude üle (ja selle välisustele). Rikkaste konstitutsiooni vägivaldne kukutamine mässuliste vaeste poolt juhatab sisse demokraatia ajaloolise sünni:

Ja demokraatia, ma arvan, tekib siis, kui võidutsevad vaesed tapavad mõne teise osapoole [ehk rikkad] ja annavad ülejäänud kodanikkonnale võrdse osa nii kodakondsusest kui ka [poliitilistest] ametitest — ja enamasti määratakse need ametid loosi teel (samal: 285).

Demokraatlik konstitutsioon tähistab vaeste poliitilist võitu rikkaste üle, paljude võitu väheste üle, mille kaudu ühiskonna madalaim, alumine ja suurim, kõige arvukam ja heterogeensem osa siseneb avalikku poliitilisse ruumi, kehtestab oma poliitilised, juuriidilised ja organisatsioonilised vormid ning muutub valitsevaks ühiskonnaosaks. Demokraatia on Platoni jaoks emantsipeerunud võidukate vaeste poliitika. Platoni *Riigimehes* sõnastab Võõras selle poleemilise definitsiooni ümber, väites, et demokraatia on “paljude valitsemine nende üle, kellel on vara, kas jõuga või nende nõusolekul” (Plato 1925: 127). Sama kirjeldus on säilinud ka

keskaegses poliitilises mõteloos ja mängib olulist rolli Aquino Thomase režiimivormide klassifikatsioonis ning tema demokraatia määratlemises paljude valitsusena, mis “toimub siis, kui plebeid oma arvukuse jõul rõhuvad rikkaid” (Aquinas 1949: 8).

Ehkki nüüdisaegne liberaalne riik on püüdnud seda põhitõde vaiba alla pühkida, tuleb demokraatiat mõista kui antioligarhilist poliitilist liikumist, sest see tõmbab poliitilisi vaenujooni rikkaste ja vaeste vahele ning politiseerib majanduslikke ja sotsiaalseid erinevusi. Demokraatia vaenlane, vaeste avalik vastane on rikkad, ja peamine, põhiline ja konstitutiivne poliitiline opositsioon, mis määratleb demokraatia ootuste horisondi, on võitlus rikkuse ja vaesuse vahel. Tegelikult on demokraatia klassiühiskonna poliitiline tagajärg ja tekib avaliku vastusena just nimelt klassijaotusele. Seda demokraatliku poliitika ainulaadset aspekti tunnustati veel kogu 19. sajandi jooksul ja seda on jõuliselt tabanud ka Proudhon, kes rõhutas konkreetset antagonismi kodanlaste ja plebeide vahel, kahe kodakondsuse kategooria vahel, mis on “fundamentaalselt eraldatud” — kaks nimetust, mis “väljendavad kahte õigust, kahte erinevat faktikorraldust, kahte vastandlikku tendentsi”, ja nendeks tema vastandavateks poliitilisteks visioonideks olid just kodanlik parlamentarism ja plebeilik demokraatia (Proudhon 1865: 47, 20). Esimene on riigivorm, mis põhineb majandusliku omakasu ja eraomandi põhimõtetel, teine aga kirjeldab ühingute föderatsiooni, mis põhineb vastastikuse ja vaba ühistegevuse põhimõtetel (samas: 63–79, 135–164).

Plebeide seisukohast seisab, hoolimata teada-tuntud väidetest ja dogmadest, tänapäeval just kapitali valitsus demokraatiaga vastuolus ja kutsub esile demokraatliku reaktsiooni kapitalistlikule ühiskonnakorraldusele, mis peegeldus kogu 19. sajandi vältel ja 20. sajandi alguses ideoloogilises ja institutsionaalses sfääris konfliktina kodanliku ja proletaarse demokraatia, liberaalide ja kommunistide, esindus- ja nõukoguliku demokraatia, keskvõimu pooldajate ja föderalistide, omakasupüüdlikkuse ja vastastikkuse vahel. See seletab, miks tõelist demokraatiat defineeriv sümptom, selle fenomenoloogiline ja afektiivne kohalolu, ilmneb ärevuses, mida rikkad kogevad, kui nad seisavad silmitsi politiseeritud ja aktiivsete vaestega (Smith 2005: II, 401). See on hirm niinimetatud ohtlike klasside ees (Brossat 2004: 115). See on hirm, mille olemasolu näitab, kas demokraatia on tegelikult olemas. Piltlikult

öeldes ei saa me demokraatiat, mis ei hirmuta aeg-ajalt rikkaid omamoodi mitteametliku kontrollina, mille eesmärgiks on rikaste ambitsioonide piiramine, üldse demokraatiaks pidada (McCormick 2011; Mitford 1814: 34–35, 16).

Oligarhiavastase poliitikana moodustab demokraatia ainulaadse liigenduse poliitilise ja majandusliku võimu vahel. Oma avaliku võimu konkreetse korralduse, institutsionaalse ja juriidilise süsteemi kaudu takistab demokraatia majandusliku võimu moonumist või ülekandumist poliitiliseks võimuks. See katkestab selle ülekandumise, kehtestades poliitilise ülimuslikkuse majanduse üle, mille tulemusel muutuvad rikkad poliitiliselt võimeetuks, samal ajal kui vaesed saavad poliitiliselt võimestatuks. Demokraatlik ühiskonakorraldus on seega eos poliitiline, kuna ta alutab eraomandi avalikule võimule. See majandusliku võimu alutamine poliitilisele on üheks demokraatliku poliitika peamiseks mooduseks. See viitab ülimuslikkussuhtele, ent oleks vale tõlgendada seda suhet autonoomiana. Erinevalt mõnedest mõjukatest poliitilise autonoomia teooriatest, mis kipuvad poliitikat isoleerima ja seda majanduslikust ja sotsiaalsest dünaamikast eristama — kas juriidiliste abstraktsioonide, protseduuriliste lükete, valimiste, bürokratliku haldussüsteemi või parteilise voluntarismi kaudu —, põimivad vaeste demokraatlikud püüdlused kokku poliitilise, majandusliku ja sotsiaalse, sest esimene on teiste suhtes ülimuslik.

See keeruline toiming ilmneb selles, kuidas demokraatia politiseerib majanduslikud ja klassilõhed, püüdmata neid sealjuures kõrvaldada (nagu kommunismis) või üksnes taastoota (nagu liberalismis). Demokraatliku ühiskonna poliitiline iseloom tugineb sotsiaalmajanduslikele suhetele, aga ületab need ja tähistab nad ümber, muutes konflikti modaalsust, et anda neile poliitiline vorm ja tähendus. Poliitika demokraatlik ülimuslikkus väljendub plebeide võimu idees ja praktikas, mis sõnastab ümber suhte vaesuse sotsiaalsete ja sümboolsete aspektide vahel, vältides samas nende täielikku eraldamist või samastamist. Vaeste ja rikaste vaheline demokraatlik konflikt ei ole täielikult määratletav ega taandatav sotsiaalmajanduslikele struktuuridele, samuti ei ole see täiesti määramatu ega poliitiliselt sõltuv. Kuigi demokraatia tõstab ühiskonna fundamentaalse lõhe rikkuse ja vaesuse vahel avalikkuse silme ette, tehes selle nähtavaks ja mõistetavaks,

ei käsitlee see poliitilist ruumi pelgalt sügavamate jõudude epifenomenina, mis nagu peegelpilt lihtsalt peegeldaks või vahendaks autentsemat objektiivset reaalsust.²² Selle asemel lõhub ja pöörab demokraatia institutsioon majanduslikke ja sotsiaalseid jõusuheteid pea peale, moonutab ja nihestab neid, nii et ühiskondlik lõhe vaesuse ja rikkuse vahel ei kanduks automaatselt üle teisele tasandile, vaid muutuks olemuslikult kahe vastandliku pooluse — kõrge ja madala — võimuhete radikaalse ümberkujundamise kaudu. Demokraatia teostab seega sümboolse ümberpööramise, mis muudab täielikult poliitilise võimu modaalsust. Seega, kui sotsiaalmajanduslikus sfääris valitseb kõrgem üle madalama, siis demokraatia poliitilisel maastikul valitseb madalam üle kõrgema.

See demokraatia tähelepanuväärne tunnus viitab olulisele lahknevusele nii vabariikliku doktriiniga valitsemisvormidest kui ka liberaalsetest valimisoligarhiatest ning heidab valgust sellele, miks ja kuidas demokraatia erineb kõigist teistest režiimivormidest ja poliitilistest tavadest. Kui vabariiklus püüab luua klassikompromissi, leides tasakaalupunkti patriitside ja plebeide vahel, mis tagaks segarežiimis institutsionaalses struktuuris ühiskondliku stabiilsuse, ja liberaalse valitsemisvormi oligarhiline eesmärk on esitleda (ja varjata) põhiseaduslike vahendite abil rikaste majanduslikku võimu esindussüsteemi keerulise maatriksi kaudu jõukuse konsensusliku valitsusena, siis demokraatiat iseloomustab vaeste poliitiline ülemvõim rikaste üle kahe ühiskonnaosa pidevas, aga institutsionaliseeritud poliitilises konfliktis. Ent see pidev demokraatlik konflikt ei ole siiski sümmeetriline ega võrdne.²³ Demokraatia kujutab endast fundamentaalset asümmeetriat selles antagonistlikus suhtes selles mõttes, et püüab maksimeerida ilmajäetute suutlikkust ja võimekust poliitiliseks tegevuseks, kaalutlemiseks ja otsustamiseks, samal ajal püüdes nõrgestada, neutraliseerida või kõrvaldada rikkuse pealetükkivat kohalolekut poliitilise võimu teostamisel. Seega iseloomustab demokraatlike institutsioone ja organisatsioonilisi vorme vaeste tegelik või-

²²Demokraatia ja ühiskondliku jaotuse vahelise seose kohta vt Claude Leforti mõjukat esseed demokraatiast (Lefort 1988).

²³Poliitilise konflikti asümmeetria kohta vt Étienne Balibari märkusi (2015: 100–101).

malus otse osaleda ühiskonna üldises moodustamises, õiguskorra kujundamises ja valitsuse juhtimises.

Demokraatliku poliitika eripära ei seisne seega mitte jõukuse ja vaesuse vastanduse ületamises iseenesest, vaid selles, kuidas see vastandus on kehtestatud, institutsionaliseeritud ja teostatud. Demokraatia tõstab selle vastanduse avaliku diskursuse keskmesse, et suurendada vaeste võimu ja maksimeerida nende vabadusi. Tegelikult on demokraatliku poliitika põhiülesanne teha vaestele võimalikuks olla aktiivsed kodanikud, kujundades ümber valitsemise struktuuri, et anda just vaestele võimu ja väärikust, nii et materiaalsel ebavõrdsusel ei oleks poliitilist ega moraalset tähtsust ning et inimese rikkus, sissetulek, amet või haridus ei mõjutaks tema võimet poliitikas osaleda. Seega, kuigi rikkad säilitavad oma formaalsed poliitilised õigused ja võivad jätkuvalt poliitikas osaleda võrdsete ja vabade kodanikena nagu vaesedki, kaotavad nad oma tegeliku poliitilise võimu.²⁴ Demokraatlik suveräänsus on kaasav, kuid seda teostatakse rikaste üle vaeste poolt ja nende kasuks. Nagu Aristoteles märkis, et kuigi demokraatias osalevad kõik kõiges, kõigis avalikes funktsioonides, sest ametid on kõigile avatud, valitsevad vaesed, kes on koondunud ja mobiliseeritud, tõhusalt oma arvulise ülekaalu, see tähendab faktilise arvulise suuruse tõttu (Aristoteles 2015: 212, 112). Demokraatia on paljude valitsemine “vaeste kasu nimel” (samas: 79).²⁵ Ta rõhutas seda kesket aspekti, kirjeldades demokraatlikku suveräänsust kui kogu *demos*’e valitsemist paljude vaeste poolt ja paljude vaeste huvides.²⁶ Teisisõnu, rahvasuveräänsus vaeste poolt ja vaeste jaoks defineerib emantsipeerunud vaesuse demokraatlikku poliitikat.

²⁴Gaetano Mosca tabas seda demokraatia aspekti oma tähelepanekus, et kui “demokraatia valitseb [---], siis tunnevad rikkad tavaliselt teatavat vastumeelsust avalikku ellu astumise suhtes ja vaesed teatavat vastumeelsust rikaste valimise suhtes valitavatesse ametitesse” (Mosca 1939: 58).

²⁵Aquino Thomase jaoks on demokraatia poliitika, mis soodustab vaeste eelseid rikaste kahjuks ja tähistab “paljude valitsemist, mis on suunatud vaeste huvidele” (Aquinas 1979: 101–102).

²⁶Samasuguse demokraatiamääratluse kohta vt Xenophon 1925: 483.

Poliitiline side demokraatia ja vaeste vahel, nende ühendus ja vastastikune määramine, demokraatia institutsiooni ja vaeste konstitutiivse võimu esinemise kokkupuutepunkt illustreerib vaidlustatud rahvakäsituse konfliktset ja mitteidentitaarset iseloomu. Vaeste demokraatia seab kahtluse alla uusaegse kujutluse rahvast kui fiktiivsest, homogeensest ja ühtsest subjektist, mida mõistetakse kas juba olemasoleva sisulise identiteedi ja/või abstraktse juriidilise vormina kui absoluutset kollektiivset indiviidi, kellel on üks ja ainus tahe, mis on läbipaistev iseendale — rahvale kui tervikule (Proudhon 1865: 150–151). Politiseeritud vaesus toob rahva kujutelma sisse seesmise lõhestatuse, mis tähistab lõhet rikkuse ja vaesuse vahel, nii et see ei saa kunagi iseendaga kokku langeda, kuna see jääb pidevalt silmitsi seisma omaenda sulgemise pideva ebaõnnestumisega, mis kuidagi varjaks selle seesmist lõhestatust. Demokraatlikust vaatepunktist lähtudes kerkitab rahvas esile rahutustes olevast linnast, mis on jagatud ja ärritatud rikaste ja vaeste vahelisest võitlusest. Rahva demokraatlik kogemus tugineb immanentsel erinevusele, mis hakkab vastu ühendamisele ja ühtlustamisele, sest lükkab tagasi võimaliku leppimise kõrgemate ja madalamate vahel — nende vahel, kes on olulisemad, ja nende vahel, kes on vähem olulised. Seega ilmneb demokraatlik rahvas lahknevusena, alati enamana kui üks, jagatuna rivaalitsevateks osadeks, mida konstitueerib seesmine teistsugusus ja mis on lõhestatud poliitilises võistluses paljude vaeste vabaduse ja väheste rikaste rikkuse vahel. Demokraatliku rahva mõiste pääseb ideoloogilisest (kodanlikust, rahvuslikust või populistlikust) fiktsioonist lepitatud abstraktselt ühiskonna totaalsusest, kuivõrd see teeb nähtavaks oma osade jagunemise, heterogeensuse ja mitteidentsuse avalikult lavastatud antagonismi kontekstis, mis paljastab ühiskonna aluseks oleva jagunemise rikkuse ja vaesuse vahel, mis eksisteerib mingil kujul igas klassiühiskonnas.

5

Selline konfliktne arusaam demokraatiast kui poliitilisest lavast, mis muudab nähtavaks ja institutsionaliseerib võitluse jõukuse ja vaesuse vahel, kuid seda just vaeste kasuks, kutsub esile vähemalt kaks diametraalselt vastandlikku vastuväidet. Esiteks selle,

mida võiks nimetada kommunistlikuks vastuväiteks: demokraatlik ootus, lootus, et rikkad, säilitades oma majandusliku võimu, nõustuvad samas loobuma oma poliitilisest võimust, on naiivne ja ebarealistlik idealism. See on fantaasia, mis alahindab tegelike võimusuhteid kõrgema ja madalama ühiskonnaosa, rikkaste ja vaeste vahel. Enamgi, see olevat sügavalt kodanlik fantaasia, eeldades rumalalt, nagu oleks poliitiline võim suuteline ohjeldama, piirama ja neutraliseerima majanduslikku võimu, või sellepärast, et see eiravat seda, kuidas konkreetsed materiaalsed jõud määravad poliitilisi ja õiguslikke struktuure. Demokraatia ei suuda seega lahendada vormi ja sisu vahelist pinget, kuna see tugevdab abstraktsuse üliluslikkust konkreetse elu üle. Kommunistliku seisukoha kohaselt saavad vaesed end tõeliselt vabastada ainult siis, kui likvideerivad edukalt lõhe rikkuse ja vaesuse vahel, ehk siis teisisõnu, kui nad kõrvaldavad eraomandi kui sellise ja koos sellega ka sotsiaalsete klasside olemasolu (Marx, Engels 1981: 5). Miks ei peakski tõeliselt võidukas vaene likvideerima rikkaid ja koos nendega ka piiri, mis neid lahutab? Tõeline ja püsiv lahendus rikkuse poliitilise valitsemise vastu oleks ju “klassitsiid” ja sellest tulenev rikkaste ja vaeste vahelise lõhe aluseks olevate struktuuriliste sotsiaalmajanduslike tingimuste likvideerimine. Lühidalt öeldes, miks mitte kaotada vaesuse olemasolu kui selline ja sedakaudu majanduslikult emantsipeerida kogu ühiskonda? Miks mitte likvideerida ühiskondlik jagunemine kui selline?

See kommunistlik vastuväide kujutab endast kriitilist küsimist selle kohta, mida ta tajub demokraatliku poliitika suutatusena näha ühiskonna tulevikku sellisena, kus oleks ületatud vaesus, milles ei olekski eraomandit. Demokraatia on selle kohaselt ebatõhus ja ebapiisav, kui võrd ta usub võimalusse kehtestada vaeste poliitiline võim rikkaste üle, leppides samal ajal rikkuse ja vaesuse vahelise ebavõrdsuse paratamatu olemasoluga. See vastuväide on osalt õige. Vaeste demokraatlik poliitika ei püüa kõrvaldada oma avalikku vaenlast ega kaotada eraomandit. See ei tähenda sotsiaalse lõhestatuse kui sellise kaotamist. Selle asemel on selle eesmärk kehtestada vähem olulise ühiskonna osa poliitiline üleolek selle osa üle, mis loeb rohkem. Vaeste demokraatliku poliitika üks peamisi tunnuseid ei ole mitte rikkaste hävitamine, vaid selliste võimusuhte loomine ja võimustruktuuride ülesehitamine, mis eelistavad vaeseid ja toovad neile kasu nende pidevas poliitilises võitluses rikkuse vastu, laiendavad nende vabadusi ning

hoiavad omandiklassi, nende majandustegevust ja poliitilisi ambitsioone plebeide loodud seaduste ja institutsioonide ettenähtud piirides. Seega ei tähenda demokraatlik poliitika ei majanduslike erinevuste ja sotsiaalsete eristuste täielikku kaotamist ega poliitilise ja sotsiaalse sfääri üksteisesse sulandumist ning seetõttu ei tähenda demokraatia ka klassideta ühiskonda. Seepärast ongi kommunistlik vastuväide lõppkokkuvõttes fundamentaalselt vale. Igasugune katse kaotada rikkuse ja vaesuse olemasolu kui selline võrdub lõppkokkuvõttes sellega, mida Claude Lefort on kirjeldanud kui totalitaarset kiusatust täielikult lepitatud ja iseene-
sest läbipaistvaks ühiskonnaks, see tähendab fantaasiat ühtsest ja homogeensest ühiskonnakorraldusest, mis on väljaspool jaotusi ja vastasseise (Lefort 1986: 292–306). Kommunismi saab selles mõttes pidada hullunud demokraatiaks.

Siinkohal tuleb teine vastuväide. See on liberaalne hoiatus, mis on peaaegu pöördvõrdeline kommunistliku hoiatusega, kuna ta on kantud vastupidisest murest, kuigi ka tema kordab ikka veel sama loogikat poliitilise ja majandusliku võimu vahelisest suhtest. Ta mõistab hukka demokraatliku enamuse ohu eraomandil ja indiviidi õigustel põhinevale korrale. Nagu James Madison (1941: 58) paradigmaatilisel väitis, on demokraatia “kokkusobimatu isikliku turvalisuse või omandiõigusega”. Selle kokkusobimatuse allikas peitub selles, et “need, kellel ei ole omandit” ja kes moodustavad ühiskonna suurima ja ohtlikuma osa, püüavad kasutada oma poliitilist võimu majandusliku võrdsuse saavutamiseks (samas: 56, 58–59). Madisoni arvates on selle ohu aluseks demokraatlik eksitus, mis võrdsustab poliitiliste õiguste võrdsuse majandusliku võrdsusega. Liberaalne demokraatiakriitika eeldab, et ainus poliitiline eesmärk, mis plebeidel kui tegelikul enamusel leidub, on alati tuletatud kitsalt nende materiaalistest huvidest ja sügavast soovist ületada oma majanduslikku viletsust, riivates sealjuures indiviidiõigusi, et röövida omandiga klasside kaupu ja ressursse. Vaeste mass on selle kohaselt väidetavalt rohkem huvitatud isiklikust kasust kui ühisest hüvangust. Nende kavatsused ja eesmärgid taanduvad rikaste rikkuse konfiskeerimisele. Järelikult, klassivalitsusena, väitis John Stuart Mill, võivad demokraatiat kergesti allutada vaeste arvulise enamuse “kurjakuulutavad huvid”, mis olevat otseses vastuolus kodanikkonna üldise hüvangu ja avaliku heaoluga. Kui demokraatias kipub omandita inimes-
te enamus vastu võtma klassiseadusi, küsis Mill:

kas ei eksisteeri siis märkimisväärne oht, et nad [ehk vaesed] ei heida niinimetatud realiseeritud vara omanikele ja suuremate sisetulekutega isikutele ebaõiglast osa või koguni kogu maksukoormat, ja kui nad on seda teinud, siis lisavad sellele summale veelgi ilma kõhkluseta, kulutades tulu viisil, mis peaks kaasa aitama töötava klassi kasule ja eelistele? (Mill 1958: 94.)

Seetõttu on liberaalsele poliitilisele mõttele iseloomulik vaeste demokraatia võrdsustamine “kõhupoliitikaga”, mille puhul vaeste inimeste poliitilised nõudmised taandatakse vahetule ellujäämisele, elementaarsete eluliste vajaduste rahuldamisele ja materiaalsete hüvede püüdlmisele. Ja olgu siis põhjuseks kadedus, ahnus, teadmatus, vihkamine või meeleheide, politiseeritud vaesed kalduvad selle kohaselt kasutama oma arvulist üleolekut, mida demokraatia neile annab, et iga hinna eest vaesusest pääseda. Adam Smith (2005: II, 399) kirjeldas seda vaesuse kalduvust peaaegu loomuliku meelestatusena, millest tulenevalt “[r]ikka mehe jõukus äratav viha vaestes, kes kipuvad sageli häda sunnil ja kadeduse ajal ründama tema omandit”. Seetõttu seab liberalismi *plebofoobia* kahtluse alla vaeste poliitilise subjektsuse alused, sest vaeseid peetakse võimetuks tegutsema sõltumatult oma materiaalsetest tingimustest ja kitsastest huvidest. Oma haavatava, puudustkannatava elu tõttu ei ole vaesed mitte ainult võimetud teostama avalikku võimu, vaid ka võimetud ületama oma partikulaarsust, saavutamaks mõistmist üldsusest ja selle hüvangust, ega olevat seetõttu võimelised realiseerima avaliku huvi universaalset ideaali ning seega elama korralikult poliitilist elu. Samuti olevat nad sõltumatuse puudumise tõttu kergesti šantažeeritavad, altkäemaksule väljas, petturid, manipuleeritavad ja ostetavad, nii et nende otsustusvõime ja tahe on veelgi kaugemal erapooletusest ja universaalsusest, mida saavat tagada ainult haritud ja vaba mentaliteet.

Selle liberaalse vastuväite valguses on oluline tunnistada, et organiseeritud vaesed võivadki tõepoolest püüda parandada oma majanduslikku ja sotsiaalset seisut, sekkuda eraomandi korraldusse, et reguleerida selle liialdusi, ja demokratiseerida majandusstruktuure. Ometi ei ole demokraatia eesmärk ja tähendus mitte ühiskonna vabastamine vaesusest kui sellisest poliitiliste vahenditega, vaid hoopis vaeste võimestamine rikaste üle, hõlbustamaks nende ligipääsu poliitilisele võimule ja kollektiivsele autonoo-

miale. Demokraatliku poliitika eripära seisneb selles, kuidas ta lavastab poliitilise võitluse rikaste ja vaeste vahel tingimustes ja parameetrites, mis peegeldavad ja taastoodavad emantsipeerunud vaeste üleolekut nõrgestatud ja demoraliseeritud rikaste üle.

Loomulikult ei leidu absoluutset tagatist, et vaese massi organiseeritud demokraatlik poliitika alati järgiks omaenda määratud piire. Demokraatliku loogika ületamised vastavad poliitilisele autonoomiale paratamatult omasele ohule, mida Cornelius Castoriadis on teravmeelselt nimetanud demokraatia ülbuseks, vabaduse traagiliseks olemuseks, mis avaldub siis, kui vabanemissoov allutatakse totaalse valdamise ja absoluutse kontrolli illusioonile (Castoriadis 1991: 114–121). Lühidalt öeldes võib liberalismi vastuväitel olla õigus sedavõrd, kui ta juhib tähelepanu demokraatia enesepiiramise probleemile, ent see on kindlasti ekslik, taandades vaeste demokraatliku kogemuse ja nende võitluse oma kollektiivse elu poliitiliste vormide konstitueerimise eest pelgalt soovile omandada materiaalseid eeliseid ja majanduslikku kasu. Seega on siin tegu oligarhilise ärevusega ja hirmuga rikkuse turvalisuse, säilitamise ja suurendamise pärast, mis ajendab liberaalide vastuseisu demokraatiale.

Siiski on tähelepanuväärne, kuidas liberaalne vastuväide peegeldub kordab kommunistliku kriitika loogikat. Hoolimata nende konkureerivatest poliitilistest eesmärkidest ja normatiivsetest orientatsioonidest, taandavad nii liberalism kui ka kommunism plebeide poliitika puhtmateriaalsetele kaalutlustele. Sest kui liberaalid mõistavad hukka poliitilise võimu kasutamist majanduslikel eesmärkidel kui saatuslikku ohtu, siis kommunistid propageerivad seda kui ainukest vabastavat võimalust; mida esimesed mõistavad hukka enamuse türannia ja despotismina, seda ülistavad teised inimkonna täieliku vabastamise võimalusena; ja kui liberalism süüdistab demokraatiat selles, et see tegevat seda, mida ta ei tee, ehkki just peaks. Nagu need erimeelsused näitavad, kipuvad liberalism ja kommunism seletama, tõlgendama ja hindama demokraatiat vastavalt sellele, milline on (või peaks olema) selle suhe eraomandiga, mõistes seega hukka demokraatliku kogemuse ajaloolise ainulaadsuse kui emantsipeerunud vaesuse poliitilise enesekehtestamise.

2006. aastal teatas kapitalistist ettevõtja Warren Buffett ühes intervjuus, et “klassisõda on küll käimas, kuid sõda peab minu klass, ehk siis rikas klass, ja meie võidame” (Buffett 2006). See, et rikkad on võitnud klassisõja vaeste vastu, ei ole sõltumatu ega olenematu poliitilisest režiimist, mille raames seda konflikti lavastatakse, see tähendab, liberaalsest esindusriigist ja selle oligarhiliistest struktuuridest. Samamoodi oli Leninil, kes võis mitmes asjas eksida, kindlasti õigus väites, et kodanlik demokraatia on tühisele vähemikule — rikastele (Lenin 1954: 76).

Kui aga nii Buffettil kui ka Leninil on õigus oma vastavates hinnangutes liberaalsele klassioligarhiale, nagu neil minu arvates on, siis järeldub sellest, et vaeste demokraatlik poliitika muudab samamoodi radikaalselt rikaste ja vaeste vahelisi võimusuhteid, takistades rikastel klassisõda võitmast, ent luues samas ka tingimused, mis võimaldavad vaestel pidada oma poliitilisi lahinguid rikaste vastu oma tingimustel ja ülemvõimu positsioonilt ehk siis valitsedes iseennast ja valitsedes rikaste üle.

Kui tulla nüüd tagasi käesoleva uurimuse põhiküsimuse ja hüpoteesi juurde, mille järgi demokraatia ja vaeste vahel eksisteerib olemuslik seos, see tähendab, et vaesed on demokraatliku poliitika *differentia specifica*, siis demokraatia on radikaalne sedavõrd, kui ta kirjeldab konstitutiivset võitlust vaeste võimu nimel rikaste üle. Või veidi teisiti öeldes, kui demokraatia on radikaalne, siis sellepärast, et see tähistab ühiskonna madalama osa, vähem olulise osa poliitilist võitu selle osa üle, mis on olulisem — rikkama osa üle.

Autor soovib tänada Carlos Formentit, Nadia Urbinatit, Ricardo Iseat, Susan Buck-Morssi, José Mauricio Dominguest, Dagmar Comtesse'i, Felix Trautmanni, Axel Honnethit, Dimitris Vardoulakist, Helia Faezi Pouri, Peter Hudsonit, Rodrigo Corderot, Jodi Deani, Artemy Maguni, Gary Wilderit, Sara Gebhi, James Ingramit, Aristotelis Agridopoulost ja Alice Soares Guimarães sisukate märkuste, kriitika ja ettepanekute eest. Samuti soovib ta tänada 2017. ja 2018. aasta *Radical Critical Theory Circle*'i suveseminaridel osalejaid.

Kirjandus

- A d a m s, John 1851 [1787]. A defence of the constitutions of government in the United States of America. — *The Works of John Adams*. Vol. IV. C. F. Adams (ed.). Boston: Charles C. Little & James Brown
- A q u i n a s, Thomas 1949 [1267]. *On Kingship. To the King of Cyprus*. G. B. Phelan (transl.). Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies
- A q u i n a s, Thomas 1979 [1267]. In libros politicorum Aristotelis expositio. — T. Aquinas. *On Kingship. To the King of Cyprus*. G. B. Phelan (transl.), I. T. Eschmann (rev.). Westport: Hyperion Press
- A r e n d t, Hannah 1990 [1963]. *On Revolution*. London: Penguin
- A r e n d t, Hannah 2025 [1958]. *Inimese olukord*. Tlk Triinu Pakk. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- A r i s t o t e l e s 2015. *Poliitika*. Tlk Anne Lill. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- B a l i b a r, Étienne 2015. *Citizenship*. T. Scott-Railton (transl.). Cambridge: Polity Press
- B a y a t, Asef 1997. *Street Politics: Poor People's Movements in Iran*. New York: Columbia University Press
- B a y a t, Asef 2015. Plebeians of the Arab Spring. — *Current Anthropology*, Vol. 56, pp. 33–43
- B o d i n, Jean 1993. *Les six livres de la République*. Paris: Librairie Générale Française
- B r e a u g h, Martin 2013 [2007]. *The Plebeian Experience*. New York: Columbia University Press
- B r o s s a t, Alain 2004. La plebe. Des infâmes et des anonymes. Foucault libertaire. — *Réfractions*, N° 12, <http://refractions.plusloin.org/spip.php?article86>
- B r o s s a t, Alain 2006. La plèbe est de retour. — *Lignes*, T. 19, p. 15–34
- B u f f e t t, Warren 2006. In class warfare, guess which class is winning. — *The New York Times*. November 26th. <https://www.nytimes.com/2006/11/26/business/yourmoney/26every.html>
- B u r k e, Edmund 2008 [1790]. *Mõtisklusi Prantsuse revolutsioonist ja mõningate Londoni ühingute toimingutest seoses selle sündmusega*. Tlk Triinu Pakk-Allmann. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Varrak

- C a s t o r i a d i s, Cornelius 1991. *Philosophy, Politics, Autonomy: Essays in Political Philosophy*. D. A. Curtis (transl.). Oxford & New York: Oxford University Press
- C h a t t e r j e e, Partha 2006 [2004]. *The Politics of the Governed: Reflections in Popular Politics in Most of the World*. New York: Columbia University Press
- D e f o e, Daniel 1724. *The Great Law of Subordination Consider'd*. London
- D e s a i, Ashwin 2002. *We Are the Poors: Community Struggles in Post-Apartheid South Africa*. New York: Monthly Review Press
- D i o n y s i u s of Halicarnassus 1943. *Roman Antiquities*. Vol. IV. E. Cary (transl.). Cambridge: Harvard University Press
- F o r m e n t, Carlos 2015. Ordinary ethics and the emergence of plebeian democracy across the Global South: Buenos Aires' La Salada Market. — *Current Anthropology*, Vol. 56, pp. 116–125
- F o u c a u l t, Michel 1988a [1977]. Power and strategies. — M. Foucault. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. C. Gordon (ed.). New York: Random House, pp. 134–145
- F o u c a u l t, Michel 1988b [1972]. On popular justice: A discussion with Maoists. — M. Foucault. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. C. Gordon (ed.). New York: Random House, pp. 1–36
- G a n s, Eduard 1981. *Naturrecht und Universalrechtsgeschichte*. M. Riedel (Hrsg.). Stuttgart: Klett-Cotta
- H a r d t, Michael, Antonio N e g r i 2001 [2000]. *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- H a r d t, Michael, Antonio N e g r i 2004. *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin
- H a r d t, Michael, Antonio N e g r i 2017. *Assembly*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 1991 [1820]. *Elements of the Philosophy of Right*. A. Wood (ed.). Cambridge: Cambridge University Press
- H e r z o g, Donald 2000. *Poisoning the Minds of the Lower Orders*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- H o b b e s, Thomas 1998 [1642]. *On the Citizen*. Cambridge: Cambridge University Press
- K a l y v a s, Andreas 2019. Whose crisis? Whose democracy? Notes on the current political conjuncture. — *Constellations*, Vol. 26, pp. 384–390

- L a c l a u, Ernesto 2001. Can immanence explain social struggles? — *Diacritics*, Vol. 31, pp. 3–10
- L a w s o n, George 1992 [1660]. *Politica Sacra et Civilis*. Cambridge: Cambridge University Press
- L e f o r t, Claude 1986. The image of the body and totalitarianism. — C. Lefort. *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*. J. B. Thompson (ed.). Cambridge, MA: MIT Press, pp. 292–306
- L e f o r t, Claude 1988. The question of democracy. — *Democracy and Political Theory*. C. Lefort (ed.), D. Macey (transl.). Minneapolis, MI: University of Minnesota Press, pp. 9–20
- L e n i n, Vladimir 1954 [1917]. *Riik ja revolutsioon: Marksismi õpetus riigist ja proletariaadi ülesanded revolutsioonis*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- L e n i n, Vladimir 1955 [1918]. *Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- L i n e r a, Álvaro García 2015. *Plebeian Power: Collective Action and Indigenous, Working-class, and Popular Identities in Bolivia*. Chicago: Haymarket
- L o r e y, Isabell 2008. Attempt to think the plebeian: Exodus and constituting as critique. — <http://eicpc.net/bio/lore>
- M a c h i a v e l l i, Niccolò 1996 [1531]. *Discourses on Livy*. H. C. Mansfield, N. Tarcov (transl.). Chicago: University of Chicago Press
- M a d i s o n, James 1941 [1787]. The Federalist No. 10. — *The Federalist*. New York: Modern Library
- M a r s i l i u s of Padua 2005 [1324]. *The Defender of Peace*. A. Brett (ed.). Cambridge: Cambridge University Press
- M a r x, Karl, Friedrich E n g e l s 1981 [1848]. *Kommunistliku partei manifest*. Tallinn: Eesti Raamat
- M c C o r m i c k, John P. 2011. *Machiavellian Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- M i l l, John Stuart 1958 [1861]. *Considerations on Representative Government*. New York: Liberal Arts Press
- M i t f o r d, William 1814 [1808]. *The History of Greece*. Vol. 5. London: Luke Hansard
- M o s c a, Gaetano 1939. *The Ruling Class*. New York: McGraw-Hill Book Company
- M u h l e, Maria 2013. From the plebs to the demos: Two notions of political subjectification. — *Thinking — Resisting — Reading the*

- Political: Current Perspectives on Politics and Communities in the Arts*. Vol. 2. A. Esch-van Kan, S. Packard, P. Schulte (eds.). Berlin: Diaphanes, pp. 25–41
- N a i d o o, Parvathy 2010. Indigent Management: A Strategic Response to the Struggles of the Poor in Post-Apartheid South Africa. — *New South African Review*, Vol. 1, pp. 156–159
- N e g r i, Antonio 2003. The poor: A threatening and indispensable enemy. — *Global Magazine*, Vol. 2. www.generationonline.org/t/negripoor.htm
- N e g r i, Antonio 2004. *Time for Revolution*. London: Bloomsbury
- P i v e n, Frances Fox, Richard C l o w a r d 1978. *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*. New York: Vintage
- P l a t o 1925. *The Statesman*. H. N. Fowler, W. R. M. Lamb (transl.). Cambridge, MA: Harvard University Press
- P l a t o 2013. *The Republic*. C. Emlyn-Jones, W. Preddy (transl.). Cambridge, MA: Harvard University Press
- P r o u d h o n, Pierre-Joseph 1865. *De la capacité politique des classes ouvrières*. Paris: E. Dentu, Libraire-Éditeur
- P u f e n d o r f, Samuel 1991 [1673]. *On the Duties of Man and Citizen*. J. Tully (ed.), M. Silverthorne (transl.). Cambridge: Cambridge University Press
- P u f e n d o r f, Samuel 2003 [1673]. *The Whole Duty of Man According to the Law of Nature*. I. Hunter, D. Saunders (eds.). Indianapolis: Liberty Fund
- R a n c i è r e, Jacques 1999. *Disagreement: Politics and Philosophy*. J. Rose (transl.). Minneapolis, MI: University of Minnesota Press
- R a n c i è r e, Jacques 2006. *Hatred of Democracy*. S. Corcoran (transl.). London & New York: Verso
- R a n c i è r e, Jacques 2010. Ten theses on politics. — J. Rancière. *Dissensus: On Politics and Aesthetics*. S. Corcoran (transl.). London & New York: Continuum, pp. 35–52
- R a n c i è r e, Jacques 2011. Heretical knowledge and the emancipation of the poor. — *Staging the People: The Proletarian and His Double*. London & New York: Verso, pp. 34–56
- R i d h a, Muhammad 2017. The Struggle of the Urban Poor against Forced Eviction in Jakarta. — *Urban Revolt: State Power and the Rise of People's Movements in the Global South*. T. Ngwane, L. L. Sinwell, I. Ness (eds.). Chicago: Haymarket Books, pp. 157–170

- S e l m e c z i, Anna 2015. Haunted by the rebellion of the poor: Civil society and the racialized problem of the non-economic subject. — *Foucault Studies*, Vol. 20. pp. 52–75
- S m i t h, Adam 1978 [1763]. *Lectures on Jurisprudence*. Indianapolis: Liberty Fund
- S m i t h, Adam 2005 [1776]. *Uurimus riikide rikkuse iseloomust ja põhjustest*. I–II osa. Tlk Mart Trummal. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- S w i f t, Jonathan 1801. A discourse of the contests and dissensions between the nobles and the commons in Athens and Rome, with the consequences they had upon both those states. — *The Works of the Rev. Jonathan Swift, D.D.* Vol. II. T. Sheridan (ed.). London, pp. 289–346
- T h o m p s o n, Edward Palmer 1974. Patrician society, plebeian culture. — *Journal of Social History*, Vol. 7, No. 4, pp. 382–405
- T h o m p s o n, Edward Palmer 1993. *Customs in Common*. London: Penguin
- V i c o, Giambattista 1999 [1725]. *The New Science*. D. Marsh (transl.). London: Penguin
- X e n o p h o n 1925. *The Constitution of the Athenians*. E. C. Marchant, G. W. Bowersock (transl.). Cambridge, MA: Harvard University Press

ANDREAS KALYVAS (1967) on Kreeka päritolu poliitikateoreetik, lõpetanud 1990 Ateena Ülikooli, magistri- (1994) ja doktorikraad (2001) Columbia Ülikoolist (New York). Töötanud Columbia ja Michigani ülikoolis, praegu *New School*'i (New York) poliitikateooria kaasprofessor. Avaldanud raamatud *Democracy and the Politics of the Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt, and Hannah Arendt* (2008) ja *Liberal Beginnings: Making a Republic for the Moderns* (2008; koos Ira Katznelsoniga).

VALDUR OHAKAS (jõulujoonistus 1972. aastast)

ARVUSTUS

MUUSADE KÜTKEIS

Livia Viitol. *Kaks muusat: Väliseesti luuletaja Liidia Tuulse (1912–2012) elulugu, 1960. aastate päevik, kirjavahetused Bernard Kangro, Õie Fleigi ja Marie Underiga. Toimetanud Väino Klaus. Tallinn: Tänapäev, 2025. 656 lk.*

Harva pühendatakse raamatuid muusale ja veel harvemini kahele korraga. Küll on aga seda teinud Livia Viitol oma möödunud suvel ilmunud teoses *Kaks muusat*. See on kahe 20. sajandi eesti luule suurkuju, Henrik Visnapuu ja Bernard Kangro muusade Õie Fleigi ja Liidia Tuulse kaasakiskuv, kütkestav ja mõtlemapanev lugu.

Siiski ei ole see lugu päris ootuspärane, sest muusaks olemine ei too tingimata kaasa ainult sensuaalsust, rõõmu ja naudingut. Muusa kujutab endast sageli midagi rohkemat kui viirastust õhus liuglevast udusulest, mille hõljumist poeet igatseva pilguga jälgib, et oma ebalevat kätt sirutades haarata seda, mis osutub pelgaks õhuks, vaakumiks, mis tuuleiilist kantud väreleva udusule asemel maha jääb. Raamatust saame teada, et vahel on ka muusad päris inimesed oma tunnete, kavatsuste, tegemiste ja kohustustega.

Livia Viitol tundis ühte muusadest, Liidia Tuulset isiklikult. Ta suudab oma raamatus neid mõlemaid nii eluliselt edasi anda, et mitte ainult mina, vaid iga lugeja võiks raamatut käest pannes mõelda, nagu oleks ta Liidia Tuulset ja Õie Fleigi alati tundnud. Küll aga tundsin mina isiklikult Bernard Kangrot, seetõttu lähenen ma muusadele pisut teise nurga alt.

Minu tutvus Kangroga oli tegelikult päritud. Mu vanemad kohtusid temaga 1965. aastal Helsingis soome-ugri konverentsil ja vahetult pärast seda ka Stockholmis, kus nad ema sugulastel külas käisid. Hiljem oli ema Kangroga kirjavahetuses kuni Kangro surmani. Ema saatis Kangrole tolle palvel oma kirjelduse sõjajärgsest Tartust, mida Kangrol isiklikult näha ei olnud võimalust, ent mida ta Tartu romaanitsükli kasutada sai. Ema esineb seal ühes episoodis Hele-Malle nime all. Samuti olin kuulnud Bernard Kangrost Fanny de Siversi käest, kes oli mu ema lähedane sõbranna ja külastas keeleteadlasena tihti Budapesti.

Ise kohtusin Bernard Kangroga esimest korda põgusalt 1982. aasta suvel ja seejärel 1986. aasta sügisel ja 1987. aasta kevadel Lundis õppides. Olin juba peaaegu pool aastat veetnud Lundis, kui mingi ebamäärane vastutustunne tuleviku ees hakkas peale käima, et pean temalt ta loomingu kohta küsima. Seda ma tegingi, teadmata vähimalgi määral, mida nende lindistustega peale hakata. Alles hiljem sõnastasin selle enda jaoks nii, et neid vestlusi oli vaja jäädvustamiseks Kangro häält ja mõtteid Eesti kollektiivse mälu jaoks.

1987. aastal ei olnud veel teada, kauaks Nõukogude Liit püsima jääb. Ma küll lootsin selle peatset kokkuvarisemist, ent millal see juhtuda võiks ja kas see toimub rahumeelselt või suure pauguga, mattes enda alla osa maakerast, seda ei teadnud tol ajal keegi. Ma kirjutasin isegi väikese essee sel teemal *Svenska Dagbladet*’ile pealkirjaga “Rahumeelne kooseksisteerimine või maailmarevolutsioon”. Ajaleht ei olnud nõus mu kirjutist varjunime all avaldama, küll aga tegi seda *Sydsvenska Dagbladet* (Lõuna-Rootsi Päevaleht). Nii ilmuski see kirjutis Tadeusz Kowalski nime all. Võib-olla oli just see üheks tõukeks, tänu millele Kangro mul meie vestluste põhjal raamatu kirjutada soovitas või minult *Tulimulla* jaoks artikleid soovis.

Seitsme aasta jooksul ei tulnud mu raamatust midagi välja ja nii jõudiski Kangro ise minust ette. Ta kirjutab meie vestluste ajal raamatu *Härjanädalate aegu: Tsükkel autobiograafilisi esseid* (Tallinn: Kuldivillak, 1994), kasutamata selleks küll otseselt meie kokku 11 tundi kestnud vestluste tekste, mis ma talle olin saatnud. Kangro raamat ilmus vahetult enne tema surma, ent veel surivoodil lasi ta mulle ühe eksemplari posti panna. Minu raamat tema luuletustest koos luuleplaadi ja luulefilmiga ilmus alles 2016. aastal ehk peaaegu 30 aastat pärast seda, kui me ta luulest 1987. aasta kevadel tema Lundi majas kolmapäeva õhtuti vestlesime (*See sinine sirjendav kaugus: Bernard Kangro ridade vahel tuhlates. Kangro luulest inspireeritud raamat, joonistused, heliplaat ja film*. Tallinn: Lepalind, 2016).

Kuigi ma tollal mõistsin tema luule sügavamaid kihte ehk ainult veerandi jagu praegusest, ei olnud Kangro enda sõnul keegi temaga varem nii põhjalikult ja süviti ta luulest rääkinud. Võib-olla seetõttu oligi mulle juba sel ajal selge, et Kangrol on oma isiklik muusa, kes tihti esineb tema luules kas Mirjamina või nimeta, abstraktse, müütilise olemusena, keda ta vahel kõnetab kui Sina ja kes aeg-ajalt sulab kokku Eesti looduse, saatuse ja rahvaga. Pelgalt luule põhjal polnud võimalik otsustada, kas muusa puhul on tegemist konkreetse isikuga või kirjaniku väljamõeldisega. Kuigi ta vihjas kavala muigega, et tegemist on abst-

rakte, väljamõeldud olevusega, oli tema lauba sügavate künnivagude vahel kirjas, et ta kõigest minu ega kellegi teisega ei kõnele.

Aga lõppude lõpuks: keda ja mida muusa endast kujutab? Isegi siis, kui ta prototüübiks on reaalne inimene, sulandub ta paratamatult kokku sellega, mida kirjanik temas näha tahab. Ta on pooleldi inimene, pooleldi Olümpose saadik, kes toob taevaliku inspiratsiooni alla lihtsureliku poeedini. Meditsiinis tähendab inspiratsioon sissehingamist. See justkui vihjab sellele, et muusa mõiste on kaudselt seotud ka hinge ja hingamisega. Muusa on kirjaniku jaoks kui sõõm värsket õhku, muidu ta vaeseks lämbub. . . Ja häda neile, kes näevad muusas ka armastatud, igatsetud sugulashinge!

Sügav hingetõmme! . . .

Nii on ehk mõistetav, et Livia Viitoli raamat kahest muusast puudutas mind isiklikult. Raamatu järelsõnas ma püüangi mõtestada mõningaid tahke Bernard Kangro ja Liidia Tuulse elukestva, salajase, pool-salajase, sõna otseses mõttes luulelise kirjavahetuse hingelistest ja kirjandusloolistest tagamaadest ning märgisüsteemist läbi lillede või koguni lillekeele. Ma arvan, et see salakeel, mida nad omavahel kasutasid ja mille kirjanduslikud juured ulatuvad tagasi hilisgootika ja renessansiajastu õukondadeni, rüütlite, minnesingerite ja trubaduuride aega, kujunes neil välja spontaanselt, ilma teadliku valikuta. Äkki oli see hoopis lillede salakeel, mis valis välja kaks teineteisesse kiindunud hinge, et endale uut elu sisse puhuda.

Tahaksin tähelepanu pöörata ka sellele, et Livia Viitol püstitab oma imelises raamatus justkui muuseas mälestusmärgi kogu Eesti Vabariigi ajal üles kasvanud noorele Eesti haritlaskonnale. Just nii nagu Veneetsia, mis on rajatud kümnetele ja sadadele tuhandetele tammepuust vaiadele, püsib ka meie praegune eesti kultuur vaimsetel vaiadel, millest märkimisväärse osa on tagunud sügavale Eesti mulda just see kahe maailmasõja vaheline eesti haritlaskond.

Raamatu peategelaste, nende abikaasade ja sõprade kirjavahetusest ilmneb, et noore teedrajava haritlaskonna elu nii kodumaal kui hiljem paguluses oli läbi põimunud soovist edendada ja hoida eesti kirjandust, teadust ja kultuuri. Livia Viitoli raamatu kaudu tajume selle põlvkonna teadmisjanu ja eneseteostustahet, suuri vaimseid ja füüsilisi jõupingutusi, mille eest mitmed pidid hiljem maksma vähemalt oma tervisega. See visa ülesehitustöö võrdub oma valdkonnas Vargamäe Andrese ränga tööga soistel põldudel, sest kas meie sõna “kultuur” ei pärinegi ladina-keelsest sõnast *colere*, mis tähendab maa harimist. Tänu Livia Viitoli põhjalikule taustatööle näeme seda nüüd selgemalt.

Samuti tuleb autorit tänada põhjaliku viitematerjali eest, tänu millele täidab see raamat natuke ka väikese pagulaseesti entsüklopeedia rolli neile, kes on selle temaatikaga vähem kokku puutunud.

Sügav hingetõmme!...

Autori põhitähelepanu on siiski suunatud konkreetsetele inimestele, nende vaimsetele ja hingelistele püüdlustele, omavahelistele kontaktidele, sõprus- ja armusuhetele ning kõige selle kajastustele loomingus.

Muuseas, on huvitav, et Livia Viitol teeb seda naiste, tuntud luuletajate muusade kaudu, keda kirjanduslugudes käsitletakse tihti vaid objektidena, vaadatuna pelgalt neid armastanud kirjanike ja poeetide silma läbi. Autor kaeb siin meeste loomingut hoopis muusade pilguga, käsitledes muusasid võrdväärsete loovisiksustena, kelle loomingulisus ei avaldunud ega pidanudki avalduma tingimata samal viisil kui nendest inspireeritud luuletajatel. Seejuures ei jää kajastamata ka mainitud poeetide looming, mis muusasid tundes omandab veelgi sügavama varjundi, eriti Bernard Kangro puhul, sest tema luuletused olid osa nende kirjavahetusest Liidia Tuulsegaga.

Muide, raamatus tutvustatud muusad võisid inimesena olla ehk hoopis tasakaalukamad, maalähedasemad kui neid ihaldanud ja imetlenud suured loovisiksused. Vähemalt raamatu põhjal jääb selline mulje.

Igal juhul tundub õrnem sugu liikuvat tundemaailmas meestest kindlamal sammul. Kujutlegem näiteks kosmoselaeva! Astronaudid on kirjeldanud, kuidas inimesed harjumatus, gravitatsioonivabas keskkonnas liiguvad. Sa võid seal küll jalgu liigutada ja siblida palju tahad, aga juhtub nagu unenäos — jalad liiguvad, ise aga püsid paigal nagu post. Nii juhtub poeediga ja vahel mõne teisegagi, kes kiindub oma unenäku ega tee enam vahet, on see unes või ilmsi. Sellises keskkonnas on naistel rohkem pidepunkte, neil on justkui magnetid talla all, mehed aga liuglevad õhus siia-sinna ja paiskuvad vastu teravaid nurki. Selgub, et nad on hoopis haavatavamad, õrnemad ja kaitsetumad.

Ridade vahelt ilmneb ka see, kuidas kaks naist, Liidia Tuulse ja Õie Fleig oma rolli muusana välja kannavad. Kuigi kumbki neist ei valinud seda rolli ise, olles justkui tujuka saatuse tööriistaks, esitasid nad seda suure kannatuse ja väärikusega, olles teadlikud selle rolli tänamatusest. *Noblesse oblige!* Küllap nad aimasid ja olid oma sisemuses võib-olla isegi uhked selle üle, et etendavad osa milleski, mis igavikulises perspektiivis on ehk suurem ja tähtsamgi kui nende isiklik saatus ja õnn. Kuidas aga kanda sellist justkui äravalitu saatust, võttes enda koormaks poeedi, selle lihast ja luust inimese, kelle igatsust ei leevenda ibuprofeen ja kellel meeldib oma kannatusi muusadele nina alla hõõruda?

Võib-olla annab aimu üks väike tsitaat ühest ammuvest vestlusest maailmavaatelt liberaalse psühholoogi Péter Popperi ja tema sõbra, katoliiklasest Ungari poeedi János Pilinszky (1921–1981) vahel. Popper võttis vestluse tagantjärele kokku umbes järgmiste sõnadega:

Kord vestlesin ma János Pilinszkyga ja katoliiklasest luuletaja nähvas:

“Ma vihkan teid, psüüga [Ψ , psii] algava ametinimega inimesi.”

“Miks sa meid vihkad, János?”

“Sest te asetate liiga suure koorma inimeste õlgadele. Te kuulutate, et igale inimprobleemile leidub lahendus. Sellega olete saavutanud, et valdav osa inimesi tunnetab, nagu oleks tema see ainuke loll, kes ei suuda oma seksuaal- ja abieluprobleeme lahendada või selgitada oma vahekorda vanematega, klaarida oma eksistentiaalseid küsimusi ega määratleda poliitilist orientatsiooni, ning variseb kokku. Tegelikuses pole enamikule elu probleemidele lahendusi. Heal juhul on nad enam-vähem talutavad. Milline tohutu vahe! Teie arvate, et elus on probleemid, mis vajavad lahendamist, mina seevastu arvan, et elus on tragöödiad ning vaja läheb hoopis halastust.”¹

Mul ei ole sellele lisada muud, kui et Livia Viitoli uurimistöö on nüüd osa samast kultuurikatedraalist, mille alusvaiad on tagunud maasse need, keda ta raamatus kirjeldab.

Urmaz Bereczki

URMAS BEREZKI (1957) on õppinud Budapesti Ülikoolis ajalugu ja keeli 1975–1983, filosoofiadoktor 1997 (Budapesti Loránd Eötvösi Ülikooli filosoofiateaduskond), õppinud keraamikat Soomes, Ungaris ja Rootsis 1984–1987 ning kunsti Firenze ja Faenzas 1988–1991. Ungari diplomaat Helsingi suursaatkonnas 1992–1996, Ungari Instituudi direktor Tallinnas 1999–2005 ja 2011–2015, Ungari suursaatkonna suursaadiku nõunik Tallinnas a-st 2019. *Akadeemias* on ta avaldanud ettekande

¹Vt Nóra Peller, “Pilinszky János és a pszichológia — a Pilinszky 100 alkalmából”. — *Mindsetpszichologia.hu*, 8.09.2021, mindsetpszichologia.hu/pilinszky-janos-es-a-pszichologia-a-pilinszky-100-alkalmabol.

“1956. aasta Ungari revolutsiooni tagamaadest” (2001, nr 7, lk 1355–1366), artiklid “Ungari inimnäolise kapitalismi otsingul” (2019, nr 3, lk 442–463), ““Käimas on sõda”” (2020, nr 9, lk 1633–1652), “Kadunud keelte kaja: Fantaasiarännak kadunud keelte kannul” (2024, nr 4, lk 771–777) ja ““Me ei räägi enam sellest”: Ekspeditsioonist manside juurde 1983. aastal” (2025, nr 1, lk 3–12) ning arvustused Laurent Obertone’i teoste *Guerilla : Le jour où tout s’embrasa* ja *Gerilla: Franciaország végnapjai* (2021, nr 3, lk 539–547) ja Sándor Sztupkay märkmete alusel koostatud raamatu *Hingepäevik töölaagrist* kohta (2021, nr 12, lk 2276–2281).

ABSTRACTS

AIMAR ALTOSAAR. The passion of Ida-Viru County or recurring worries

Among Estonian regions, Ida-Viru County was distorted most notably by the Soviet occupation, as immigration made 4/5 of its population Russian-speaking. From 1991 to 1993, Estonian governments took measures to connect the county with the rest of Estonia and prevent possible separatist actions, focusing primarily on Kohtla-Järve, Narva and Sillamäe. The article provides an overview of the main lines of action undertaken by the special representatives and government committees in the governments of prime ministers Edgar Savisaar, Tiit Vähi and Mart Laar.

The author, who was the secretary of two government committees as a government advisor, was involved in the exchange of information between local Estonian activists and local governments on the one hand and members of the government on the other. As a direct participant in many meetings and events that ensured the political stability of the region and in the privatization process, the author has had the opportunity to publish colourful memories of pivotal times in the history of the county and the entire country. For example, the author describes the change of management of the Soviet military factory Baltiyets, the meetings that took place during President Lennart Meri's first three-day visit to the county government and the Kohtla-Järve city government. He highlights how he and the government's special representative Indrek Tarand thwarted the autonomy referendum planned by the pro-Russian forces.

From the perspective of today's state structure and operating practices, it is certainly interesting to know how the government advisors and government committees worked in the first half of the 1990s. Dozens of such positions and institutions were created by the then prime ministers to get the state

functioning properly. The secretary of the Ida-Viru government committee also had three or four assistants and experts who, despite the lack of funds, were on the payroll of the Government Office, which was exceptional even in terms of the practices of the time.

The government's efforts to empower the Estonian state institutions in Ida-Viru County would not have been fruitful if local Estonians — school heads and teachers, clergy, local government figures, entrepreneurs, company managers and journalists — had not cooperated closely with the government of the republic. The article points out that, in fact, very active and organised struggle began in the cities there like elsewhere in Estonia, but it was much more complicated and dangerous in Ida-Viru County, since Soviet-era figures of authority felt much more confident there than in Tallinn. With self-assurance and arrogance characteristic of supporters of the Kremlin, they tried to organise an illegal referendum in Sillamäe and Narva in 1993, which, with the help of the Estonian government, completely failed. Later, resistance to the spread of the Estonian language and its teaching in schools and the preservation of the Soviet mentality have mainly prevailed in the city governments of Narva and Kohtla-Järve. Neither has the struggle ended in Jõhvi where pro-Estonian forces managed to carry out the necessary reforms over a quarter of a century, but stagnationary and pro-Russian groups have regained power for a few years even there. (Auth.)

GUILLAUME APOLLINAIRE. Poetry

HELDUR SANDER. The life and activities of the gardener Johann Peter Bueck

The article deals with the life of the Hamburg-born gardener Johann Peter Bueck (1769–1852) in the governorate of Livonia (present-day South Estonia and North Latvia) and St. Petersburg. Little has been known about his life so far, and these few facts have been misinterpreted. The new and as yet untapped data reveal that at some point in time, Bueck

moved from Hamburg to Pärnu in Livonia to become the town gardener. There, he authored a piece of writing on herbs published in Germany in 1799, in which he presented 16 original plant species growing in the town, at Suure-Rõngu Manor (Schloss Ringen) and elsewhere, e.g. *Gentiana asclepiadea*, *Glaux maritima*, *Plantago maritima*, and *Saxifraga hirculus*. Of these, 13 were native, two evidently alien and one either of a misidentified or unidentified species.

It is altogether unknown when J. P. Bueck arrived in Livonia. According to an indirect estimate, he may have been employed at Suure-Rõngu Manor first. It was apparently in Pärnu that he married Catharina Elisabeth Oht, the youngest daughter of a horticulturist who deceased in 1796. Three children were born into the family: Johann Peter in 1797 (died after 7 days), Catharina Amalie Helena in 1799, and Johann Gustav in 1801. Next, Bueck proceeded as a gardener to Marienburg Manor (now Alūksne, Latvia). His employment there may have been related to the University of Tartu and the preparations to the founding of its botanical garden in 1800, as the gardener August Schmidt is known to have transferred from Alūksne to that botanical garden. At Alūksne, Peter Ludwig Burchard was born into the Bueck family in 1802 and Dorothea Henriette in 1804. In the birth year of the latter, Bueck relocated to the University of Tartu (Dorpat) to replace the head gardener of its botanical garden Johann Kieser. His career in Tartu, however, proved short-lived, and evidently, the next year he and his family resettled to St. Petersburg where he received the position of the gardener of the park complex on Yelagin Island owned by Count Grigori V. Orlov. There, Bueck established a rich plant collection of 5,000 species with plants being supplied by a number of famous botanists across the globe. In 1818, the entire park complex was purchased for the royal family, and Bueck continued as gardener until his death. In this capacity, he earned great respect. Six more children were born into his family in St. Petersburg, yet it remains unclear whether the mother of all his children was Catharina Elisabeth Bueck (née Oht).

Johann P. Bueck became the forefather of the Russian (St. Petersburg) branch of the family line. His descendants have since spread to various parts of the world. The best-known of these are the grandson of his son Johann Gustav Bueck (1801–1873) — philosopher Otto Buek (1873–1966), grandson of his daughter’s Elisabeth Christina (1813–1879) son Peter Anacleto Alfred, stage designer Leo Pasetti (1889–1937), and his son, film actor Peter Viktor Rolf Pasetti (1916–1996). (Auth.)

EVE PORMEISTER. *Anu Kree, drifting on her own: Accompanied by The Three-winged Piano*

*The rhetorical impetus for a conversation with Anu Kree, a poet and prose writer who returned to the Estonian literary scene in 2023 after a long break, was the question raised in her second prose collection *The Three-winged Piano*, published in 2025 — whether a three-winged piano exists at all or is it just a rumour?*

*Like other works by Anu Kree, who wears “self-reality glasses” and believes in nature having soul, *The Three-winged Piano* reflects her differing essence: the progression between the visible and invisible, the perceived and the unperceived world, her figurative and layered sensation of the world, and her idiosyncratic linguistic mental images and associations.*

Our conversation, held against an intertextual background, concerned the layers reflected through a poetic, figurative prism, both in the plurality of the world and feelings and in the diversity of human behaviour, as well as creative perspectives, interpretations of images, and the pain of the world and creation. Anu Kree’s poetic and aesthetic convictions and principles of worldview emerge in it quite clearly. One of her poetic credos is honesty and access to the innermost layers and broader meanings through artistic verity. In this respect, this conversation might even be considered one of the most original among its kind. (Auth.)

JENS JAANIMÄGI. An interview with Andreas Kalyvas

The interview with Andreas Kalyvas expands on the central claims of his subsequent article on the relationship between democratic politics and the political subjectivity of the poor and clarifies its conceptual and political stakes for a renewal of radical democratic theory. Kalyvas explains that his emphasis on the opposition between the poor and the rich is rooted in a conceptual history: for almost 3000 years of the history of political thought, democracy was understood as the rule of the poor, a meaning that has only recently been forgotten and replaced and muddied by an understanding of democracy as the rule of the people or a nondescript majority thereof. Kalyvas argues that recovering this historical association is not merely antiquarian but politically necessary for re-radicalizing democratic thought today. For him, democracy depends on the politicization of poverty and the collective agency of the dispossessed; once poverty is depoliticized or imagined away, democracy itself loses its constitutive political subject and thus its political meaning. Addressing questions about identity, exclusion, and the durability of radical movements, Kalyvas presents democracy as an inherently antagonistic project sustained by practices and institutions that enable the poor to live politically and freely together precisely through their ongoing struggle with those forces that seek to dominate them, rather than through the elimination of such conflict. The interview thus situates his historical reconstruction within contemporary debates and underscores his claim that any radical renewal of democracy must begin with the re-politicization of poverty. (Auth.)

ANDREAS KALYVAS. Democracy and the poor: Prolegomena to a radical theory of democracy

There is an urgent need today for radically rethinking the democratic experience, especially in light of the actual crisis of post-democracy and the related rise of a radicalized right. When set against the background of the current political conjuncture, such rethinking acquires a critical signif-

icance against the oligarchic and authoritarian tendencies of the present. Such rethinking is a concerted and systematic effort to understand what constitutes the singularity of democracy and what it is about it that accounts for its radicalism. It is because democratic impulses have evaporated in the existing liberal oligarchic capitalist states that the qualifier “radical” needs to be made explicit, acknowledged, and emphasized against hegemonic attempts either to reduce democracy to a spectral procedural existence or distort it with an ethno-nationalist authoritarian ideology, whereby the name of democracy is divorced from any specific and concrete radical content. In fact, the very fate of democracy as a singular experience of political freedom among equals depends on recovering and reinventing its radicalism. Without such a radicalization, in both theory and practice, democracy will remain the ruling ideology of economic oligarchies, an electoral mechanism for the circulation of elites, a justification of imperial command and global wars, or a nationalist instrument for governing and managing the many in the name of national class harmony between capital and labour. What is at stake, therefore, is the very existence of a political tradition that brought about and put forward a distinctive mode of living together and a unique experience of collective life. (Auth.)

Review

URMAS BEREZKI. **Enthralled by the muses**

Livia Viitol. Kaks muusat: Väliseesti luuletaja Liidia Tuulse (1912–2012) elulugu, 1960. aastate päevik, kirjavahetused Bernard Kangro, Õie Fleigi ja Marie Underiga. [Two Muses: Biography of the émigré Estonian poet Liidia Tuulse (1912–2012), her diary of the 1960s, correspondence with Bernard Kangro, Õie Fleig and Marie Under.] Ed. Väino Klaus. Tallinn: Tänapäev, 2025. 656 pp.

AUTHORS

AIMAR ALTOSAAR (1959), journalist and public figure

GUILLAUME APOLLINAIRE (1880–1918), French poet, writer and art critic

URMAS BEREZKI (1957), adviser to the Hungarian ambassador in Tallinn

JENS JAANIMÄGI (2003), MA student of politics at The New School (New York)

ANDREAS KALYVAS PhD (1967), associate professor in the department of politics at The New School (New York)

VALDUR OHAKAS (1925–1998), artist

EVE PORMEISTER PhD (1956), Germanist, librarian at the Department of Exile Estonian and Older Literature in Tartu Public Library

HELDUR SANDER MSc (1946), geocologist